

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
УКРАЇНСЬКЕ ГЕОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО
ГЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Історія української географії

ВИПУСК

19

2009

ТЕРНОПІЛЬ

Редакційна колегія:

Шеф-редактор: Шаблій О. І. – д. з. н., проф. (Львів)
Редактор: Заставецька О. В. – д. з. н., проф. (Тернопіль)
Відповідальний секретар: Дітчук І. Л. (Тернопіль)

Члени редакційної колегії:

Денисик Г. І. – д. з. н., проф. (Вінниця)
Жупанський Я. І. – д. з. н., проф. (Чернівці)
Заставецький Т. Б. – к. з. н., доц. (Тернопіль)
Ковальчук І. П. – д. з. н., проф. (Київ)
Нагірна В. П. – д. з. н., пр. н. сп. (Київ)
Немець Л. М. – д. з. н., проф. (Харків)
Олійник Я. Б. – д. з. н., проф. (Київ)
Пістун М. Д. – д. з. н., проф. (Київ)
Позняк С. П. – д. з. н., проф. (Львів)
Руденко В. П. – д. з. н., проф. (Чернівці)
Стебельський І. Б. – проф. (Вінсор, Канада)
Топчієв О. Г. – д. з. н., проф. (Одеса)
Шищенко П. Г. – д. з. н., проф. (Київ)

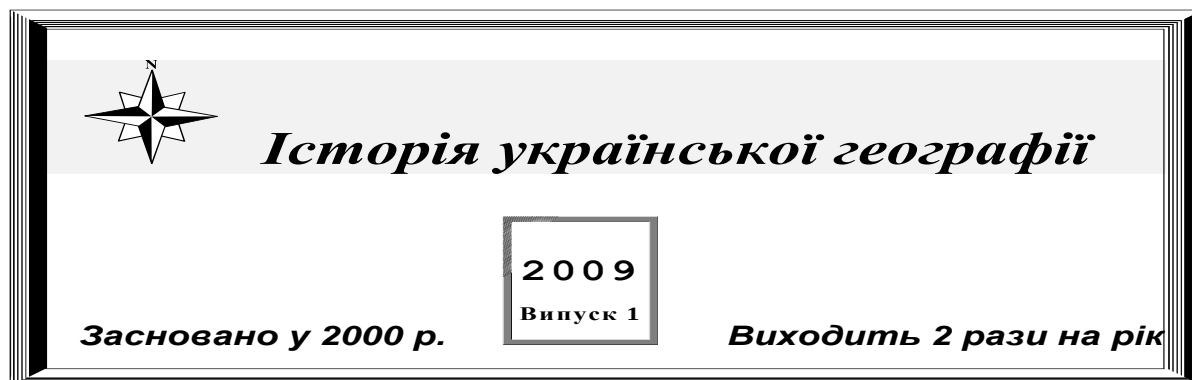
*Друкується за рішенням Вченої ради Тернопільського національного
педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
Вченої ради Українського географічного товариства
та Географічної комісії Наукового Товариства імені Шевченка в Україні*

Постановою Президії ВАК України № 1-03/8 від 11.10.2000 р. часопис “Історія української географії” включений до переліку наукових фахових видань зі спеціальності “Географічні науки”.

І-90 **Історія української географії.** Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. — Тернопіль, 2009. — Випуск 19. — 131 с.

ББК 26.890 (4 Укр) Г

Погляд редколегії часопису не завжди співпадає з позицією авторів опублікованих матеріалів. Автори повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, дат та інших відомостей.

Зміст

Постаті

<i>Микола Костриця</i> . Класик української географії (До 170-річчя Павла Чубинського).....	7
<i>Ігор Дітчук</i> . Лев Мечников та його роль у географічних дослідженнях: післяслово з нагоди ювілею.....	12

Наукові школи та центри

<i>Ярослав Олійник, Сергій Шевчук</i> . Територіальні аспекти розвитку методологічних основ суспільної географії протягом XX століття в Україні	25
--	----

Крає- і країнознавство

<i>Степан Пушикар</i> . Мікротопоніми як носії інформації про колишні міські поселення (на прикладі Рогатинського району Івано-Франківської області).....	30
<i>Анатолій Доценко, Галина Заваріка</i> . Історико-географічні аспекти трансформації форм територіальної організації розселення в Луганській області.....	38

Натургеографічні та геоекологічні студії

<i>Олена Кирилюк</i> . Гідрологічні передумови басейнового планування сталого розвитку території Чернівецької області.....	43
<i>Михайло Кланчук</i> . Історія геолого-геоморфологічного вивчення басейну верхнього Пруту.....	48
<i>Михайло Микита</i> . Морфометричний аналіз рельєфу хребта Великий Діл і його зв'язок з геологічною будовою.....	54
<i>Микола Пшевлотський</i> . З історії вивчення генези і географії сірих лісових ґрунтів.....	57
<i>Сергій Коротун</i> . Коріння сучасних екологічних проблем Західного Полісся та перспективи їх вирішення.....	63

Антропогеографічні дослідження

<i>Юрій Кисельов</i> . Національний рівень організації людського географічного простору.....	69
<i>Оксана Склярська</i> . Демогеографічна ситуація як чинник геоетнополітичних процесів у Закарпатській та Чернівецькій областях	73

<i>Надія Конер.</i> Кластеризація промисловості як перспективний засіб активізації соціального розвитку регіону.....	78
<i>Олександр Гладкий.</i> Особливості формування економічної ефективності виробництва в поліцентричних промислових агломераціях України.....	82
<i>Роман Гищук.</i> Етнічна різноманітність і диверсифікація в Галичині з останньої чверті XVIII – до початку XXI ст.	87
<i>Володимир Грицеляк.</i> Географія сфери зв'язку: теоретичні основи.....	93
<i>Дарина Литвин.</i> Суспільно-географічні основи дослідження рекреаційної сфери.....	99
<i>Ірина Ткач.</i> Соціальний розвиток сільської місцевості та міських населених пунктів Тернопільської області.....	106
<i>Ольга Мамчур.</i> Компонентний склад ринкової інфраструктури Львівської області: суспільно-географічні аспекти.....	113

Хроніка. Факти. Проекти

Вісті з осередків НТШ і УГТ.....	122
----------------------------------	-----

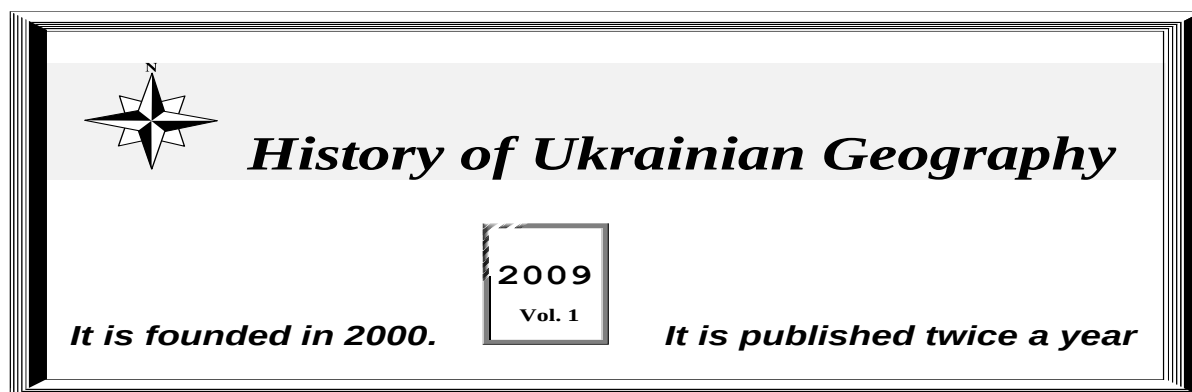
Ювілеї та номінації

Федору Дмитровичу Заставному – 80.....	124
Леоніду Миколайовичу Булаві – 50.....	125

Втрати

Пам'яті вченого, вчителя, товариша	127
--	-----

Наші автори	129
--------------------------	-----

Contents

Personalities

- Mykola Kostriytsya*. A Classic of Ukrainian Geography
(On the 170th Anniversary of Pavlo Chubyns'kyi).....7
- Ihor Ditchuk*. Lev Mechnykov and his role in geographical research:
an epilogue on occasion of his anniversary.....12

Academic Schools and Centres

- Yaroslav Oliynyk, Serhiy Shevchuk*. Territorial aspects of the development
of methodological fundamentals of social geography in 20th century Ukraine.....25

Regional Ethnography and Country Studies

- Stepan Pushkar*. Microtoponyms as sources of information about the former town's
settlements (as exemplified by the Rohatyn rayon in Ivano-Frankivsk oblast).....30
- Anatoliy Dotsenko, Halyna Zavarika*. Historical-geographical aspects of the transformation
of forms of territorial organization of settlements in Luhansk oblast.....38

Natural-Geographical and Geoecological Studies

- Olena Kyrylyuk*. Hydrological pre-conditions of river basin planning
for sustainable development of Chernivtsi oblast.....43
- Mykhaylo Klapchuk*. History of geological and geomorphological
investigation of the upper Prut basin.....48
- Mykhaylo Mykyta*. Morphometric analysis of the relief of Velykyi Dil Ridge
and its relationship to geological structure.....54
- Mykola Pshevlots'kyi*. From the history of studies of the genesis
and geography of the grey forest soils.....57
- Serhiy Korotun*. The roots of current ecological problems in Western Polissya
and the prospects for their amelioration.....63

Anthropogeographical Researches

- Yuriy Kyselyov*. National level of organization of human geographical space.....69
- Oksana Sklyars'ka*. Geo-demographic situation as a factor in the ethnic geopolitical
processes in the Transcarpathian and Chernivtsi oblasts.....73

<i>Nadiya Koper</i> . Clusterization of industry as a prospective means for the activation of a region's social development.....	78
<i>Olexandr Hladkyi</i> . The peculiarities of development of economic efficiency in polycentric industrial agglomerations of Ukraine.....	82
<i>Roman Hyshchuk</i> . Measuring ethnic diversity in Halychyna from the last quarter of the XVIII century to the beginning of the XXI century.....	87
<i>Volodymyr Hrytselyak</i> . Geography of communication: some theoretical bases.....	93
<i>Daryna Lytvyn</i> . Socio-geographic fundamentals of researching the recreational sphere.....	99
<i>Iryna Tkach</i> . Social development of rural and urban settlements of Ternopil oblast.....	106
<i>Olha Mamchur</i> . The component structure of market infrastructure of Lviv oblast: some human-geographic aspects.....	113

Chronicle. Facts. Projects

News from centers of the Shevchenko Scientific Society and the Ukrainian Geographic Society.....	122
--	-----

Jubilees and nominations

80 th anniversary of Fedir Dmytrovykh Zastavnyi.....	124
50 th anniversary of Leonid Mykolayovych Bulava.....	125

Losses

In commemoration of scientist, teacher, comrade	127
---	-----

Our Contributors	129
-------------------------------	-----

Постаті

УДК 911.3 (092)

Микола Костриця

КЛАСИК УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОГРАФІЇ (ДО 170-РІЧЧЯ ПАВЛА ЧУБИНСЬКОГО)

У статті висвітлюється життєвий і творчий шлях одного із фундаторів української географії, автора тексту Державного гімну України П.П. Чубинського (1839–1884).

Mykola Kostytsya. A Classic of Ukrainian Geography (On the 170th Anniversary of Pavlo Chubyns'kyi). *The article illuminates the life and creative activity of P.P. Chubynskyi (1839–1884), one of the founders of Ukrainian geography and author of the words to the Ukrainian national anthem.*

Оповитий серпанком забуття історичний краєвид України на наших очах став прояснюватися. З мороку безпам'ятства перед сучасниками постають несправедливо забуті і непоціновані імена великих українців, все менше залишається “білих плям” у нашій багатостраждальній історії, про яку В. Винниченко з боєм говорив, що її (історію України) читати неможливо без брому.

Ім'я видатного українського етнографа, фольклориста, поета, географа, економіста, краєзнавця, автора вірша-пісні “Ще не вмерла України і слава, і воля” Павла Платоновича Чубинського понад сто років замовчувалося і навіть заборонялося.

Вчений прожив коротке (лише одного дня не

дожив до свого 45-річчя), але надзвичайно плідне й насичене життя. Народився 27 січня 1839 року на хуторі Чубинка під Борисполем на Київщині (колишній Переяславський повіт). Навчався у Другій київській гімназії, потім – на правничому факультеті Петербурзького університету. Вчителював у Києві, а також у сільських недільних школах. Із захопленням збирав етнографічні і фольклорні матеріали, багато мандруючи рідним краєм.

Його активна громадянська позиція, патріотичні вірші, українське національне вбрання, відвідання могили Шевченка у Каневі, де він співав “возмутительные украинские песни”, розмови із селянами про їхні “вольности” і право на землю не могли не привернути увагу поліції. У вересні 1862 року Чубинський пише найвідоміший свій вірш, який наступного року у далекому галицькому селі Млини біля Перемишля (нині територія Польщі) композитор Михайло Вербицький поклав на музику. Цікаво, що, за твердженнями дослідників, публічний дебют майбутнього гімну України відбувся у Львові 1864 року у п'єсі житомирського драматурга Кароля Августа Гейнча “Повернення запорожців з Трапезунду”.

4 листопада 1862 року Чубинського було заарештовано і на сім років вислано на північ Архангельської губернії. Не думав і не гадав Павло Платонович, що одним з перших із українців прокладає шлях у ті далекі холодні краї, де пізніше, за радянської імперії, гинуть у таборах десятки й сотні тисяч наших земляків.

До Архангельська П. Чубинський як небезпечний елемент прибув 24 листопада 1862 року [1]. Його життя в Архангельську почалося зі знайомства із губернатором М.І. Арандаренком, автором відомої економіко-географічної праці “Записки о Полтавской

губернії”.

М. Арандаренко зустрів заслання П. Чубинського доброзичливо й співчутливо, але не наважився сам розпорядитися, щоб доправили його за визначеною судовим слідчим ще в Петербурзі адресою — у містечко Пінега, і, про всяк випадок, просив дозволу міністра внутрішніх справ. Поки надійшов дозвіл зі столиці, П. Чубинський майже два місяці мешкав у Архангельську, одержуючи щодоби по 15 копійок сріблом на харчі. За цей час Павло Чубинський познайомився з містом і людьми, потоваришував із учителями гімназії, які були його друзями по нещастю, — «колонією каторжан». Людина комунікабельна й товариська, він швидко знаходив спільну мову з будь-ким. Особливо близько зійшовся з учителем полтавської гімназії О.І. Строніним, який відбував покарання в Архангельську «за поширення малоросійської пропаганди”.

У першій декаді січня 1863 року архангельський губернатор отримав дозвіл відносно подальшої долі П. Чубинського. Йому дозволили обійняти посаду судового слідчого в Пінезі, але заборонили працювати у галузі освіти і в міській та земській поліції.

Судовим слідчим П. Чубинський служив майже дев'ять місяців. Літом до Пінеги приїхав новий губернатор Микола Мартинович Гартинг. Павло Чубинський познайомився з ним на обіді в одного чиновника. І наслідки цього знайомства не забарилися: у жовтні 1863 року його перевели на роботу в Архангельський губернський статистичний комітет.

Першим найважливішим заходом, проведеним статкомітетом у 1863 році, був перепис населення Архангельська. Завдяки методиці проведення перепису, розробленій Павлом Платоновичем, одержано найбільш достовірні, найточніші відомості про кількість населення, розподіл його за станами, віросповіданням, родом діяльності, освітою. Результати перепису були старанно проаналізовані й видані окремою брошурою для масового користування. Разом із П. Єфименком Павло Платонович склав статистичну програму, програми звичаєвого права та етнографічну, які були надруковані у “Губернских відомостях” та окремими примірниками розіслані членам комітету по всій губернії. Щоб надати започаткованій роботі офіційності, голова комітету губернатор М.М. Гартинг звернувся через газету до всіх тих, кому добре знайомі побут і звичаї місцевого населення, з проханням зібрати необхідну інформацію відповідно до надрукованих програм.

Менше року працював П. Чубинський на посаді секретаря статистичного комітету. За цей порівняно нетривалий період значно зріс його авторитет в очах губернатора, зміцніла довіра до нього як до людини та службовця. Тому не випадково, що М. Гартинг спершу призначив його чиновником з особливих доручень, а вже після цього, 19 вересня 1864 року повідомив, що П. Чубинський вселяє надію на цілковите виправлення щодо політичних поглядів, і він вважає за можливе, керуючись дозволом міністра внутрішніх справ від 19 грудня 1862 року, щоб цей чиновник обіймав відповідальні посади, крім посад у відомстві освіти, міській та земській поліції, а тому

призначено його на посаду чиновника з особливих доручень.

На півночі П. Чубинський не сидів, склавши руки. Навіть перебуваючи під негласним наглядом поліції, він написав понад 50 наукових праць, якими здивував не лише губернаторів, а й учених мужів Російського географічного товариства (РГТ), які нагородили його срібною медаллю [2]. Цього ж року він став членом Вільного економічного товариства, а ще через рік — дійсним членом РГТ.

Північ для Чубинського стала справжнім життєвим університетом, де гартувалися його характер і воля, мужнів талант вченого-етнографа, економіста й статистика. Збираючи й аналізуючи етнографічні й статистичні матеріали, він збагачується досвідом краснзнавчої роботи, цікавиться економікою, соціальним становищем народів далекої північної околиці. З інтересом вивчає природні умови краю, види діяльності й побут російського населення й місцевих народностей, часто подорожує губернією, вносить пропозиції щодо поліпшення умов життя народів Півночі. У пресі все частіше з'являються економічні статті й нариси про розвиток хліборобства, стан рибних та звіробійних промислів, торгівлю Архангельського порту, морське суднобудування, використання надр Печорського краю, економічний побут місцевих аборигенів: зирян, лопарів, самоїдів, карелів. Павло Чубинський усе прагне пізнати й глибоко вивчити, щоб кожному факту надати наукового осмислення й обґрунтування.

Павло Платонович із болем писав у листі до Я.П. Полонського: “Нудно жити в цих снігах, далеко від батьківщини в неволі, не знаючи ні дня, ні години, коли прийде звільнення... Дорого б я заплатив, аби тільки розпрощатися з цим краєм”.

За сукупністю наукових праць у січні 1869 р. П. Чубинського представили до ордена, але несподівано за клопотанням П.П. Семенова замість нагороди з нього зняли поліцейський нагляд і подарували свободу. П. Чубинському дозволили повернутися в Україну і під егідою Російського географічного товариства очолити комплексну краснзнавчу етнографічно-статистичну експедицію у Південно-Західний край. 30-річний Чубинський з подвоєною енергією — бо рідна земля дає йому сили і натхнення — розгортає активну діяльність із спорядження експедиції у Південно-Західний край.

Задум про спорядження такої експедиції зародився ще 1862 року. У рескрипті, виданому 8 вересня 1862 р. Олександром II зазначалося: “Высочайше повелеть соизволил передать из сумм Министерства в Русское географическое общество десять тысяч рублей для отправления в 1863 г. зазначенной экспедиции”. Перед членами експедиції були поставлені завдання: 1) дослідити народності Південно-Західного краю, а саме: етнічні відмінності, які проявляються в мові та звичаях, відносну чисельність етнічних груп, важливі етнографічні межі; 2) дослідити розподіл населення за віросповіданням та рівень його релігійності і культури; 3) дослідити господарський побут етнічних груп краю і рівень їх матеріального благополуччя [3, с. 4]. В Україні дослідженнями планувалося охопити Київську, Волинську і Подільську губернії. Приступивши до обов'язків

керівника експедиції, П. П. Чубинський значно розширив коло запланованих раніше досліджень.

Упродовж 1869 – 1870 років члени експедиції дослідили 36 повітів Правобережної України, один повіт Бессарабії, дев'ять повітів Люблінської і Седлецької губерній, чотири повіти Гродненської, два – Мінської і два – Полтавської губерній. Членами експедиції, у складі якої під керівництвом П. Чубинського працювали І. Чередниченко, В. Кравцов, П. Расвський, Б. Ілляшевич і К. Кардаш, менш ніж за два роки було зібрано 12 томів унікальних матеріалів [4]. Це була титанічна робота. “Чубинський записав близько чотирьох тисяч обрядових пісень; родини, хрестини й похорон; більш як у двадцяти місцях описав весілля; записав близько трьохсот казок, більш як у шістдесяті місцях зробив записи говірок; із книг волосних судів вибрав близько тисячі ухвал. Майже скрізь робив нотатки про зарплату, характерні заняття, рівень урожаю, вплив селянської реформи на економічний побут народу, про лісову торгівлю, тютюнництво, шовківництво, виноробство та багато іншого”. І все це – на тлі постійного “закручування гайок” імперського уряду, обшуків, арештів, доносів, заслань “за ношение малорусского костюма”.

Відділення етнографії РГТ на своєму засіданні 1871 року розглянуло ці матеріали і вирішило “в видах уменьшения расходов такого громадного материала” видати 7 томів (9 книжок), обсягом понад 300 друкованих аркушів.

“За особенно полезные труды в экспедициях, снаряженных Обществом” П.П. Чубинського нагородили золотою медаллю РГТ (1873), премією Російської академії наук (1879), а також золотою медаллю виставки Міжнародного географічного конгресу в Парижі (1875). До речі, відбір експонатів на цю виставку здійснювала комісія на чолі з М.П. Драгомановим. Для географів особливо цінний VII том, в якому вміщені цікаві карти: “Карта южно-русских наречий и говоров” (по суті це була одна з перших досить точних карт розселення українців), “Карта еврейского населения Юго-Западного края”, “Карта католиков, в т. ч. поляков Юго-Западного края”.

За словами академіка Л.С. Берга “Труды” експедиції П.П. Чубинського стали “найвидатнішим явищем в історії” [5, с. 66], унікальною і неперевершеною народознавчою енциклопедією України, в якій акумульовані найхарактерніші риси, звичаї, традиції, обряди та інші історичні, етносоціальні, економічні відомості про мешканців краю. П.П. Чубинський і надалі продовжував вивчення теренів України, зокрема досліджував торфові ресурси та історію залізних промислів на Поліссі (“О торфе Киевской губернии” (1873), “О возникшем производстве железа на Волыни” (1875)).

Незаперечний успіх етнографічної експедиції в Південно-Західний край, пошквалювання в Україні дослідницько-краєзнавчого руху вимагали утворення спеціального наукового центру. Цю справу взявся вирішити П.П. Чубинський. У листі до М.О. Максимовича від 25 січня 1872 р. він писав: “На днях я еду в Киев, где пробуду больше двух недель. Там я буду ходатайствовать о создании Южного отдела Русского Географического Общества. Эта организация необходима, она сдвинула бы изучение края и народа. В

Петербурге этому очень сочувствуют. Я знаю многих людей, желающих стать основателями отдела. Ваш авторитет в этом деле имел бы исключительное значение” [6, с. 55]. Високий авторитет П. Чубинського як визначного дослідника-краєзнавця дав змогу прискорити ідею, що вже давно виношувалася, про створення у Києві регіонального краєзнавчого осередку. Як відомо, пропозицію про створення відділу Російського географічного товариства висувала ще Комісія для опису губерній Київського навчального округу. П.П. Чубинський, підтримуючи цю ідею, поставив питання ширше, запропонувавши розширити функції губернських статистичних комітетів до окружних, надавши їм обов’язки координаторів регіональних краєзнавчих центрів з комплексного дослідження підвладних їм територій.

Спираючись на підтримку М. О. Максимовича, О.Ф. Кістяківського, В.Б. Антоновича, М.І. Петрова, М.П. Драгоманова та інших учених, Павло Чубинський уже 15 лютого 1872 р. подав Київському генерал-губернаторові О.М. Дондукову-Корсакову проект статуту Південно-Західного відділу РГТ. Князь М. Дондуков-Корсаков прихильно поставився до цієї ідеї і всіляко сприяв дальшому розгляду проекту статуту у вищих інстанціях. Хоча правління Російського географічного товариства та царський уряд зрештою погодилися на заснування Південно-Західного відділу, але зводили його до ролі “вивчення губерній Київського навчального округу у всіх тих напрямках, які складають предмет дослідження товариства і особливо з ... статистики та етнографії” [7, с. 1-2]. По суті, це була спроба урядовців на базі Південно-Західного відділу лише реанімувати колишню Комісію для опису губерній Київського навчального округу. Та практика діяльності новоутвореної науково-краєзнавчої установи порушила ці плани [8, с. 87].

Офіційне відкриття в Києві Південно-Західного відділу РГТ відбулося 13 лютого 1873 р. в актовому залі контори Державного банку. На засіданні 17-ти членів-засновників (П.П. Чубинський, В.Б. Антонович, П.Г. Житецький, К.П. Михальчук, Г.П. Галаган, В.Ф. Симиренко та інші відомі наукові і громадські діячі) князь М.О. Дондуков-Корсаков ознайомив з “Положенням” про Південно-Західний відділ і пожертвував у фонд товариства перший грошовий внесок (500 руб.). Головою відділу обрали Г.П. Галагана – популярного в Києві мецената, людину, що вболівала за виховання національної інтелігенції і матеріально підтримувала вітчизняну науку. Управителем справ одностайно обрали Павла Чубинського. Йому ж надали почесне право виступити з програмною промовою, з якої, по суті, починає вести свій відлік як організаційна структура наукове географічне краєзнавство в Україні. Чубинський став одним із його натхненників, обраний діловим керівником, а з 1875 р. – заступником Південно-Західного відділу Географічного товариства.

Товариство, яке налічувало в той час 170 членів, видало два томи наукових праць (у 1873 і 1874 роках). Серед них – праці О. Клоsovського про клімат Києва, бібліографічний покажчик праць, присвячений природі Київщини (склав О. Рогович), праця О. Русова про Остапа Вересая і праця М. Драгоманова про відголоски лицарської поезії в руських (тобто

українських) народних піснях, а також обробка статистичних даних про перепис населення Києва і передмістя 2 березня 1874 р., яке складало тоді 127 551 особа. При Товаристві була створена бібліотека, яка налічувала понад 1 000 цінних наукових видань, і музей, що мав близько 3 000 експонатів.

Після однієї з поїздок Чернігівщиною Чубинський привіз до Києва кобзаря Остапа Вересая, добре усвідомлюючи, що його мистецтво – це феномен давньої української традиції. Весь репертуар був записаний Олександром Русовим і виданий Товариством.

Визначною подією, як було зазначено вище, став одноденний перепис населення Києва, підготовлений і проведений Чубинським разом із невеликою групою помічників.

Та тріумф української науки був недовгим. За “українофільський відтінок” Південно-Західний відділ Товариства, у складі якого були видатні вчені і діячі української культури Володимир Антонович, Федір Вовк, Михайло Драгоманов, Микола Лисенко, Михайло Старицький та інші, був закритий. Йшов 1876 рік – рік сумнозвісного Емського указу Олександра II. Павла Чубинського як “небезпечного у краї агітатора”, вислали з Києва, кілька вчених виїхали за кордон, так і не повернувшись додому до кінця життя.

Репресії і заборони українського слова катастрофічно позначилися на здоров’ї Павла Платоновича. Ще перед своїм другим засланням до Петербурга він тяжко захворів. У російській столиці працював у Міністерстві шляхів сполучення, та через рік його розбив апоплексичний удар.

Вийшовши у відставку в 1879 р., вже смертельно хворий П. Чубинський змушений просити окремого дозволу, аби з’явитися у Києві. Він таки повертається додому, але невдовзі параліч остаточно прикував його до ліжка, з якого не вставав останні чотири роки. Помер 26 січня 1884 року. Ученого було поховано на Книшковому кладовищі у Борисполі. На місці, де був його родинний хутір, стоїть пам’ятний знак. Але вулиці з його іменем на батьківщині так і не з’явилося.

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, заснований в Києві Павлом Чубинським, проіснував лише три роки. Проте він залишив помітний слід у науковому дослідженні України, сприяв консолідації краєзнавчого руху. Головним його здобутком було те, що до нього схилялася українська національна інтелігенція, яка активно включилася в розбудову української науки і краєзнавства, переконливо довівши їх високе реноме на міжнародному рівні. Праці П.П. Чубинського виводили географічне краєзнавство з регіонального на всеукраїнський і всесвітній рівень.

Особливо велике значення мала розроблена Відділом методика краєзнавчої роботи, зокрема новаторські на той час методи фронтальних обстежень, опитувань, анкетування тощо. Неоцінним надбанням українського краєзнавства цього періоду стала багатомна комплексна праця П.П. Чубинського “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край”, яка слугувала взірцем для багатьох наступних поколінь краєзнавців.

“Сила чорноземна – наш Чубинський”, – так характеризував вченого Михайло Драгоманов, відзначаючи його невичерпну громадську й наукову енергію. А Микола Сумцов писав: “Проїшли роки..., а його капітальна праця жива й виявляє всі ознаки славного життя..., закріплюючи за Чубинським стійку славу гідного сина свого народу, людини з чистим, благородним серцем, з великими історичними заслугами”.

За радянських часів правду про Павла Чубинського, видатного вченого, одного із засновників української географії, етнографії та статистики, автора тексту Національного і Державного гімну України, тогочасна ідеологія всіляко забороняла і замовчувала.

У 30-і роки ХХ ст. пам’ятний садибний будинок, де народився П. Чубинський, було зруйновано. Цієї ж долі зазнали могила і пам’ятник Великого українця. І вже ніщо в Борисполі та його околицях не нагадувало про видатного вченого, крім невідомо ким урятованого надгробного постаменту з написом: “Всемирно извесный ученый этнограф П. П. Чубинский”. Позаяк ніхто не знав, де справді знаходиться могила Павла Платоновича, то вирішили постамент спорудити на Миколаївському кладовищі.

Лише з настанням державної незалежності України, справа поволі стала змінюватися на краще. У 1992 році утворено незалежне Українське географічне товариство (УГТ), а ім’я і справи П. Чубинського повернулися в активний науковий обіг. З особливою повагою слід сказати про безкорисливі зусилля десятків ентузіастів, які, власне, на голому місці прагнуть дати друге життя пам’ятним місцям, пов’язаним із видатним земляком.

До цієї роботи долучилося чимало краєзнавців, просто небайдужих людей, які шанують історію рідного краю. Це вони такі розшукали могилу Павла Чубинського на Книшковому кладовищі у Борисполі, організували громадськість на упорядкування цвинтаря, проводили суботники з метою залучення коштів для спорудження пам’ятника, які концентрувалися на рахунку обласної організації Українського товариства охорони пам’яток історії та культури (УТОПіК).

Вже з’явилася й перша ластівка: побачила світ книжка про вченого – есе письменника Дмитра Чередниченка “Павло Чубинський”.

Нині настала черга відродження садиби і садибного будинку П. Чубинського, щоб перетворити його на справжній культурний осередок, популярний народний дім, де діяли б книгозбірня, музейна експозиція, присвячена людині, чия палка любов до рідного краю реалізувалася в її ділах. За ініціативи обласної ради УТОПіК, а також управління культури Київської облдержадміністрації на території, де стояв будинок, проведено археологічні дослідження, а в 1995 році виготовлено проект відбудови садиби. Зважаючи на значення цього об’єкта, постановою Кабінету Міністрів від 23 квітня 1999 р. його включено до Державної програми відтворення пам’яток історії та культури. Але, як говориться, віз і нині там.

З огляду на економічну ситуацію в країні навряд чи держава найближчим часом зможе профінансувати будову. От і вирішили бориспільчани цю патріотичну справу здійснити всією громадою.

Тому й було ухвалено на пленумі ради обласної організації УТОПіК провести у День пам'яток історії та культури телерадіомарафон – “Відтворимо садибний будинок Павла Чубинського”. Його ініціатори переконані, що ідея відродження цієї пам'ятки – це утвердження нашої єдності, щирої вдячності і поваги до видатних постатей нашої історії та культури, любові до рідного краю. Таким чином до цієї справи стає причетним кожен із нас.

У 2009-му році виповнюється 170 років від дня народження і 125 років від дня смерті П.П. Чубинського. В Ухвалі Х з'їзду Українського географічного товариства висловлено пропозицію до Кабінету Міністрів України про відзначення цих дат на державному рівні. Зокрема, серед заходів пропонується встановити пам'ятник ученому в Києві та відкрити музей.

Не відкидаючи безумовної участі в цьому проєкті держави, треба наголосити на його практичній привабливості, адже музей і відтворена садиба можуть стати об'єктами туристичного маршруту (читай — туристичного бізнесу) Київ—Бориспіль—Черкащина під умовною назвою “Шлях до Чубинського і Шевченка”.

Окремої, хоча б стислої, розповіді заслуговує й згадка про нащадків Павла Чубинського, кожен з яких залишив помітний слід у житті. На прикладі родини вченого переконуєшся, наскільки багата Україна на визначні особистості, які в більшій чи меншій мірі зазнали на собі утисків тоталітарної системи.

Як відомо, у Павла Платоновича Чубинського було троє дітей: Михайло, Павло і Олександра.

Михайло Павлович Чубинський (1872 – 1943) – відомий юрист-криміналіст, професор Харківського університету. Освіту отримав у колеґії Павла Галагана та Київському університеті. Автор праць із криміналістики. Міністр юстиції в уряді Скоропадського. Емігрував. Член Законодавчої ради при Міністерстві юстиції Сербії. За його сприяння в Белграді було відкрито Інститут і Музей криміналістики.

Павло Павлович Чубинський (1873 – 1927) був талановитим інженером-шляховиком. Закінчив Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучення. Тривалий час працював на Далекому Сході начальником управління водних шляхів і шосейних доріг, як фахівець залишив по собі вдячну пам'ять. Досліджував цей край, зокрема довів можливість використання нижньої течії Амуру і Селенджі для судноплавства. Рвався в Україну, але на його рапорти відповідь була незмінна: “Далі за Волгу ми вас не пустимо”. Жорстока веремія революції і громадянської війни викинула Павла Павловича в еміграцію. Помер у Парижі.

Сестра – близнючка Павла Олександра Павлівна (1873 – 1949) була відомою оперною співачкою. Закінчила Смольний інститут, Московську консерваторію, Вищі філософські курси. Олександра мала сильний голос контрольового характеру. Була солісткою Київської опери, Імператорського Большого театру. На сцені була партнером великого Шаляпіна. Мала тривалі гастролі в “Ла Скала” під псевдонімом Сандра Марина. У концерті з нагоди 100-річчя Верді брала участь як солістка при виконанні його “Реквієму”. Олександра Павлівна

відхилила заманливу пропозицію Метрополітен-опера укласти тривалий контракт у США, повернулася на Батьківщину. В період революційної сваволі була заарештована, згодом емігрувала до Сербії.

Про нащадків Михайла і Олександри відомостей не залишилося. Єдиною відомою спадкоємницею родини вченого стала дочка Павла Павловича, онука Павла Платоновича Катерина.

Катерина Павлівна (1899 – 1986) була за освітою філологом, захистила кандидатську дисертацію, була сумлінною дослідницею життя і наукової спадщини свого великого діда. Народилася в Ярославлі. Гімназію закінчила у Благовещенську на Амурі. Вчилася в Петрограді на Вищих жіночих курсах. Із 1919 р. в Борисполі та інших районах Київщини була директором дитячих будинків, учителькою початкових класів. На хуторі Чубинського та у ближніх селах разом з однодумцями, серед яких був і її майбутній чоловік – педагог Дмитро Вишневецький, організовувала аматорські театри у руслі діяльності “Просвіти”. У 1928 р. закінчила Київський інститут народної освіти. Постійно зазнавала утисків через непросте походження. Не бажаючи ризикувати життям чоловіка й родини, 1935 року фіктивно розлучається з ним і виїжджає із молодшим сином Володимиром, якому залишає родові прізвище – Чубинський, до Ташкента. У час поїздок в Україну зустрічається з чоловіком потайки. Дмитро Вишневецький загинув у перші місяці війни. У повоєнний час Катерина Чубинська мешкала й працювала в різних містах країни, в останні роки життя поселяється в Борисполі. Померла в Сухумі.

Продовжувачем роду був син Катерини Володимир Дмитрович Чубинський (1930/31? – 1987). Різнобічно обдарована, надзвичайно чесна та безкомпромісна особистість. Дитинство минуло в Ташкенті й Кривому Розі. У 1953 році закінчив інженерно-педагогічний факультет Київського політехнічного інституту. З 1960-го – старший викладач Житомирського загальнотехнічного факультету КПІ.

У 1965 р. після захисту в райкомі партії житлових прав співробітників факультету став мішенню у спровокованому конфлікті і був звільнений із формулюванням “за власним бажанням”. У 1972 році розпочалося судове, а пізніше – медичне переслідування В. Чубинського. Захищаючи свої права, він розпочав боротьбу з бюрократичною системою придушення особистості. У 1982 р. його арештували, засудили зі звинуваченням в “измышлениях, порочащих строй” і ув'язнили у Дніпропетровській спецпсихлікарні. У 1987 році після виходу з неї, фізично й морально надломлений, він пішов із життя. Похований у Борисполі на Рогозівському кладовищі.

Про всіх цих нащадків Павла Чубинського потрібно було б створити окремі експозиції у майбутньому музеї вченого. Його родина цього варта. Повернення з небуття Великого українця повинно стати ще одним кроком до формування нашої історичної пам'яті.

Література:

1. Зиль А. До краю землі: Північні сторінки біографії Павла Зубицького // День. – 2006. – 18 лют.
2. Там само.
3. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. — Т. 1: Юго-западный отдел. Материалы и исследования / Собр. П.П. Чубинским; Изд. под наблюдением П.А. Гильтебранта. — СПб: [Тип. В. Киришбаума, 1870?]. — XXX, 467 с.
4. Костриця М.Ю. Краєзнавча діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у Києві (1873 – 1876 рр.) // Історія української географії. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – Вип. 10 (2). – С. 27-32.
5. Чередищенко Д. Павло Чубинський: Есе // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 47-59.
6. Там само. – С. 55.
7. Устав Юго-Западного Отдела // Записки Юго-Зап. Отдела ИРГО. – К., 1874. – Т. 1. – С. 1-2.
8. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історія – географія. Бібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – 256 с.

Стаття надійшла 10.07.2008 р.

УДК 911.3 (092)

Ігор Дітчук

ЛЕВ МЕЧНИКОВ ТА ЙОГО РОЛЬ У ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ПІСЛЯСЛОВО З НАГОДИ ЮВІЛЕЮ

Подані біографічні дані і творчі здобутки Льва Ілліча Мечникова – видатного географа і соціолога XIX ст., життя якого зв'язане з Україною. Охарактеризовано чотири періоди життєвого шляху вченого: російсько-український, італійсько-швейцарський, японський і другий швейцарський. Проаналізовано дослідження наукової спадщини вченого, охарактеризовано його внесок у різні галузі науки, насамперед в історичну географію.

Ihor Ditchuk. Lev Mechnykov and his role in historical-geographical research: an epilogue on occasion of his anniversary. The biography and scientific achievements of an outstanding geographer and sociologist of the XIX century, Lev Illich Mechnykov (whose life is connected with Ukraine), are given. Four periods of the scientist's life are described: Russian-Ukrainian, Italian-Swiss, Japanese and second Swiss. The research of his scientific heritage is analyzed. His contributions into different branches of science, particularly into historical geography, are characterized.

Вступ

У 2008 році минуло 170 років з дня народження і 120 років з дня смерті Льва Ілліча Мечникова – видатного географа і соціолога, “представника географічного напрямку (географічної школи) в соціології”

(як стверджують вітчизняні і зарубіжні енциклопедичні видання). Судячи зі змісту української наукової періодики за цей рік, згадані пам'ятні дати у нас пройшли майже не поміченими. Водночас українські енциклопедичні джерела подають Льва Мечникова як “вітчи-

зняного” вченого, а його брата Іллію (нобелівського лауреата у галузі медицини) – як “російського і українського” науковця [15; 16]. Російські ж енцикло-

педії та словники називають обох “російськими вченими” [11; 17; 31]. А ще на сторінках Інтернет-видань про Льва Мечникова йдеться як про “швейцарського географа” [18; 19; 27], про Іллію – як про “французького біолога” [14], постаті обох вважає своїми представниками й світова єврейська спільнота [7; 27].

У кожного з видань своя правота щодо приналежності особистостей і науковців Мечникових до різних народів і держав. Їх батько походив з обрусілого молдавського роду, який на початку XVIII ст. оселився в Слобідській Україні. Його родовий маєток Панасівка знаходився в Куп'янському уїзді Харківської губернії, – саме тут пройшли дитячі та юнацькі роки Льва і народився Ілля. Мати майбутніх учених була дочкою польського єврея. З Україною – Харковом та Одесою – пов'язані певні частини “дорослого” життя братів: незначна й часткова – Льва (спроби розпочати навчання і професійну кар'єру) і тривала та результативна – Іллі (навчання, викладацька і наукова робота). А всесвітнє визнання учені здобули поза межами батьківщини: Лев – у Швейцарії, в якій прожив понад два десятиліття і кілька останніх років життя посідав університетську кафедру, а Ілля – у Франції, де понад два з половиною

десятиріччя завідував лабораторією у Пастерівському інституті. Там вони знайшли і вічний спочинок: один – у тихому містечку на березі Женевського озера, другий – у мегаполісі-столиці на берегах Сени.

Враховуючи “український слід” у біографії Льва Мечникова, вважаємо за доцільне на сторінках вітчизняного географічного видання розглянути його постать і наукову спадщину в контексті історії географії та історичної географії, яскравим представником якої він був у другій половині XIX ст. В Україні висвітлення життєпису і здобутків ученого здебільшого зводилося до енциклопедично-словникових статей-гасел і “вкраплень” його поглядів і концепцій у наукову літературу історичного, географічного, політологічного, геополітичного, соціологічного чи філософського характеру.

На думку дослідників життя і творчої спадщини Льва Ілліча Мечникова, його повна достовірна наукова біографія, як і загалом хронологія життя, наразі не написані; для цього треба було б попрацювати в муніципальних архівах багатьох європейських держав [25]. У дослідженнях, присвячених життю і діяльності Мечникова в різних країнах і місцях, починаючи від країни його народження – Росії і завершуючи містом у Швейцарії, де закінчилося його життя, численним континентальним і морським мандрівкам ученого, є багато фактичних і хронологічних неточностей. Ці дослідження здебільшого базуються на художньо-публіцистичних творах самого Л. Мечникова, де описані окремі сторінки його життя, уривкових спогадах про нього дружини, окремих документах архіву ученого, збереженого його прийомною дочкою [35; 36], а також спогадах його знайомих.

Першими, хто опублікував короткі й доволі приблизні біографічні відомості про Льва Мечникова у перший рік після його смерті, були колеги і соратники вченого: французький географ Елізе Реклю, російський філософ Георгій Плеханов, швейцарський професор С. Кнапп (див. [33; 29; 28]). Е. Реклю та Г. Плеханов були також серед зачинателів критичного осмислення географічної творчості Л. Мечникова, а точніше основної книги його життя – “Цивілізація і великі історичні ріки” (див. [33, 5; 30]). Ранні відгуки на творчість Мечникова європейських і російських вчених як реакції на вихід його праць публікувалися в західноєвропейській, всеросійській та емігрантській періодиці, – за життя вченого і відразу після його смерті. У радянський час від випадку до випадку з’являлися дослідження життя й діяльності Льва Мечникова в контексті його боротьби з ідеологічно шкідливими течіями [32] чи за революційні ідеали [34], надзвичайно рідко згадували про Мечникова-географа власне географи. Одним з приємних винятків була стаття Н.П. Нікітіна “Лев Ілліч Мечников”, якої удостоївся цей учений у фундаментальній книзі “Экономическая география в СССР” (1965), присвяченій історії розвитку та персоналіям даної науки [28]. Однак з другого видання книги (1987) стаття випала, тут прізвище Л. Мечникова згадане лише один раз як співавтора однієї з книг [37, с. 166-167].

Починаючи з 80-х рр. XX ст. у російській публіцистичній і науковій літературі з’являється доволі великий масив робіт, присвячених вивченню життєвої і творчої біографії Льва Мечникова, висвітленню його філософських, соціологічних, культурологічних, історичних, географічних поглядів. Це дослідження К.С. Карташової (1981), Г.Д. Іванової (1986), В.Н. Константинова (1986, 1994), В.І. Свдочимова (1988, 1995), Г. Гловелі (1995), С.Г. Банних (1997), М.П. Мохначової, (2004, 2004), С. Аксентьева (2008), М. Сосницької (2008), В. Теліцина та ін., – див [1-6; 8-10; 25; 26; 35; 36]). В європейських наукових колах в окремі ювілейні “мечниковські” роки з’являлися спеціальні публікації і проводилися наукові конференції, присвячені вченому (див [25]).

Ті, хто у вказаних вище джерелах знайомився з життєписом і діяльністю Льва Мечникова, мали можливість переконатися, що це була феноменальна особистість, людина багатогранного таланту та різностороннього наукового і творчого обдарування. Навчаючись у декількох вищих школах за чотирма напрямками освіти (не більше трьох семестрів на кожному) і здобувши врешті свідоцтво з одного, він водночас проявив себе у цілому ряді інших наукових дисциплін. Вивчав медицину, іноземні мови, живопис, фізику й математику, а залишив вагомий слід в історії, соціології, філософії, етнографії, географії. А ще був талановитим письменником, літературознавцем, публіцистом, видавцем, художником. Досконало знав майже півтора десятка мов, неодноразово змінював місце проживання і праці, особисто відвідав багато країн Європи, Азії, Африки, Америки, сповідуючи життєвий принцип “якомога більше побачити, узнати, зрозуміти”, здійснив розтягнуту в часі навколосвітню мандрівку, перетнувши три океани із заходу на схід. Був активним і радикальним громадсько-політичним діячем (революціонером-анархістом, учасником I Інтернаціоналу), відстоював принципи свободи громадян і народів. Встиг повоювати у гарібальдійських загонах за незалежність і об’єднання Італії, побувати в революційній Іспанії, підтримував польських повстанців, паризьких комунарів, російських народовольців. Основну частину свого життя провів за межами батьківщини, хоч ніколи не полишав надії повернутися до неї. У коло його знайомих входили провідні російські та європейські діячі науки, культури, революційного руху XIX ст., перетинався його емігрантський життєвий і громадсько-науковий шлях і з вихідцями з України.

Доля Льва Ілліча Мечникова, за образним висловлюванням М. Сосницької, – “результат історичного моменту, який переживали у другій половині XIX ст. Росія, в якій він народився, Малоросія, в якій виріс, Італія, де воював, Японія, де відбулося його часткове становлення як ученого, і, нарешті, Швейцарія, де зневаженому почуттю знайшовся прихисток: спочатку в академії, а згодом і на погості. Життя його нагадує романи “Овод” Етель Ліліан Войнич, “Дим” Івана Сергійовича Тургенєва або книги Дюма-батька, з яким він був знайомий” [35].

Льву Мечникову було відміряно рівно п’ять десятиліть життєвої дороги, яку він пройшов на

контрасті між слабким здоров'ям і бурхливим темпераментом. Умовно поділимо її на чотири нерівних періоди, названі за місцем основного проживання, – російсько-український, італійсько-швейцарський, японський і другий швейцарський – і коротко розглянемо кожний з них.

Сторінки біографії

Походження. Мечникови походили з давнього греко-молдавського боярського роду Мілеску-Спетару, представники якого жили на території нинішніх Румунії та Молдови. Молдавське прізвисько “спетару”, по-грецьки “спотарій” чи “спафарій”, родина Мілеску отримала, вочевидь, за те, що її предки служили у військовому і судовому відомствах (від рум. “spada are” – “той, хто носить меч”, “зброносець”, “мечник”).

Першим з даного роду, хто у 1671 р. перебрався у Московську державу, був знаменитий політик-авантюрист, поліглот-мандрівник, учений-письменник Ніколає Мілеску-Спетару (1636-1708). Високоосвічена людина (навчався в Ясській слов'яно-греко-латинській академії, Константинопольській вищій школі та університеті м. Падуї), знавець 9-ти іноземних мов, майстер політичних інтриг при дворі двох молдавських господарів, він змушений був покинути батьківщину. Служив драгоманом (офіційним перекладачем) у дипломатичних місіях валаського господаря, бренденбурзького курфюрста, померанського правителя, аж поки не був зарахований у Посольський приказ російського царя Олексія Михайловича. Взявши ім'я Миколи Гавриловича Спафарія, став радником царя у східних справах. У Росії отримав маєток чи то в Калужській губернії [1], чи то в Україні [36]. У 1675-1678 рр. здійснив подорож з дипломатичним посольством у Китай. У написаних пізніше працях він систематизував і узагальнив зібрані під час експедиції значні географічні, етнографічні і господарсько-економічні матеріали про Сибір, Далекий Схід, Монголію та Китай. Потрапивши у немилість царя Федора Олексійовича, був засланий на якийсь час у Сибір, а після приходу до влади Петра I знову повернений до двору.

За однією з версій [36], саме за наполяганням Миколи Мілеску-Спафарія у 1701 р. в Росію з Молдови переселилися його племінники, в т. ч. Юрій Степанович, який був предком Льва Мечникова у 6 коліні. За іншою, більш поширеною, версією, Юрій Мілеску-Спетару був внуком Миколи Гавриловича і перебрався в Росію разом з молдавським князем Дмитром Кантемиром у 1711 р. після невдалого військового походу Петра I і Кантемира проти турків [13; 18; 24; 27; 35 та ін.]. За свою службу царю Юрій Степанович отримав маєток на Харківщині, а його сини прийняли російські прізвища: старший став “Мечниковим”, що є калькою “Спетару”, а молодший – “Спафар'євим” [36]. У розгалуженій лінії роду з'явилися прізвища (прізвиська) й на український манер – Спатаренко, Спадаренко чи Сподаренко (усе від того самого “спафарія”, “спотарія” чи “мечника”). Так, маєток Панасівка дістався батькам Льва Мечникова у спадок від родича Юрія Івановича

Сподаренка [1]. Рід Мечникових був занесений у III і IV частини родословних книг Харківської губернії [24].

Батько Льва – Ілля Іванович Мечников, – продовживши давні традиції роду, пішов на військову службу, дослужився в столиці Російської імперії до гвардійського полковника. Був людиною освіченою, однак прихильником епікурейського способу життя. Одружився з Емілією Невахович – дочкою варшавського торговця тютюном Лейби (Льва) Неваховича, який, прийнявши лютеранство і переїхавши до Санкт-Петербурга, відійшов від купецьких справ, став відомим публіцистом, маскілом (прихильником єврейського просвітництва), засновником т. зв. російсько-єврейської літератури [18; 27]. З юних років Емілія була вхожа у столичне письменницьке коло, спілкувалася з О. Пушкіним.

18 (30) травня 1838 р. в Іллі та Емілії Мечникових народився син, якого назвали на честь діда Львом. Він був третьою дитиною в сім'ї: дочці Катерині на той час було п'ять років, а сину Івану – два. Пізніше у сім'ї з'явилось ще двоє синів – Микола та Ілля. Окрім Льва та Іллі Мечникових, в історію ввійшло також ім'я їх старшого брата Івана, який служив прокурором Тульського окружного суду, був головою Київської судової палати. З ним дружив Лев Толстой, який у повісті “Смерть Івана Ілліча” описав останні дні його життя [36].

Російсько-український період життя. Ранні дитячі роки Льва Мечникова пройшли в Петербурзі, однак сім'я невдовзі переселилася на Харківщину в Панасівку (після того, як батько, завзятий картяр і світський гультай, програв у карти значну частину майна, чимало заборгував і задіяв порятунку репутації змушений був піти у відставку). Лев ще якийсь час провів у столиці, де у 1850-1851 рр. перебував у пансіоні для підготовки до Училища правознавства. Однак лікарі настійливо радили батькам забрати з сирого петербурзького клімату хворобливу дитину, яка до того ж перенесла важку хворобу – коксит (скритий туберкульоз). Внаслідок запалення кульшового суглобу права нога Льва стала значно коротшою від лівої, і він усе життя сильно накульгував, посилуючись при ходьбі палицею [11].

У Панасівці серед вільної степової широчіні хлопець зміцнів. Ріс впертим, був здібним до навчання, однак вчитися не хотів [5]. Правда, з раннього дитинства у нього з'явився потяг до вивчення іноземних мов, що у майбутньому в значній мірі визначило його долю. Великий вплив на виховання Льва та його братів мав їх дядько – Дмитро Іванович Мечников, старий холостяк, який віддавав племінникам всього себе [1; 8; 36]. Мабуть під впливом розповідей дядька про давній родовід і батьківщину предків тринадцятирічний Лев пробував утікати в Молдавію з мрією “стати її господарем”. Бунтарський характер і непосидючість натури знову проявили себе через два роки, коли, будучи учнем 2-ї Харківської гімназії, Лев здійснив нову невдачу втечу – на цей раз у Крим на війну з турками. І якщо винятково через “патріотичні мотиви” гімназійне начальство поблажливо поставилося до цього вчинку,

то дуель Льва зі шкільним товаришем (нібито, за честь і гідність молодшої вчительки, яку, як вважав Лев, було ображено) воно вибачити не змогло. Останній рік гімназійного навчання Льву довелося провести в Панасівці, займаючись самоосвітою під керівництвом запрошеного з Харкова студента-медика.

У 1855 р., успішно здавши випускні екзамени в гімназії, Лев Мечников поступив на медичний факультет Харківського університету. Однак провів тут усього один семестр, – за якусь, за висловлюванням самого Льва, “студентську історію” батьки забрали його звідси і направили навчатися у Петербург. (Однією з причин цього, як зазначає В. Євдокимов, могло бути прагнення старших Мечникових перестрахуватися від участі запального і самовпевненого сина у таємних студентських організаціях, слухи про існування яких могли дійти до них чи їх харківських родичів, насамперед численних Ковалевських [5].)

Переїхавши в Петербург, Л. Мечников у 1856 р. розпочав навчання у Воєнно-медичній академії, на фізико-математичному факультеті університету, одночасно відвідував заняття на факультеті східних мов (арабсько-персько-турецько-татарському відділенні) та в Академії мистецтв. Саме на художню освіту він покладав особливі надії, вважаючи малярство своїм покликанням. Однак батько, від якого Лев був повністю залежний матеріально, категорично не погоджувався з вибором сина і хотів бачити його чиновником Морського міністерства. Лев Мечников полишив навчання в університеті та двох академіях, провчившись у Петербурзі лише півтора року, і в 1858 р. через столичних родичів (напевно, знову Ковалевських: дядька – Єгора Петровича, знаменитого мандрівника, письменника, директора Азіатського департаменту Міністерства закордонних справ, і двоюрідного брата – Павла Михайловича, відомого поета, члена правління Російського товариства пароплавства і торгівлі [5]) влаштувався перекладачем у дипломатичну місію генерала Б.П. Мансурова, яка вирушала з Одеси на Близький Схід. На той час він уже вільно володів десятима європейськими і трьома східними (перською, турецькою та арабською) мовами. Разом з місією, метою якої була організація сполучення російських чорноморських портів з портами Леванту, а заодно й облаштування дворів російських богомольців у Єрусалимі та на горі Афон, Л. Мечников побував у Константинополі, Афін, Палестині, Лівані [1]. Однак перша закордонна подорож була нетривалою: за шаржі на начальство і за дуель з одним із членів місії, який передав карикатури особисто Мансурову, Льва Мечникова усунули від служби.

Повернувшись 1859 року в Росію, Мечников успішно здав екзамени на фізико-математичному факультеті Петербурзького університету. Перед молодого людиною відкрилися великі перспективи в галузі природничих наук (разом із свідоцтвом про освіту він отримав право подати дисертацію на здобуття вченого звання), однак “дух мандрівника пересилив талант математика” [25]. І знову в Одесі

Л. Мечников влаштувався торговим агентом у Російське товариство пароплавства і торгівлі на Близькому Сході. Він здійснив декілька плавань Дунаєм, Мармуровим, Егейським і Середземним морями, деякий час жив у Єгипті, Бейруті, Константинополі [1; 25; 35], побував у багатьох портах Леванту, Малої Азії, Балканського півострова, Грецького архіпелагу [8].

Італійсько-швейцарський період. Комерційна служба також не принесла задоволення, і Лев Мечников, твердо вирішивши, що “створений бути тільки художником”, перебрався в Італію навчатися живопису. Однак і ця справа була відкладена, – Мечникова захопила стихія революційної боротьби. Це був 1860 рік – час найвищого піднесення Рисорджименто (національно-визвольного руху італійців за об’єднання своєї країни) і знаменитого походу “Тисячі” Джузеппе Гарібальді на Сицилію та Неаполь. Перебуваючи у Венеції, Л. Мечников пробує організувати добровільний “слов’янський легіон” і йти на допомогу революціонерам. Проте під загрозою арешту австрійською поліцією він утікає у Флоренцію, де стає волонтером одного з гарібальдійських загонів. Разом з ним він здійснив шлях з Ліворно до Палермо і Неаполя і 1 жовтня 1860 р. біля містечка Санта-Марія брав участь у вирішальній битві гарібальдійців з неаполітанськими військами на річці Вольтурно. Як зазначають італійські історики, “командуючи артилерійською батареєю, лейтенант Мечников успішно відбивав атаки неаполітанської піхоти, а коли закінчився боєзапас, підняв гарібальдійців в контратаку, але був поранений осколками ворожого снаряду” [1]). У лазареті в Неаполі Мечникова врятували французькі лікарі, найняті О. Дюма-старшим, який, вслякко допомагаючи гарібальдійцям, переживав за їх долю. Правда, поранення, вкупі з наявною інвалідністю, далось взнаки, і Лев надалі частіше змушений був пересуватися з допомогою милиць.

Об’єднана Італія стала другою батьківщиною Льва Мечникова, в якій він провів чотири роки, проживаючи здебільшого у Сієні та Флоренції. Ці роки знаменували новий етап його життя як журналіста, публіциста, письменника, політичного діяча. Познайомившись безпосередньо з Олександром Дюма, Мечников став співробітником його журналу “Independente” (“Незалежність”), який виходив у Неаполі. Видатний письменник запропонував Мечникову написати французькою мовою репортаж про події визвольної війни, свідком яких той став. Напевно завдяки цьому з-під пера Мечникова з’явилися “Записки гарібальдійця”, що були надруковані в 1861 р. у тижневику “Русский вестник” і стали дебютом автора на сторінках всеросійської преси і значною подією в його творчій біографії [4; 35]. У Сієні Мечников став членом місцевого комітету за об’єднання Італії, якийсь час у 1862 р. видавав власну опозиційну газету “Flegello” (“Бич”), на сторінках якої бичував все те, що, вважав соціальною несправедливістю. Водночас Лев Мечников не полишав надії стати художником, брав активну участь у товаристві російських художників-емігрантів. І лише після тривалого спілкування з Миколою Ге,

який у цей час працював у Флоренції, і спостереження за його роботою над картиною “Тайна вечера” Мечников зрозумів, що великим малярем йому не судилося бути [5].

У флорентійському домі художника М.М. Ге збиралося багато відомих російських емігрантів – батько і син О.І. і О.О. Герцени, брати М.О. і О.О. Бакуніни, скульптор П.П. Забелло, художник Г.Г. Мясоєдов та ін. Лев Мечников став одним з найбільш яскравих представників “молодої еміграції”. Він безпосередньо чи заочно познайомився з багатьма діячами російської літератури, культури, громадсько-політичного життя і, насамперед, однодумцями, що прагнули революційної трансформації суспільства, – Олександром Герценом, Миколою Огарьовим, Михайлом Бакуніним, переписувався з Миколою Чернишевським. У 1863 р. Лев Мечников відкрито оприлюднив свої соціально-політичні погляди, виступивши у Флоренції на мітингу на підтримку польського повстання проти російського царизму і боротьби поляків за збереження національної культури. Цим питанням був присвячений і його лист “Точка повороту”, надрукований на шпальтах Герценового “Колокола”. Крім того, Мечников на прохання М. Бакуніна їздив на острів Капрера до Дж. Гарібальді, щоб заручитися його підтримкою в організації пароплавства під польським прапором із Середземного в Балтійське море для допомоги повсталим. Л. Мечников також запропонував план доставки нелегальних друкованих видань з Європи у Росію і 1864 року організував такий канал: з Ліворно через Константинополь в Одесу.

В Італії Лев Мечников одружився з Ольгою Ростиславівною Скарятіною, яка стала супутницею решти його життя. Будучи непересічною особистістю і перейнявшись революційними ідеями, вона розлучилася із своїм попереднім чоловіком – золотопромисловцем-мільйонером, – чи то ще в Росії до від'їзду в Італію [1], чи вже в Італії після знайомства з 22-річним співвітчизником-бунтарем [35]. У 1862 р. Лев і Ольга взяли цивільний шлюб, і Л. Мечников удочерив її п'ятирічну дочку Надію (Кончевську – за другим чоловіком).

Попри насичену політичну й публіцистичну діяльність Л. Мечников у цей час розпочав наукові студії. Ознайомившись з найбільшими бібліотечними та музейними зібраннями Італії і здійснивши ряд поїздок країною, він написав декілька нарисів з її історії, підготував для російських видань (“Русского вестника”, “Отечественных записок”, “Современника”) огляди тогочасної італійської літератури й мистецтва.

Наприкінці 1864 р. Лев Мечников разом з дружиною і падчеркою перебрався у Швейцарію, оскільки працювати в Італії стало важко, вихід газети “Flegello” був призупинений поліцією. У Женеві він знову опинився в центрі громадсько-політичного життя російських емігрантів: узяв участь у першому засіданні їх з'їзду, активно співпрацював із Герценом і Огарьовим, став розпорядником емігрантської “Каси взаємної допомоги”. Мечников познайомився з багатьма діячами І Інтернаціоналу і брав участь у його роботі. У 1866 р. він надрукував у “Колоколе”

статтю “Прудонівська нова теорія власності”, в якій уперше яскраво продемонстрував свою зацікавленість устроєм суспільства взагалі та справедливого зокрема [5, с. 14]. Серед можливих шляхів облаштування суспільства Мечникова найбільше приваблювали ідеї патріарха російського анархізму М. Бакуніна, з яким він близько зійшовся. Водночас зберігав хороші стосунки з іншими представниками еміграції різного віку і різних поглядів. Якийсь час він був причетний до видання доволі поміркованого журналу “Современность”, а далі почав допомагати Бакуніну видавати радикальну газету “Народное дело” [25]. Дійшло до того, що у 1872 р. він “енергійно інтригував серед майбутніх делегатів Гаазького конгресу Інтернаціоналу на користь Бакуніна” [5, с. 17], а після розколу пристав до крила бакунінців, твердо вважаючи себе анархістом.

Публіцистика у Мечникова і далі поєднувалася з науковими роздумами, з'явилася зацікавленість географією: у 1868 р. у Женеві вийшла російською мовою книга “Землеопис для народу”, яка була написана ним разом з М.П. Огарьовим і М.А. Шевельовим. Не зменшилася тяга до нових вражень від побаченого, а, отже, до зміни місця перебування. Цього ж 1868 року він відвідав Іспанію, де розпочалася революція республіканців (опісля надрукував дорожні нотатки про країну), а наступного – Італію. Однак, як зазначає В. Євдокимов, усі європейські маршрути Мечникова не обліковані. Вони включали Англію, Францію, Німеччину, Італію, Австрію... [5].

Редактори російських і емігрантських видань охоче друкували численні аналітичні огляди Льва Мечникова з найрізноманітніших питань – політичних, наукових, літературних, мистецьких, а також його повісті й оповідання. Вони виходили під різними псевдонімами (Гарібальдієць, Леон Бранді, Еміль Денегрі, Леон Гоганда, Віктор Басардін та ін.) [5; 8] і були основним засобом існування для сім'ї. Однак коштів катастрофічно не вистачало, сучасників жахала “зростаюча бідність Мечникових”. Постійна боротьба за виживання, величезні психологічні та розумові навантаження а головне – відсутність реальних справ, які б приносили задоволення, викликали апатію та розчарування [1]. Крім цього, гнітючий настрій Мечникова, як і багатьох людей його кола, був пов'язаний із спадом революційного руху в Європі після поразки Паризької комуни (співчуваючи комунарам, він надавав їм посильну допомогу).

Водночас початок 70-х рр. XIX ст. став переломним у життєвій і творчій біографії Мечникова. На думку М. Мохначової, Лев Мечников нарешті розв'язує дилему – “політика чи наука?” – яка все життя заважала йому жити. Він вибирає для решти свого земного шляху наукову діяльність, поєднану з педагогічною: “бунтар-публіцист поступився поліглоту-історіку, соціологу, географу” [25]. Правда, задушлива реакційна атмосфера Європи втомлювала, про повернення в Росію тим паче не йшлося (на батьківщині на ньому висіло тавро “червоного республіканця і небезпечної людини”, поставлене російським послом у Королівстві двох

Сицилій ще після Вольтурно). І тому, коли Лев Мечников узнав про “революцію Мейдзі” в Японії, це для нього стало світлом, що зажеврило на Сході [3]. Його погляд спрямовується на Країну Висхідного Сонця, а поїздка до неї стає жаданим рятівним колом у багатьох відношеннях, у тому числі і не в останню чергу науковому. Мечникова у цей час почала вабити наукова проблематика взаємодії цивілізацій, окреслена в найзагальніших рисах у деяких раніше написаних ним творах.

“Ера просвітництва Мейдзі” була проголошена японськими реформаторами-феодалами у 1868 р. після ліквідації правління сьогунів (військових правителів) династії Токугава та відновлення влади імператорського двору. Вона передбачала радикальні зміни в багатьох сферах суспільного життя – починаючи від перетворення всього урядового механізму і закінчуючи організацією найширшої народної освіти. Одним із завдань “ери Мейдзі” було подолання наслідків ізоляціонізму, який століттями нав’язувався японському народу сьогунатом, і проведення модернізації Японії з орієнтацією на західні зразки. З цією метою в Європу і США направлялися спеціальні місії японських спеціалістів, організовувалося навчання молодих японців в університетах західних країн, запрошувалися в Японію фахівці різних галузей з Англії, Франції, Німеччини, Америки. Лев Мечников твердо вирішив скористатися такою нагодою і здійснив задумане у своєму стилі – у стислі терміни і надзвичайним завзяттям.

Японський період був найкоротшим у житті Л. Мечникова (якихось три роки – разом із підготовкою до поїздки в Японію, і лише півтора року – власне перебування там), однак найважливішим у становленні Льва Мечникова як науковця, насамперед ученого-орієнталіста.

Розуміючи, що ознайомлення з історією та сучасністю японської цивілізації неможливе без дослідження першоджерел, написаних мовою оригіналу, і живого спілкування з мешканцями країни, Мечников береться за вивчення далекосхідної мови. На початку 1873 р. він їде в Париж, де існувала єдина університетська кафедра японської мови, однак не може погодитися з чотирирічною практикою її освоєння, яку запропонували там, та ще й на рівні простого її розуміння. За рекомендацією одного з професорів знаходить у Женеві японського генерала, який саме прибув переймати європейський досвід, однак не володів жодною із західних мов, і домовляється з ним про взаємне франко-японське навчання. А вже наприкінці року генерал представив свого “учня-учителя” черговій японській місії, що прибула в Женеву на чолі з міністром закордонних справ. У складі місії був Кідо Такесі, який, по її закінченню, став міністром освіти Японії. Він запросив Льва Мечникова на викладацьку роботу в школу для самураїв Сацумського князівства. Однак шлях з Європи в Японію проліг для Мечникова ... через Нью-Йорк, який йому довелося терміново відвідати заради придбання (всього за два долари!) американського громадянства [5, с. 17] (росіянам у цей час в’їзд у Японію був заборонений, виняток

становили лише торгові представники). Відразу ж після двох трансатлантичних подорожей наприкінці квітня 1874 р. Л. Мечников відправився на французькому поштовому пароплаві у майже двохмісячне плавання Середземним морем, Суецьким каналом та Індійським океаном на Далекий Схід із зупинками в Цейлоні, Сінгапурі, Гонконгу.

У Японії Л. Мечников отримав нову пропозицію – очолити російське відділення Токійської школи іноземних мов. Насправді його викладацька практика охопила широке коло різноманітних знань про Росію та Європу, які цікавили спраглих до зовнішнього досвіду японців. Як зазначав Е. Реклю, Мечников активно працював над прилученням японців до європейської цивілізації “не за допомогою зброї і насильницьких засобів, а з допомогою книг і грифельної дошки” [33]. Одночасно він вивчав першоджерела, об’їздив країну (Токіо, Йокогама, Осака, Кіото, Асіо, Ніґата, малі містечка і села, вулкан Фудзіяма [8]), збирав матеріали з історії, географії, економіки, антропології, етнографії Японських островів, робив замальовки, фотографував. Він написав декілька нарисів з історії та тогочасного розвитку Японії, видав японською мовою навчальний посібник “Уроки геометрії”.

Плідний педагогічний і науково-пошуковий роботі в Японії завадила давня хвороба, підсилена вологим океанічним кліматом: у Льва Мечникова почали прогресувати туберкульоз і малокрів’я. Потрібно було терміново покинути далекосхідну країну, підлікуватись в інших кліматичних умовах. Обравши для оздоровлення Каліфорнію, Мечников здійснив чергове океанічне плавання – на цей раз тихоокеанське із зупинкою на Гавайських островах. Однак повернутися в Японію вже не судилося: під час плавання знову відмовили ноги. Після невеликого відпочинку Л. Мечников направляється в Європу, “замкнувши” навколосвітню пізнавальну подорож залізницею (від Сан-Франциско до Нью-Йорка), пароплавом (до Лондона і Гавра) і знову залізницею (через Париж до Женев) [3; 8]. (У деяких джерелах [5; 25] зустрічається інша, суто морська, версія його повернення із Сан-Франциско до Гавра – через Панамський канал. Версія явно неймовірна, оскільки у згаданий час до будівництва цього каналу ще й не приступали.) За три місяці мандрівки, як тільки дозволяло здоров’я, працював над книгою про Японію.

Другий швейцарський період, який розпочався у 1876 р., був найбільш плідним у науковому плані і привів нарешті до визнання Льва Мечникова як ученого зі світовим іменем. По прибуттю у Швейцарію він офіційно зареєструвався у Женевському кантоні як професор, який має право викладати російську мову, географію, історію та математику, став членом Етнографічного товариства в Парижі, дійсним членом Географічного товариства в Женеві. Однак знову почалося безгрошів’я і заробляння засобів для існування публіцистикою [4]. Мечникова радо сприйняло емігрантське середовище,

він відновив старі зв'язки, проте свої статті здебільшого надсилав у Петербург у журнал "Дело".

У 1878 р. була опублікована стаття "Душевна гігієна", яку багато дослідників життя Мечникова вважають переломною працею в його творчій біографії, ознакою того, що він серйозно зайнявся наукою. З приводу цієї публікації В. Євдокимов зазначає: "Це не географія, не філософія, не публіцистика в чистому вигляді, це оригінальне дослідження... (в якому – *І. Д.*) повністю окреслився головний інтерес Мечникова – людина та її оточення, суспільство й середовище, сприйняття людиною світу. І суспільством, і кожним його членом... Стаття вийшла вдалою. Так з'явився в російській літературі оригінальний письменник і вчений Лев Мечников. Уже не ховаючись, він підписав статтю своїм іменем" [5, с. 19-20].

Коло знайомих Л. Мечникова поступово розширювалося за рахунок політичних емігрантів і втікачів з Росії, які сповідували різні погляди, – ліберальні, анархістські, народницькі, марксистські тощо. Серед них П.О. Кропоткін, С.М. Степняк-Кравчинський, Г.В. Плеханов та ін. Швейцарським знайомим Л. Мечникова став також видатний український учений і громадський діяч Михайло Драгоманов [4]. Мечников цікавився громадсько-політичним життям в Європі, а насамперед – у Росії, куди не втрачав надії повернутися, був готовий узяти посильну участь у ньому. Однак займатися політикою як професією вже не мав бажання, – його основним заняттям стала наукова праця над осмисленням історії, соціології та географії в їх синтезі на прикладі окремих країн і людства загалом. Цей науковий інтерес визначив зміст капітальної праці Мечникова про Японську імперію, що була остаточно підготовлена до друку, проте наразі не мала видавця. Він (інтерес) очевидно керував ученим і під час клопотів щодо нових можливих мандрівок – у Корею чи на Кавказ, які, однак, реалізувати не вдалося.

Закріпитися в науці Льву Мечникову допомогли знайомство і співпраця із знаменитим французьким географом Елізе Реклю, який саме в цей час видав у Швейцарії перші томи своєї "Загальної географії". До нього Мечников звернувся за порадою друзів, шукаючи видавця для своєї книги. Зустріч обох географів, які мали багато в чому подібні життєві долі й політичні (анархістські) погляди, започаткувала приятельські стосунки, що переросли у міцну зворушливу дружбу. Подібними також були шляхи, що привели їх у географію: за висловлюванням Г. Гловелі, обидва вчені "пережили географію раніше, аніж почали її писати" [3]. Правда, різними були їх "вагові категорії" в географії, загальні внески у власне географічну науку.

Жан Жак Елізе Реклю (1830–1905) потрапив у Швейцарію в 1872 р. як політичний вигнанець зі своєї батьківщини, вже будучи всесвітньо відомим географом, автором фундаментальної праці "Земля. Опис життя земної кулі" (перший том її вийшов у 1868 р. і відразу приніс автору славу одного з найкращих учених-географів XIX ст.). Цю працю, розпочату після тривалих мандрівок Європою, США і Південною Америкою, він закінчував у тюрмі з

кайданами на руках: за участь у Паризькій комуні Е. Реклю був ув'язнений, а згодом засуджений до вічного заслання на поселення (у Нову Каледонію). Однак під тиском європейської наукової громадськості французький уряд замінив попередній вирок військового суду десятирічним вигнанням ученого за межі Франції.

У Швейцарії Реклю прожив, з невеликими перервами, більше п'ятнадцяти років. Тут він розпочав свою нову велику працю "Nouvelle geographie universelle. La terre et les hommes" (з французької буквально: "Нова загальна географія. Земля і люди"), якою займався протягом двадцяти років. Цей твір, перший том якого вийшов у 1876 р., загалом складатиметься з дев'ятнадцяти томів (у кожному – приблизно по 900 сторінок тексту) і стане, за словами бельгійського соціолога Гільйома де Грефа, "грандіозною науковою пам'яткою XIX століття".

Задумуючи "Загальну географію", Елізе Реклю мав намір особисто відвідати всі країни світу та здійснити опис природи і побуту їх мешканців на основі власних спостережень. З часом прийшло усвідомлення того, що це не під силу одній людині. Реклю залучив до роботи над проектом багатьох відомих географів, однак не було "жодного рядка у цій величезній праці, який не був би написаний ним власноручно, – чи то у початковому рукопису, що намічав основну думку праці, чи у незліченних коректурних правках". Так охарактеризував науковий подвиг ученого один з учасників "групи Реклю", його і Льва Мечникова приятель – географ Петро Кропоткін (див. [12]).

Е. Реклю взявся допомогти Л. Мечникову видати книгу про Японію і запросив його до себе як знавця східних мов і далекосхідних країн. У проекті Реклю Мечников редагував розділи, присвячені Японії та Китаю, перекладав. Він, по-суті, став секретарем наукового видання. У коло його обов'язків входили пошуки матеріалів на мовах, невідомих Е. Реклю, читання і редагування повідомлень кореспондентів, підтримання у порядку бібліотеки видання, ділова переписка, перевірка цифр, карт і таблиць. Ця організована щоденна робота до певної міри впорядкувала життя Мечникова і дала більш-менш стабільні засоби для існування. Крім цього, на прохання Женевського географічного товариства Мечников якийсь час брав участь у підготовці до видання словників малих східноазійських народів – айнів і гіляків.

За пропозицією Е. Реклю Лев Мечников поселився у Кларані – невеликому передмісті Монтре. Ця місцевість у т. зв. Швейцарській Рив'єрі, що на сході Женевського озера, приваблювала багатьох іммігрантів не тільки тишею, просторістю і комфортними кліматичними умовами, але й відносною дешевизною проживання. Усі названі чинники мали для Л. Мечникова суттєве значення.

1881 рік став для Мечникова роком розчарування й успіху. З однієї сторони, він остаточно втратив шанс повернутися на батьківщину, з іншої, – отримав можливість міцно закріпитися в європейському науковому просторі. На початку року

йому таки виклопотали довгоочікуваний дозвіл повернутися в Росію на поруки старшого брата Івана. Однак внутрішньоросійська політична ситуація, яка настала після вбивства народовольцями царя Олександра II, перекреслила всі затрачені зусилля щодо цієї затії. Цього ж року в Женеві вийшла нарешті його книга “L’Empire Japonais” (з франц. – “Японська імперія”), яка стала помітним явищем у європейських наукових колах. 700-сторінкова праця, яка була ілюстрована картами Японії та її князівств, численними фотографіями і малюнками в японському стилі, виконаними власноручно Мечниковим, насичена величезним масивом опрацьованих статистичних даних, принесла автору славу одного з найбільших географів Європи. Через два роки Держрада кантону Невшатель запропонувала професору Льву Мечникову очолити кафедру порівняльної географії та статистики в Невшательській академії, де він став читати лекції з географії [4; 5; 17; 25; 28]. (За іншими даними [1; 3; 8; 11], його запросили у Лозаннську академію. Обидва заклади були вищими школами, перетвореними згодом в університети.)

Робота у “групі Реклю” і вищій школі дала Л. Мечникову відносно матеріальне благополуччя й суттєво обмежила його публіцистичну діяльність. Натомість він більше почав працювати над втіленням нових наукових замислів у галузі соціології та географії. У 1884 р. побачила світ стаття “Школа боротьби в соціології”, присвячена такому явищу в тодішній науці, як соціал-дарвінізм (цей термін з’явиться пізніше). В наступних роках Мечников розробив фундаментальний курс лекцій з історичної географії, який читав студентам академії під назвою “Великі історичні ріки”, а також серію науково-пізнавальних лекцій з географії, з якою знайомив слухачів різних міст Швейцарії [5, с. 25]. Тематика цих лекцій різноманітна: “Світ і його походження”, “Земля і життя”, “Географія в 50-ти картинках (подорож автора навколо світу)”, “Вулкани”, “Прогулянка в Помпеї”. На лекціях він часто послуговувався тогочасною технічною новинкою – “чарівним ліхтарем” (проектором для демонстрації діапозитивів). У 1885 р. Мечников став одним з організаторів і активних діячів Невшательського географічного товариства, наступного року був обраний (разом з Е. Реклю) його почесним членом. У бюлетенях товариства він опублікував деякі свої роботи, зокрема окремі розділи курсу “Великі історичні ріки” [28, с. 365].

Основним науковим проектом, якому Лев Мечников присвятив більшість часу в останні роки життя, була книга про розвиток людських цивілізацій. Задуманий твір мав складатися з кількох частин, об’єднаних спільною назвою “Ціль життя”. Однак робота над ним переривалася загостренням хвороби, за порадою лікарів Мечников декілька разів виїжджав на середземноморські та гірські курорти Марокко, Швейцарії, Франції. Мечников встиг лише частково опрацювати матеріал для першої частини твору, яка побачила світ через рік після його смерті завдяки зусиллям Елізе Реклю. Її назва – “La Civilisation et les

Grands Fleuves historiques” (у перекладі з французької: “Цивілізація і великі історичні ріки”).

Помер Лев Іллч Мечников 30 (12) червня 1888 р. у містечку Кларан, де і похований на місцевому цвинтарі [5; 8; 35]. Правда, у багатьох енциклопедичних виданнях місцем смерті Л. Мечникова називається місто Невшатель [11; 15; 17].

Лев Мечников як географ

Творчий спадок Льва Мечникова величезний: лише опублікованих робіт (книг, брошур, статей, нарисів, повістей, фельєтонів, спогадів) нараховується понад 400 найменувань загальним обсягом близько 1 000 друкованих аркушів [5, с. 27]. Серед них і роботи географічного характеру.

Інтерес до географії у Л. Мечникова почав проявлятися з початку 60-х рр. XIX ст. Цьому, очевидно, посприяли його численні мандрівки під час роботи в місії і торговому товаристві, неодноразові поїздки Італією, а згодом Іспанією та іншими країнами у зв’язку з революційною діяльністю. З географією він поєднав і свої соціологічні погляди. Так, створені на основі особистих вражень записки про рух гарібальдійців, Мечников оформив у вигляді дорожніх нотаток. Це статті, надруковані в журналі “Современник”: про маленький острів Капрера, де жив Гарібальді (1862), про Етрурію (1862), про Астромонті (1863), про тосканську Марему (1864). Після відвідання Іспанії він надрукував у 1869 р. в “Отечественных записках” ряд нарисів під назвою “Поїздка в Іспанію”. А до цього була ще колективна робота “Землеопис для народу” (Женева, 1868), в якій автори “старалися дуже доступно викласти географію чужоземних країн” [28]. Л. Мечников, разом із М. Шевельовим, склав перший розділ книги, присвячений країнам Західної Європи, Азії, Африки, Північної і Південної Америки Тут подані відомості географічного, історичного і статистичного характеру про кожен країну.

Як зазначає В. Євдокимов, роботи Мечникова цього періоду, хоч і були насичені дотепними спостереженнями і написані добротною зрозумілою мовою, все ж таки належали до типово описових і мали пізнавальний характер. Як учений-географ Лев Мечников лише формувалася [4].

У 70-х роках XIX ст. з під пера Мечникова вийшли роботи економіко-географічного характеру – “У надрах рідної землі” та “Хлібне питання в Америці” (надруковані в журналі “Дело” у 1877 і 1880 рр.). У першій з них автор охарактеризував стан виробництва металів (заліза, міді, золота, срібла) в Росії, описав райони залізорудної промисловості – Урал і Підмосковний край. Друга робота присвячена виробництву і споживанню хліба в Росії, європейських країнах і США.

Авторству Л. Мечникова належить також кілька географо-етнографічних нарисів про корінні народи Африки, Австралії й Океанії – сомалійців, бушменів і готтентотів, австралійців, полінезійців. Ці роботи були передані Реклю для опублікування в “Бюлетенях Невшательського географічного

товариства” вже після смерті їх автора і побачили світ у 1889-1895 рр.

Найбільшим географічним здобутком Льва Мечникова, як уже відзначалося, були написані і видані французькою мовою книги “Японська імперія” (Женева, 1881) [39] і “Цивілізація і великі історичні ріки” (Париж, 1889) [38]. Завдяки їм Л. Мечников здобув світову славу вченого, географа-орієнталіста, який створив оригінальну наукову школу в галузі історико-географічних досліджень [26].

У книзі “Японська імперія” три розділи: “Країна”, “Народ”, “Історія”. Цією тріадою Мечников вперше оприлюднив своє наукове (географо-соціологічне) кредо про нерозривність середовища і людей в історії, яка є їх спільним породженням. Він запропонував метод історичного аналізу суспільного розвитку як синтезу географії й етнографії. Книгою “Японська імперія” Л. Мечников зарекомендував себе як майстер наукових історико-країнознавчих творів. За визнанням багатьох, ця книга і нині залишається одним з найкращих описів Країни Висхідного Сонця. На жаль, вона так і не була перекладена на жодну зі східнослов’янських мов.

У книзі “Цивілізація і великі історичні ріки” Л. Мечников розвинув думку про синтез географічного і соціокультурного факторів в історії цивілізації, розробив історико-соціологічну концепцію про вплив географічного середовища на життя суспільства. Ряд положень цієї концепції базувалися на анархістських підвалинах. (Мечников був переконаним анархістом, розуміючи анархію в широкому значенні як вільний союз вільних людей.)

Робота “Цивілізація і великі історичні ріки” перекладена на російську мову і чотири рази видавалася на теренах Російської імперії і Радянського Союзу. Перший переклад був надрукований у Санкт-Петербурзі редакцією журналу “Жизнь” у 1898 р. [21], через рік він вийшов окремим виданням у Києві–Харкові. Однак через цензурні міркування з обох видань були вилучені всі анархічні положення, тому читаюча публіка на батьківщині Мечникова отримала недостатнє і навіть викривлене уявлення про ідею книги. Внаслідок цього погляди автора надовго зачислили до школи географічного детермінізму. Повністю і без спотворень книга була видана лише у 1924 р. в Москві в іншому російськомовному перекладі [22]. Однак у цей час анархізм уже був небажаним в СРСР, а тому ідеї Мечникова знову коментувалися здебільшого в площині впливу географічного середовища на розвиток суспільства. Останнє видання книги побачило світ і у 1995 р. [23].

У праці “Цивілізація і великі історичні ріки”, як відзначає сам Л. Мечников, викладена “географічна теорія прогресу і соціального розвитку”. Автор оприлюднює свою теорію соціального прогресу, рушійною силою якого вважає вплив географічного середовища, насамперед водного чинника. Мечников зазначає, що метою його дослідження було установити “відношення і взаємний зв’язок, які існують між певним фізико-географічним середовищем і різними стадіями соціальної еволюції, між різними періодами колективної історії людського

роду” [23, с. 324]. При цьому він неодноразово наголошує, що у своєму дослідженні є насправді далеким “від географічного фаталізму”, яким нерідко дорікають теорії про вплив середовища (23, с. 262, 323 та ін.).

У книзі, задуманій, як уже згадувалося, під первісною назвою “Ціль життя”, Мечников мав намір розглянути всю історію людства у взаємозв’язку з географічним середовищем. При цьому Л. Мечников поділив світову історію на три періоди:

- 1) нижчий – період підневільних союзів, заснованих на примусі та залякуванні й зв’язаних зовнішньою силою. В історії людства цей період починається із заснування східних деспотій і суспільств, в основі яких лежить примус, рабство і підпорядкування всіх одній особі;
- 2) перехідний – період підпорядкованих союзів й угруповань, об’єднаних між собою завдяки соціальній диференціації, поділу праці, що прямує до все більшої спеціалізації. Цей період характеризується переважанням олігархічних і феодальних федерацій, розвитком кріпацтва і підневільної праці;
- 3) вищий – період вільних союзів і груп, які виникають на основі добровільного договору і об’єднують окремих людей внаслідок спільності інтересів, особистих нахилів і свідомого прагнення до солідарності [23, с. 258-259, 270-271].

Кожному періодові, за Мечниковим, відповідає освоєння людством певного географічного середовища: басейнів великих річок, бережжя внутрішніх морів, океанічних просторів. Отож, автор ставив перед собою грандіозне завдання: розглянути історичний розвиток людства (від підневільних союзів через союзи підпорядковані до майбутніх вільних союзів) у конкретному географічному середовищі, яке відповідає кожному етапу.

Але слабке здоров’я Мечникова і усвідомлення ним близької кончини внесли свої обмежувальні корективи в дослідження. Так з’явилася книга “Цивілізація і великі історичні ріки”, в якій автор розглянув загальні теоретичні питання і зосередився на дослідженні лише першого періоду людської історії – підневільних союзів.

Книга складається з одинадцяти глав, що мають промовисті назви:

1. Що таке прогрес?
2. Прогрес в історії.
3. Географічний синтез історії.
4. Людські раси.
5. Середовище.
6. Великі історичні періоди.
7. Область річкових цивілізацій.
8. Ніл.
9. Тигр і Євфрат.
10. Інд і Ганг.
11. Хуанхе і Янцзи.

Услід за В. Євдокимовим стисло розкриємо сутність дослідження Л. Мечникова. Отож, автор у книзі розв’язував три проблеми: 1. Як з’явилося людське суспільство і цивілізація загалом. 2. Які

шляхи розвитку земних цивілізацій. 3. Якими були цивілізації епохи підневільних союзів.

Цивілізація, за Мечниковим, зароджується у специфічних географічних умовах, синтезом яких він вважав річку. Історичні ріки – Ніл, Тигр і Євфрат, Інд і Ганг, Янцзи і Хуанхе – відрізняються від інших тим, що “перетворюють зрошувані ними області то у родючі житниці, які годують мільйони людей за працю декількох днів, то у заразні болота, всіяні трупами незчисленних жертв”. “Під страхом неминучої смерті ріка-годувальниця заставляла населення об’єднувати свої зусилля для спільної роботи, вчила солідарності, хоча насправді окремі групи населення могли ненавидіти одні других”. Епоха підневільних союзів була часом існування давніх річкових цивілізацій Єгипту, Месопотамії, Індії і Китаю.

Освоюючи річку, змінюючи географічне середовище, цивілізації неминуче просуваються до морів, але морів середземних. Поряд з цим зростає і ступінь свободи у суспільстві. Освоєння середземних морів під силу тільки тим цивілізаціям, основу яких складають вже підпорядковані союзи. І лише цивілізації, де підпорядкування поступається місцем добровільним союзам, можуть освоювати океанічне середовище. Вони засновуються на принципах кооперації, на прагненні суспільства до анархії – вільних союзів вільних людей [5, с. 26].

На сторінках своєї книги Мечников наводить ще один варіант періодизації історії людства, в основу якої ним покладено масштаби освоєння географічного середовища через призму водного чинника. Ця трьохперіодна світова історія (періоди: річковий, середземноморський, океанічний) хронологічно узгоджується з попередньою періодизацією, а також відповідає загальноприйнятому поділу всесвітньої історії на давні віки, середньовіччя і новий час; водночас вона є оригінальним прикладом географічного підходу до історичної періодизації. Отже, Л. Мечников розділив всю історію людства на:

I. річковий період, який відповідає давнім вікам і охоплює історію чотирьох великих цивілізацій давнини, які виникли в басейнах великих річок. Поділяється на дві епохи:

1) епоху ізольованих народів (закінчується до XVIII ст. до Р. Хр.) і

2) епоху початкових міжнародних зносин і зближень народів (від перших війн Єгипту й Ассіро-Вавілонії до появи на історичній арені пунічних (фінікійських) федерацій десь близько 800 року до Р. Хр.);

II. середземноморський період, який відповідає середнім вікам. Охоплює двадцять п’ять століть – від заснування Карфагену до Карла Великого – і також поділяється на дві епохи:

1) епоху Середземного моря, під час якої головні вогнища культури одночасно або по чергово були представлені великими олігархічними державами Фінікії, Карфагену, Греції, Риму при цезарях, – аж до Костянтина Великого;

2) епоху морську, яка розпочинається заснуванням Візантії (Константинополя), коли в орбіту ци-

вілізації втягується Чорне море, а згодом Балтійське;

III. океанічний період (новий час), який характеризується помітною перевагою західноєвропейських держав, що лежать на побережжі Атлантики. Незважаючи на свою молодість, він також поділяється на дві епохи:

1) атлантичну епоху (від відкриття Америки до “золотої лихоманки” в Каліфорнії і на Алясці, широкого розвитку англійського впливу в Австралії, російської колонізації берегів Амуру і відкриття для європейців портів Китаю та Японії);

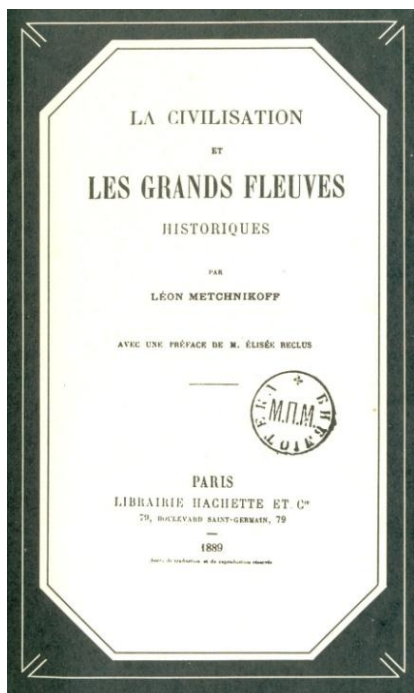
2) всесвітню епоху [23, с. 337-339].

“Всесвітня епоха” як підрозділ “океанічного періоду” тільки-но розпочиналася у другій половині XIX ст. за життя Л. Мечникова. Її майбутнє просторово-часове розгортання вчений лише передбачав. Подальший хід світової історії з погляду освоєння людством географічного середовища – гідросфери однозначно підтвердив наукове передбачення Мечникова. Західноєвропейські приатлантичні держави поступилися своєю політико-економічною першістю США, далі – Японії і Китаю, а Тихий океан обігнав Атлантику за потужністю трансокеанічних перевезень. Зросла глобальна роль й Індійського океану, який до Великих географічних відкриттів був “внутрішнім морем” ісламських купців, а після них тривалий час виконував функції “транзитної акваторії” європейських метрополій. Отож, сучасна всесвітня епоха океанічного періоду характеризується активним залученням у загальнолюдський міжцивілізаційний обіг всього Світового океану з певним креном у бік Тихоокеанського простору.

Замість висновків

У передмові до першого (паризького) видання книги “Цивілізація і великі історичні ріки” Елізе Реклю писав: “твір Мечникова не належить до числа тих, які приваблюють увагу широких кіл читаючої публіки; ця книга не буде мати шаленого успіху модного роману, але я знаю, що ця книга відкриє нову еру в історії науки” [23, с. 220]. На її вихід відразу ж відгукнулося доволі широке коло “наукової публіки” – в Росії (есе В.С. Соловйова, критичні статті Г.В. Плеханова, П.Г. Виноградова) і Європі (рецензія Ф. Ратцеля). Хтось захоплено вітав ідеї книги, хтось погоджувався з частиною їх, а хтось категорично не сприймав твір загалом (той же Ратцель). Ця книга не залишала байдужими й наступні покоління вчених, якихось півтора десятиліття тому вона стала доступною широкій вітчизняній аудиторії [23], нині завдяки інтернету з її змістом може познайомитися кожен бажаючий [40].

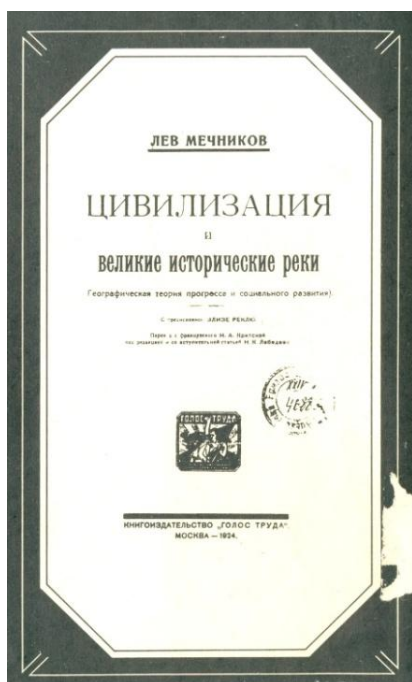
У рік 120-літнього ювілею книги “Цивілізація і великі історичні ріки”, можна стверджувати, що твір Мечникова виконав свою історичну наукову місію і не втратив науково-пізнавального значення. З цією книгою, як зазначає М. Мохначова, європейські вчені пов’язують процес концептуалізації багатьох географічних дисциплін – історичної географії, економічної географії, соціальної географії, географії культури [26].

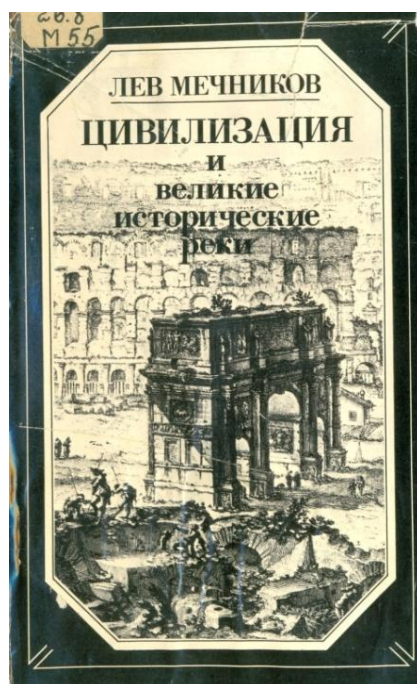
а

б

в

г

Рисунок 1. Видання книги Льва Мечникова “Цивілізація і великі історичні ріки” у Парижі, 1889 р. (а), Санкт-Петербурзі, 1898 р. (б), Москві, 1924 р. (в) і 1995 р. (г)

Література і джерела

1. Аксентьев С. Две судьбы, разделенные двумя веками // Наука и жизнь, 2008. – № 1. – С. 70-76. – Электронный ресурс [режим доступа: <http://www.nkj.ru/archive/articles/12677/>].
2. Банных С.Г. Географический детерминизм: от Льва Мечникова до Льва Гумилева. Исторические очерки. – Екатеринбург, 1997. – 120 с.
3. Гловели Г. Лев Мечников // Альтернативы. – 1995. – № 1. – Электронный ресурс [режим доступа: http://www.alternativy.ru/old/magazine/htm/95_1/mechnik.htm].
4. Евдокимов В.И. Лев Ильич Мечников – географ и социолог // География в школе. – 1988. – № 5. – С. 21-22.
5. Евдокимов В.И. Предисловие // Мечников Л.И. Цивилизация и великие исторические реки; Статьи / Сост., предисл., примеч. В.И. Евдокимова. – М.: Изд. группа “Прогресс”, “Пангея”, 1995. – С. 5-28.
6. Иванова Г.Д. Л.И. Мечников в Японии // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Ч. I. – М., 1986. – С. 83-86.

7. *Истомин С.В.* Илья Мечников // Шапиро М. 100 великих евреев. – М.: Вече, 2004. – Электронный ресурс [режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Judaizm/100evr/94.php].
8. *Карташева К.С.* Дороги Льва Мечникова. – М.: Мысль, 1981. – 56 с. (Серия: Замечательные географы и путешественники).
9. *Константинов В.Н.* Российский социолог Лев Мечников. – Владимир: Владимир. гос. пед. ун-т, 1994. – 87 с.
10. *Константинов В.Н.* Философские взгляды Л.И. Мечникова // Ежегодник Философского общества СССР. 1986. – М., 1987. – С. 174-180.
11. *Латова Н.* Мечников Лев Ильич // Кругосвет: Онлайн Энциклопедия. – Электронный ресурс [режим доступа: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/sociologiya/MECHNIKOV_LEV_ILICH.html].
12. *Лебедев Н.* Элизе Реклю. Очерк его жизни и деятельности // Э. Реклю. Земля. Описание жизни земного шара. – Москва: Вокруг света, 1914. – Электронный ресурс [режим доступа: <http://anarhist.org/piter/bibliorekly.htm>].
13. Мечников Илья // Энциклопедія Українознавства. Т. 4. – Перевидання в Україні. – Львів.: НТШ, 1994. – С. 1525-1526.
14. Мечников Илья Ильич // Википедия – Свободная энциклопедия. – Электронный ресурс [режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Мечников,_Илья_Ильич].
15. Мечников Лев Ілліч // Українська радянська енциклопедія. Т. 6. – 2-е вид. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1981. – С. 488.
16. Мечников Лев Ілліч // Український радянський енциклопедичний словник. Т. 2. – 2-е вид. – К.: Голов. Ред. УРЕ, 1987. – С. 390.
17. Мечников Лев Ильич // Большая Советская Энциклопедия. Т. 16. – 3-е изд. – М.: Сов. энцикл., 1974. – С. 203.
18. Мечников Лев Ильич // Википедия – Свободная энциклопедия. – Электронный ресурс [режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Мечников,_Лев_Ильич].
19. Мечников Лев Ильич // Русский гуманитарный интернет-университет. – Электронный ресурс [режим доступа: <http://www.i-u.ru/biblio/persons.aspx?id=410>].
20. *Мечников Л.* Географическая теория развития исторических народов // Вестник Европы. – 1889. – Т. 2, № 3. – С. 331-362.
21. *Мечников Л.И.* Цивилизация и великие исторические реки. Географическая теория развития современных обществ. – С.-Пб: Издание ред. журнала “Жизнь”, 1898.
22. *Мечников Л.И.* Цивилизация и великие исторические реки. Географическая теория прогресса и социального развития. – М.: Голос труда, 1924.
23. *Мечников Л.И.* Цивилизация и великие исторические реки; Статьи / Сост., предисл., примеч. В.И. Евдокимова. – М.: Изд. группа “Прогресс”, “Пангея”, 1995. – 464 с.
24. Мечниковы // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – Электронный ресурс [режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/67193/Мечниковы].
25. *Мохначева М.П.* Перечитывая Л.И. Мечникова: “история пограничных областей” в книге “Цивилизация и великие исторические реки” // Ставропольский альманах Росс. об-ва интеллект. истории. Вып. 6 (специальный): Мат. междунар. науч. сем. “Свое” и “Чужое” в исследовательском поле “истории пограничных областей”. Пятигорск, 16-18 апреля 2004 г. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2004. – С. 91-99. – Электронный ресурс [режим доступа: <http://www.newlocalhistory.com/bookshelf/?tezis=almanah6=91=99>].
26. *Мохначева М.П.* Л.И. Мечников: “великие исторические реки как пространственно-временной континуум культуры” // Новая локальная история: пограничные реки и культура берегов: Мат. второй Междунар. Интернет-конф. Ставрополь, 20 мая 2004 г. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2004. – С. 171-175. – Электронный ресурс [режим доступа: <http://www.newlocalhistory.com/bookshelf/?tezis=nlhvyp2=171=175>].
27. Мы здесь – Публикации. 15 – 21 мая 2009. 18 мая: Лев Мечников – Электронный ресурс [режим доступа: <http://www.newswe.com/index.php?go=Pages&in=print&id=1302>].
28. *Никитин Н.П.* Лев Ильич Мечников (1838–1888) // Экономическая география в СССР: История и современное развитие / Под ред. Н.Н. Баранского (гл. ред.) и др. – М.: Просвещение, 1965. – С. 359-368.
29. *Плеханов Г.В.* Л.И. Мечников (Некролог) // Плеханов Г.В. Сочинения. Т. 7. – М., 1923. – С. 327-331.
30. *Плеханов Г.В.* О книге Л.И. Мечникова (Л. Мечников. Цивилизация и великие исторические реки) // Там само, с. 16-30.
31. *Поляков А.* Мечников Лев Ильич // Философская энциклопедия / Гл. ред. Ф.В. Константинов. Т. 3. – М.: Сов. энцикл., 1964. – С. 426.
32. *Романенко В.М.* Борьба Л.И. Мечникова против мальтузианства, социал-дарвинизма и расизма // Вопросы философии. – 1956. – № 5.
33. *Реклю Э.* Предисловие // Мечников Л.И. Цивилизация и великие исторические реки. – М., 1924.
34. *Семенов И.Е.* Русский гарибальдиец Л.И. Мечников // Уч. зап. историч. фак-та Киргизского ун-та. – 1958. – Вып. 5.

35. *Сосницкая М.* Блеск и нищета российского гарибальдийца. (К 170-летию рождения и 120-летию смерти) // Русский Журнал. – 2008 – 13 февр. – Электронный ресурс [режим доступа: <http://russ.ru/pole/Blesk-i-nischeta-rossijskogo-garibal-dijca>].
36. *Телицын В.* Судьи и полководцы. Мечниковы // Известия науки. – Электронный ресурс [режим доступа: <http://www.inauka.ru/history/article59457.html>].
37. Экономическая и социальная география в СССР: История и современное развитие: Кн. для учителя / Сост. Т.Е. Губанова – 2-е изд., перераб. – М.: Просвещение, 1987. – 542 с.
38. La civilisation et les grands fleuves historiques / Par Leon Metchnikoff avec une préface de m. Élisée Reclus. – Paris: Librairie Hachette et Cie, 1889.
39. L’empire Japonais / Texte et dessins par Leon Metchnikoff. – Geneve: Imprimerie Orientale de “l’Atsume Gusa”, 1878.
40. http://www.i-u.ru/biblio/archive/mechnikov_stati/

Стаття надійшла 10.02.2009 р.

Наукові школи та центри

УДК 911.3(09)(477).19

Ярослав Олійник, Сергій Шевчук

ТЕРИТОРІАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ОСНОВ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ В УКРАЇНІ ПРОТЯГОМ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті на основі аналізу суспільно-географічної літератури висвітлено підходи до класифікації територіальних наукових шкіл. Запропоновано нову модель класифікації регіональних центрів розвитку суспільно-географічної думки в Україні на основі дослідження розвитку в них методологічних основ науки. В межах виділених регіональних наукових шкіл (наукових центрів) проаналізовано становлення методологічних засад української суспільної географії.

Yaroslav Oliynyk, Serhiy Shevchuk. Territorial aspects of the development of methodological fundamentals of social geography in 20th century Ukraine. *On the basis of analysis of social geography literature in the 20th century Ukraine, various approaches to the classification of territorial scientific schools are examined. A new model of classification of regional centers of development of social-geographic thought is proposed, based on the development of their methodologies. Within the range of the selected regional scientific schools (scientific centers), the formation of methodological principles of Ukrainian social geography is analyzed.*

Постановка наукової проблеми дослідження.

Основним продуктом суспільно-географічної науки є нові фундаментальні методологічні знання (теоретичні системи, наукові концепції об'єкта та предмета науки, закони, закономірності, категорії). Саме ці знання забезпечують подальше функціонування нашої науки. Зважаючи на складність продукування систематизованої наукової інформації, добування методологічних знань, такі дослідження концентруються у територіальних наукових школах чи наукових напрямках. В історії розвитку української суспільної географії функціонували та нині продовжують дослідження регіональні наукові центри, у межах яких формувалися наукові школи. Проблема категорії "наукова школа" та її змісту в географії перебуває на стадії формування, багато питань носить дискусійний характер, але чим більше буде напрацювань із цієї проблеми, тим швидше можна буде виробити загальні підходи, критерії у вивченні зазначеного питання.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій.

Проблема просторової організації суспільної географії в Україні розглядається сучасними вченими. Зокрема, М. Пістун [8] провідними територіально-організаційними формами суспільно-географічної науки називає Відділ суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України та кафедри економічної і соціальної географії вищих навчальних

заходів (ВНЗ), а також виділяє регіональні центри розташування установ з економічної та соціальної географії: Київський, Львівський, Чернівецький, Одеський, Харківський. Поряд з тим, М. Пістун відзначає існування нових центрів, які перебувають на стадії свого формування (Сімферопольський, Волинський, Тернопільський, Східноукраїнський, Сумський, Мелітопольський, Вінницький, Ніжинський, Криворізький, Херсонський).

А. Голиков, Я. Олійник, А. Степаненко [1] зазначають, що в процесі розвитку суспільної географії в Україні виникли провідні наукові центри (Київ, Львів, Одеса, Харків, Чернівці, Дніпропетровськ, Сімферополь). Вони також виділяють Київський науковий центр який є найпотужнішим серед них. Наступною формою територіальної організації суспільно-географічних досліджень, на думку вчених, є центри, де діють окремі спеціалізовані кафедри ВНЗ та НДІ (Донецьк, Луганськ, Луцьк, Тернопіль та ін.).

Сучасну організаційну структуру української географії розглядав також Я. Жупанський [2]. Координуючим центром географічної науки в Україні він вважає Інститут географії НАН України, певну роль в організації географічних досліджень відіграють Рада з вивчення продуктивних сил України НАН України, інші НДІ. Серед провідних ВНЗ, у яких сформувалися теоретичні та прикладні географічні

центри на базі факультетів класичних університетів, Я. Жупанський називає університети Києва, Харкова, Львова, Одеси, Чернівців, Сімферополя та Луцька. До наступної групи вчений виділив центри географічної науки, що сформувалися на базі педагогічних університетів Києва, Тернополя, Вінниці, Ніжина, Луганська, Мелітополя, Кривого Рогу, Кіровограду, Полтави, Сум, Кам'янця-Подільського, Умані, Харкова. Окремо Я. Жупанський називає територіальні центри географічної науки в Україні, в яких дослідження здійснюють ВНЗ чи факультети екологічного, міжнародного та економічного профілів. У контексті висвітлення територіальної організації сучасної географії вчений також розкриває функціонування регіональних відділів Українського географічного товариства (УГТ).

Аспектам територіальної організації сучасної української географії присвячена праця Я. Олійника та Н. Краснопольської "Географічна наука в Україні" [6]. Зокрема, вони провели "ієрархію" наукових центрів географічної науки та освіти України на основі кількості установ та фахівців вищої кваліфікації, що в них працюють, а саме: 1) головний науковий центр географічної науки України – Київ. Тут зосереджені академічні наукові організації (Інститут географії НАН України, географічні осередки інших НДІ НАН України), спеціалізовані галузеві організації (УкрНДІ гідрометеорології, Київський інститут будівництва), класичний Київський національний університет імені Тараса Шевченка та Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова. За період з 1990 по 2005 роки кількість докторів географічних наук нараховує не менше 20 фахівців; 2) великі регіональні центри – наукові центри з числом докторів наук не менше п'яти, регіон дослідження яких обіймає територію України загалом або декілька регіонів України: Львівський, Сімферопольський, Севастопольський, Одеський, Харківський, Чернівецький; 3) регіональні центри з числом докторів наук від 1 до 5, регіон дослідження яких обмежується, як правило, одним регіоном і лише окремі дослідження виходять за його межі: Волинський (Луцьк), Дніпропетровський, Тернопільський, Рівненський, Вінницький, Кіровоградський, Керченський, Сумський; 4) локальні спеціалізовані центри, які мають географічні наукові або освітні заклади: Ніжинський, Уманський, Криворізький, Луганський, Мелітопольський, Кам'янець-Подільський, Івано-Франківський, Полтавський, Херсонський; 5) локальні центри Українського географічного товариства: Житомирський, Білоцерківський, Чернігівський, Новгород-Сіверський, Бердянський, Миколаївський, Закарпатський (Ужгородський), Черкаський, Ялтинський, Запорізький [6, с. 75].

Історико-географічні особливості розвитку географічної науки в межах окремих територіальних наукових центрів розглядаються в працях Я. Жупанського та В. Руденка (Чернівецька школа) [3], О. Маринича та Л. Руденка (географічна школа Академії Наук) [5], Я. Олійника та М. Пістуна (Київська школа) [7], О. Топчієва та О. Полоси (Одеська школа) [10], О. Шаблія (Львівська школа) [11, 12, 13] та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Виходячи з предмету нашого дослідження, пропонуємо модель територіальної організації розвитку методологічних засад суспільної географії. В основу такої класифікації регіональних центрів покладено: 1) функціонування організаційних структур, на базі яких проводились або ж нині відбуваються розробки методологічних основ суспільної географії в Україні (НДІ, ВНЗ, громадські організації); 2) діяльність наукових шкіл та внесок її окремих представників у методологію української суспільної географії (наявність регіональної наукової школи, теоретико-методологічні напрямки її діяльності та відповідно фахівці з цих напрямків; результативність функціонування).

1. *Провідний центр* у розвитку методологічних основ суспільної географії в Україні – м. Київ. Впродовж всього XX століття тут були зосереджені основні організаційні структури, що проводили теоретичні дослідження. Нині працює Інститут географії НАН України, Рада з вивчення продуктивних сил України НАН України, географічний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова, знаходиться центр Українського географічного товариства. У Києві сформувалися і розвинулись суспільно-географічні наукові школи К. Воблого, М. Паламарчука, О. Діброви, а зараз вже діють школи їх учнів – М. Пістуна, С. Іщука, Я. Олійника.

2. *Наукові центри, де протягом XX ст. існували окремі НДІ чи громадські організації, а зараз теоретико-методологічні дослідження сконцентровані на кафедрах університетів.* До них належать Львівський і Харківський центри. У Львівському центрі з кінця XIX ст. до 40-х рр. XX ст. діяло НТШ, понад століття розвивається суспільна географія в університеті. На сучасному етапі методологічні дослідження зосереджені на кафедрі економічної та соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка. Тут почалося формування наукової школи С. Рудницького, сформувалася наукова школа О. Ващенко, а його учень О. Шаблій започаткував свою наукову школу. У Львові також проводяться суспільно-географічні дослідження науковцями Інституту регіональних досліджень НАН України. У Харківському центрі з 1927 до 1934 рр. діяв Інститут географії та картографії, зараз функціонує кафедра соціально-економічної географії та регіоназнавства Харківського національного університету імені Василя Каразіна. У Харкові при НДІ географії та картографії пройшла етап свого становлення наукова школа С. Рудницького – була відкрита аспірантура, але цей процес був перерваний відомими подіями. Сьогодні в Харкові працюють учні переважно Київської та Московської наукових шкіл. Розробкою методологічних основ географії займаються А. Голіков, Л. Немець та К. Немець.

3. *Наукові центри, які сформувалися переважно у другій половині XX ст., функціонують на базі університетських кафедр, там й зосереджені теоретико-методологічні дослідження у сфері суспільної географії: Одеський центр* (функціонує

кафедра економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені Іллі Мечникова, методологічні дослідження проводяться завідувачем кафедри О. Топчієвим; також в Одесі активні суспільно-географічні дослідження здійснюються в межах Інституту проблем ринку й економіко-екологічних досліджень); *Чернівецький центр* (працює кафедра економічної географії та екологічного менеджменту Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, тут сформувалася наукова школа М. Ігнатенка, методологічні розробки здійснював Я. Жупанський, зараз над цим працюють В. Руденко, В. Джаман); *Сімферопольський центр* (діє кафедра економічної та соціальної географії Таврійського національного університету імені Володимира Вернадського, сформувалася наукова школа І. Твердохлебова, методологічні дослідження проводяться М. Багровим).

4. *Наукові суспільно-географічні центри, що функціонують на базі відповідних університетських кафедр.* У них теоретико-методологічні дослідження упродовж XX ст. проводились несистематично, а зараз ці центри перебувають на етапі становлення таких досліджень. Це *Луцький центр* (кафедра суспільної географії Волинського державного університету імені Лесі Українки. Дослідження теоретичного змісту проводились П. Луцишиним та О. Краснопольським) і *Тернопільський центр* (раніше діяла кафедра економічної географії Тернопільського фінансово-економічного інституту, а нині кафедра економічної та соціальної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, методологічний характер мають дослідження завідувача кафедри географії України даного ВНЗ О. Заставецької). Започаткування теоретико-методологічних досліджень у сфері суспільної географії відбулося протягом 90-х рр. XX ст. також у *Вінницькому* (Л. Масловська, В. Захарченко), *Криворізькому* (С. Сонько), *Луганському* (Ю. Кисельов) центрах.

5. *Наукові центри, де функціонують відповідні профільні кафедри державних чи педагогічних університетів,* але методологічні проблеми суспільної географії досліджуються на рівні навчальних дисциплін: *Дніпропетровський, Полтавський, Ніжинський, Мелітопольський, Ужгородський, Херсонський, Сумський, Кіровоградський, Кам'янець-Подільський, Уманський.*

6. *Регіональні наукові центри, у яких теоретико-методологічні дослідження у сфері суспільної географії не проводяться:* *Донецьк, Запоріжжя, Чернігів, Житомир, Рівне, Миколаїв, Черкаси, Хмельницький, Івано-Франківськ.*

Детальніше розглянемо функціонування наукових центрів перших трьох груп.

Київський центр є найбільшим осередком розробки методологічних основ суспільно-географічної науки, розвиток якого розпочався ще у XIX ст., а на межі XIX та XX століть тут відбулося становлення економіко-географічної науки – діяв Південно-Західний відділ Географічного товариства, своє становлення набули етногеографічний та комерційно-географічний напрямки науки; відомі

лекції В. Антоновича, які він читав таємно. У роки Української національної революції 1918 – 1921 рр. у Києві працювали такі відомі економіко-географи, як: К. Воблій, А. Синявський, В. Садовський, С. Остапенко, Я. Пілецький та ін., яким належать перші в історії української науки підручники з економічної географії, що висвітлювали теоретико-методологічні основи науки [14].

Впродовж 20-х років XX ст. економіко-географічні дослідження тут проводилися під керівництвом К. Воблого. Це був період формування української галузево-статистичної наукової школи. Проблему становлення української економіко-географічної школи розглядає М. Пістун [9], який зокрема визначає зовнішні передумови, внутрішні чинники, теоретико-методологічні та освітні основи як головні складові концепції формування української економіко-географічної школи.

У 1933 р. К. Воблій заснував у Київському університеті першу в Україні кафедру економічної географії, де до початку Другої світової війни працювали також І. Мукомель, К. Пяртлі, В. Поданчук.

Після розгрому в 1934 р. Науково-дослідного інституту географії та картографії в Харкові, окремим структурним підрозділом він був переведений до складу геолого-географічного факультету Київського університету. Відділ економічної географії очолив І. Маєргойз [4].

У післявоєнні роки Київ остаточно утверджується як провідний науковий та методологічний центр української економічної географії. Продовжила роботу кафедра економічної географії Київського університету (завідувачі: К. Воблій (до 1947 р.), К. Пяртлі (1947–1958 рр.), О. Діброва (1959–1973 рр.), С. Мохначук (1973–1974 рр.), В. Юрківський (1975 р.), М. Пістун (1976–1998 рр.), Я. Олійник (з 1998 р.). У різний час на кафедрі працювали такі відомі економіко-географи, як М. Паламарчук, Д. Богорад, Л. Корецький, П. Волобой, В. Поповкін, Г. Балабанов, А. Степаненко, Д. Стеченко та ін. З 70-х рр. на кафедрі викладає С. Ішук.

У 1964 р. М. Паламарчук заснував Сектор географії, функціонування якого впродовж майже 30 років сприяло створенню Інституту географії НАН України. Теоретико-методологічні проблеми тут розроблялися М. Паламарчуком, І. Горленко, Г. Балабановим, В. Нагірною та ін. У межах Академії наук УРСР ще в 1934 р. була створена Рада з вивчення продуктивних сил. У цій організації теоретико-методологічні студії свого часу проводились М. Паламарчуком, Ф. Заставним, а зараз їх здійснюють А. Степаненко, А. Доценко, О. Паламарчук та ін.

Отже, саме в Київському науковому центрі сформувався найпотужніший осередок розвитку методології суспільної географії. Тут функціонують Відділ суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України, кафедра економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Рада з вивчення продуктивних сил України НАН України, Українське географічне товариство. У Києві пройшли своє становлення та розвинулись наукові школи К. Воблого (М. Паламарчук, Л. Градов, Л. Корецький, І. Ку-

гукало та ін.), О. Діброви (Ю. Пітюренко, М. Пістун та ін.), М. Паламарчука (Ф. Заставний, Я. Жупанський, С. Ішук, Я. Олійник, Д. Стеченко, В. Нагірна, П. Масляк, І. Горленко, Г. Балабанов, Р. Язиніна, М. Фашевський та ін.); сформувалися сучасні суспільно-географічні школи М. Пістуна (І. Дудник, П. Луцишин), С. Ішука (В. Джаман, О. Любіцева, І. Смирнов), Я. Олійника (М. Дністрянський, К. Мезенцев, Л. Немець, К. Немець).

Основні теоретико-методологічні дослідження на сучасному етапі належать М. Пістуну, Я. Олійнику, Л. Руденку, А. Степаненку, В. Нагірній, С. Ішуку, А. Доценку, М. Фашевському, К. Мезенцеву.

Львівський центр. Становлення Львівського суспільно-географічного центру розпочалося ще наприкінці XIX ст. У 1882 р. почало свою роботу Наукове товариство імені Тараса Шевченка (НТШ), яке діяло до 1942 р. У Львові з 1892 р. існувала кафедра географії, заснована А. Реманом. На її основі протягом XIX – на початку XX ст. розвинулись два осередки суспільно-географічних досліджень. Свого часу тут працював С. Рудницький, який розпочав формування наукової школи української антропо-географії. Його учнем став М. Дольницький, а ідеї були розвинені В. Огоновським та О. Степанів. Вони, працюючи в межах антропогеографічного напрямку брали участь у розробці теоретико-методологічних основ української суспільної географії. До Львова на початку 20-х рр. емігрували вчені з УРСР, серед них В. Гериневич та основоположник районного напрямку в українській економічній географії – В. Садовський [14].

Після Другої світової війни у Львові економіко-географічні дослідження теоретико-методологічного змісту проводились на кафедрі економічної (згодом економічної та соціальної) географії Львівського університету. У цьому напрямку провідна роль у 60-80-х рр. XX ст. належала завідувачу кафедри О. Ващенко, який сформував власну наукову школу (Ф. Заставний, О. Шаблій та ін.).

На сучасному етапі Львівський центр є одним з основних наукових осередків розвитку методологічних основ української суспільної географії. Тут існує кафедра економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка, знову діє НТШ (відроджене у 1989 р.), зокрема його Географічна комісія. Кафедру і комісію очолює О. Шаблій, якому належать розробки у сфері методології сучасної суспільної географії на засадах українознавства. На кафедрі працюють також такі відомі економіко-географи, як С. Кузик, І. Ровенчак, Л. Шевчук та ін. Формується й наукова школа О. Шаблія (докторську дисертацію захистила О. Заставецька). Активно проводяться дослідження у сфері методології історії української географії (О. Шаблій, М. Дністрянський, О. Висьтак, П. Штойко).

Харківський центр. Організація Харківського наукового центру та інтенсивні економіко-географічні теоретико-методологічні розробки, пов'язані з розвитком української національної науки у 20-х рр. минулого століття. Оскільки Харків був столицею тодішньої УСРР, основні адміністративні й академічні установи перебували саме тут. Так, у 1927 р. при Всеукраїнській Академії Наук (ВУАН) та Наркоматі

освіти було створено Український Науково-дослідний інститут географії та картографії (УНДІГК), який очолив С. Рудницький. Його методологічні студії стосовно географії, що були сформульовані ще на початку XX століття у Львові, послужили розвитку антропогеографічного напрямку економічної географії, але вже у Харкові.

С. Рудницький продовжив у Харкові підготовку своїх учнів та послідовників. З цією метою при УНДІГК було організовано аспірантуру (аспіранти – О. Діброва, О. Ващенко та ін.), проте сформувати наукову школу С. Рудницькому в Харкові не вдалося, бо вже у 1934 р. Інститут було закрито, а його провідних науковців разом з С. Рудницьким репресовано.

Поряд з тим у Харкові розвивався районний напрямок економіко-географічних досліджень, про що свідчать теоретико-методологічні напрацювання К. Дубняка та Ф. Матвієнка-Гарнаги. К. Дубняк у ряді праць обґрунтував теоретичні засади краєзнавчого напрямку, а предметом досліджень Ф. Матвієнка-Гарнаги були комплексні методологічні основи економіко-географічної науки.

Після ліквідації Інституту основним осередком економіко-географічних досліджень взагалі та методологічних розробок, зокрема, стає Харківський університет. У 1934 р. тут була організована кафедра економічної географії. Тривалий час на кафедрі не було висококваліфікованих працівників. Першим доктором наук тут став А. Голиков, якому належать праці з методологічних проблем економічної та соціальної географії.

На сучасному етапі в Харкові ще не сформувалася власна наукова школа, проте Харківський науковий центр є досить перспективним у галузі теорії географії.

Чернівецький центр. Економіко-географічні дослідження в Чернівецькому науковому центрі були започатковані в 40-х рр. минулого століття А. Синівським, вони активізувалися в 50 – 60-х рр. XX ст., це було пов'язано з творчою діяльністю В. Оникієнка та М. Ігнатенка на кафедрі економічної географії Чернівецького університету. М. Ігнатенко досліджував предметну область економіко-географічної науки, а також був засновником Чернівецької наукової школи. На сучасному етапі суспільно-географічних досліджень в Чернівецькому центрі добре відомі такі економіко-географи як Я. Жупанський (помер у 2009 р.) та В. Руденко. Я. Жупанський на початку 90-х рр. відновив історико-географічні дослідження, обґрунтував теоретичні засади історії української географії як науки. В. Руденко (завідувач кафедри економічної географії та екологічного менеджменту) розробив теоретико-методологічні засади оцінки природно-ресурсного потенціалу. Серед сучасних вчених – економіко-географів Чернівецького центру відомі також дослідження в галузі географії населення та розселення В. Джамана.

Одеський центр. Власної сучасної наукової суспільно-географічної школи в Одесі не створено, однак ще у 20-х рр. XX ст. в Одесі працював відомий економіко-географ О. Сухов. Він видав один з перших підручників з економічної географії України, у якому

висвітлив свої погляди на предметну сутність науки. О. Сухов заснував тоді свою наукову школу, його учнем і послідовником став І. Мукомель (у 70-х рр. завідував кафедрою економічної географії Одеського університету, активно проводив економіко-географічні дослідження України).

Як центр розвитку методології суспільної географії Одеса відома з 80-х рр. XX ст. Ці дослідження пов'язані безпосередньо з функціонуванням в Одеському університеті кафедри економічної географії та діяльністю відомих економіко-географів В. Дергачова (представника Московської економіко-географічної школи, учня Ю. Саушкіна) та О. Топчієва (завідувача кафедри), які мають вагомий внесок у розробку теоретико-методологічних основ сучасної української суспільної географії.

Сімферопольський центр. Економіко-географічні дослідження в Сімферополі були зосереджені спочатку на кафедрі економічної географії Кримського педагогічного інституту, а продовжились у Таврійському національному університеті ім. В.І. Вернадського. Власну наукову школу тут репрезентував економіко-географ І. Твердохлебов. Зараз теоретико-методологічними дослідження географічної науки тут займається його учень – ректор університету М. Багров.

Висновок. Із сказаного вище виходить, що розвиток теоретико-методологічних основ української суспільної географії має свою територіальну орга-

нізацію та відповідну спрямованість. Провідним регіональним центром є Київ, де функціонує найбільша кількість наукових осередків, вчені яких проводили у XX столітті активні розробки методологічних засад суспільно-географічної науки, тут сформувалося найбільше персональних наукових шкіл. Другу групу складають Львівський та Харківський центри, в яких працювали відомі економіко-географи, що створили власні наукові школи та розробили засадничі основи суспільної географії. Третя група включає в себе Чернівецький, Одеський та Сімферопольський центри, що мають значні теоретико-методологічні напрацювання у сфері географічної науки. Перспективними, окрім вищезазначених, у контексті подальшого розвитку теоретико-методологічних засад є наукові центри, віднесені нами до четвертої групи (Тернопіль, Луцьк, Вінниця, Луганськ, Кривий Ріг, Ніжин), розвивати такі дослідження повинні й центри п'ятої групи (Мелітопольський, Полтавський, Дніпропетровський, Сумський, Херсонський, Ужгородський, Кам'янець-Подільський, Уманський, Кіровоградський). Що ж стосується центрів шостої групи (Донецьк, Запоріжжя, Житомир, Рівне, Чернігів, Миколаїв, Хмельницький, Черкаси, Івано-Франківськ), то суспільно-географічні дослідження тут мають бути започатковані в першу чергу на базі університетів, в них географія перебуває на стадії свого формування.

Література

1. Вступ до економічної і соціальної географії: Підручник / А.П. Голиков, Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко. – К.: Либідь, 1996. – 320 с.
2. *Жупанський Я.І.* Історія географії в Україні: Посіб. Вид. друге, доповнене – К., 2006. – 273 с.
3. *Жупанський Я.І., Руденко В.П.* Розвиток наукових та освітніх географічних напрямів і шкіл у Чернівецькому університеті // Український географічний журнал. – 2004. – № 3. – С. 117-123.
4. *Іщук С.І., Олійник Я.Б., Матвієнко В.М.* Суспільно-географічні дослідження в першій половині XX століття // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія. – 1999. – Вип. 45. – С. 11-14.
5. *Маринич О.М., Руденко Л.Г.* Основні напрями географічних досліджень в Академії Наук України (1918 – 2002 рр.) // Український географічний журнал. – 2003. – № 4. – С. 4-10.
6. *Олійник Я., Краснопольська Н.* Географічна наука в Україні: становлення і розвиток. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 148 с.
7. *Олійник Я.Б., Пістун М.Д., Гуцал В.О.* Економіко-географічні дослідження в Київському університеті: зародження, становлення, розвиток // Економічна та соціальна географія. – К., 2001. – Вип. 51. – С. 10-15.
8. *Пістун М.Д.* Основи теорії суспільної географії. – К.: Вища школа, 1996. – 230 с.
9. *Пістун М.Д.* Передумови та аргументи формування української економіко-географічної школи в 20-х роках XX століття // Український географічний журнал. – 2004. – № 3. – С. 68-74.
10. *Топчієв О.Г., Полоса О.І.* Становлення і розвиток суспільно-географічних досліджень в Одесі та Українському Причорномор'ї // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія. – 1998. – Вип. 43. – С. 30-34.
11. *Шаблій О.* Наукові проблеми і напрями розвитку суспільної географії у Львівському університеті (1882 – 2003) // Історія української географії. Всеукраїнський часопис. – Тернопіль, 2003. – Вип. 8. – С. 6-12.
12. *Шаблій О.І.* Львівська суспільно-географічна школа. – Л.: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 167 с.
13. *Шаблій О.* Львівська школа суспільної географії: здобутки і проблеми (до 60-річчя кафедри економічної і соціальної географії Львівського університету) // Історія української географії. Всеукраїнський часопис. – Тернопіль, 2004. – Вип. 10. – С. 18-26.
14. *Шевчук С.М.* Розвиток методології суспільної географії в Україні у першій половині XX століття // Економічна та соціальна географія: Наук. зб. / Ред. кол.: С.І. Іщук (відп. ред.) та ін. – К., 2005. – Вип. 56. – С. 27-37.

Стаття надійшла 1.02.2009 р.

Крає- і країнознавство

УДК 911.375.3 “311” (477.86): 81’373.21

Степан Пушкар

МІКРОТОПОНІМИ ЯК НОСІЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРО КОЛИШНІ МІСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ТЕРИТОРІЇ РОГАТИНСЬКОГО РАЙОНУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті описано головні групи місцевих географічних назв (мікротопонімів), які можуть нести інформацію про колишні міські поселення, а також показано формування міст на території Рогатинського району Івано-Франківської області в XV-XVII ст.

Stepan Pushkar. Microtoponyms as sources of information about the former town's settlements (as exemplified by the Rohatyn rayon in Ivano-Frankivsk oblast). *The article demonstrates how the main groups of local geographic names (microtoponyms) can yield information about the former town's settlements and reveal the formation of the towns on the territory of Rohatyn rayon in Ivano-Frankivsk oblast in the 15th-17th centuries.*

Актуальність проблеми. Відомо, що вивчення географії є неможливим без освоєння географічної номенклатури. В географічних назвах нерідко “закодоване” географічне розташування (річки Західний Буг і Південний Буг), особливості природи (в південноамериканських горах Андах (“мідних”) є багаті родовища мідних руд, а поблизу українського міста Антрацит видобувають енергетичне вугілля), особливості господарства (наприклад, у м. Енергодар Запорізької області побудовані потужні теплова й атомна електростанції), національний та етнічний склад (територія навколо м. Болград Одеської області заселена болгарськими переселенцями) і т. д. Географічні назви (топоніми) є об’єктом дослідження топоніміки – науки, що виникла на межі географії, історії та мовознавства. Проте пояснення походження географічних назв не є самоціллю. Вивчення топонімів дає можливість не тільки розуміти походження назв населених пунктів, гір, річок, озер та інших географічних об’єктів (“топос” – місце, “онома” – ім’я), але і відтворювати особливості природи й життя людей минулого (визначення колишніх ареалів окремих видів рослин і тварин, місць видобутку корисних копалин, торгових шляхів тощо). Тобто, географічна назва – це не лише ім’я об’єкта на географічній карті, а в багатьох випадках також носій інформації про цей об’єкт. А це, в свою чергу, означає, що у своїй роботі вчитель географії повинен звертати увагу на пояснення географічних назв – топонімів, у тому числі географічних назв рідного

краю. На останньому варто зупинитись детальніше.

Неможливо здобути повноцінну освіту, уникаючи при цьому вивчення історії, природи та культури рідного краю. Наскільки серйозною та глибокою є освіта, коли учень володіє інформацією про далекі материки та держави, але при цьому не має ані найменшої уяви про те, звідки тече і куди впадає найближча до його школи річка, в межах якої височини чи низовини розташований поряд зі школою горб, яка його абсолютна й відносна висота, до якої області та району належать найближчі населені пункти?

Для кращого засвоєння такого матеріалу в шкільній програмі передбачені навчальні екскурсії. Працюючи в класі з географічною картою, ми використовуємо велику кількість географічних назв, але те ж саме відбувається під час екскурсій та практичних занять на природі. Ми й тут оперуємо географічними назвами, в тому числі мікротопонімами (місцевими назвами струмків, потічків, сільських вулиць, польових урочищ), зазвичай відомими лише місцевим жителям. У цих назвах захований багатющий матеріал про природу та минуле населеного пункту і його околиць, через що їх потрібно фіксувати й вивчати. Крім того, вивчення мікротопонімів дає нам можливість зафіксувати ті місцеві назви, які ще відомі, але через відсутність досліджень будуть неминуче втрачені.

Постановка проблеми досліджень. Мікротопоніми, зазвичай, розміщені нерівномірно, причому

найбільша щільність спостерігається в ядрі первинного мікротопонімічного ареалу, тобто на території поселення. (“Первинний мікротопонімічний ареал” (ПМТА), за О. Шаблієм, – це обмежена мікротопонімічна система, що охоплює, як правило, землеволодіння одного або ближніх поселень і складається з ядра (мікротопонімія поселень) і околичної зони (мікротопонімія навколишніх земельних угідь) [33, с. 39-40].) У міру віддалення від ядра ПМТА мікротопонімів стає менше, вони означають більші земельні ділянки й об’єкти.

Особливістю ядра первинного мікротопонімічного ареалу є те, що тут найкраще збережена інформація про населений пункт. Власне територія ядра ПМТА – це і є територія поселення. Саме тому, вивчаючи місцеві географічні назви сіл, кожне з яких в минулому мало статус міст, ми зосередили свою увагу на ядрах первинних мікротопонімічних ареалів, де ці мікротопоніми збереглися. Наукове тлумачення природи топонімів дозволяє вирішувати ряд наукових проблем, серед яких чи не найголовнішою є можливість проведення різного роду реконструкцій на основі лише лінгвістичного матеріалу. Наприклад, лише після вивчення географічних назв стало зрозуміло, що всю сучасну Західну Німеччину аж до Ельби включно колись заселяли кельтські племена, а окремі частини Австрії були заселені слов’янами [13, с. 199]. Подібним чином можна також спробувати уточнити розташування тепер вже колишніх міст. Відомо, що багато теперішніх українських сіл колись були містами згідно магдебурзького права. Втрата цього статусу була обумовлена об’єктивними причинами, проте пам’ять про колишні привілеї подекуди збереглась, в тому числі і в географічних назвах. Отож на прикладі території Рогатинського району Івано-Франківської області ми намагатимемось показати, як місцеві географічні назви (мікро-топоніми) можуть нести в собі інформацію про колишні міста.

Аналіз досліджень і публікацій. На сьогоднішній день головним джерелом наукової інформації про територію Рогатинського району залишається збірник статей “Рогатинська земля”, що спершу друкувався за кордоном (2 томи), а починаючи з 1995 р., – у видавничому центрі Львівського національного університету в Україні (на сьогоднішній день надруковано вже 4 томи). Для нас у руслі проблеми, що тут розглядатиметься, найцікавішими є статті Руслана Конопади “Дослідження збереженості в колишніх містах Букачівці та Фірлеїв історично сформованої архітектурно-планувальної системи їх забудови” та Степана Кузика “Методичні основи досліджень мікротопонімів Рогатинщини”, надруковані в четвертому томі цього збірника у 2005 р. У першій із статей колишні міста (а саме про них говоритимемо далі) показані через збережені особливості архітектури та планування, у другій є спроба узагальнення мікротопонімів Рогатинського району. Також в останні роки опубліковані книги з історії кількох колишніх міст, а тепер сіл Рогатинського району, де так само багато уваги присвячено вивченню місцевих географічних назв. Так, Княгиничі описані в книгах Степана Кузика (“Княгиничі: краєзнавчі студії”) та Любомира Воробія (“Загір’я Княгиницьке:

історико-краєзнавчі студії”). Крім того, для нас цікавими є книги Романа Коритка, в яких описано Липівку (“Липівка, Кривня, Воронів – опільські села над Гнилою Липою”) та Стратин (“Стратин – село Опільського краю. Історико-краєзнавчий нарис”).

Виклад матеріалу. Розташований на півночі Івано-Франківської області Рогатинський район займає площу 816 км. кв. В його системі розселення функціонують 1 місто районного підпорядкування (Рогатин), 1 селище міського типу (Букачівці) та 87 сільських населених пунктів. В адміністративно-територіальному відношенні вони інтегровані в одну (Рогатинську) міську Раду, одну (Букачівецьку) селищну Раду, до складу якої входять три сільські поселення, та 31 сільську Раду [11, с. 247].

Проте, так було не завжди. З початку XV ст., на території сучасного Рогатинського району формується мережа міст та містечок на основі магдебурзького права. Відразу відзначимо, що мова йде саме про територію сучасного Рогатинського району, а не про тепер вже колишні Рогатинське староство та Рогатинський повіт, адміністративним центром яких був колись Рогатин. Так, згідно королівських люстрацій 1562–1564 років (описів, встановлених задля визначення прибутковості королівських маєтностей Речі Посполитої) село Конюшки належало до Галицького староства [6, с. 262], тоді як південь сучасної Львівської області (наприклад, село Корлежичі чи Кореличі) відносився до староства Рогатинського [6, с. 272]. А у 1880 р., коли Галичина входила до складу Австро-Угорської імперії, Рогатинський адміністративний повіт охоплював 103 громади – 105 містечок і 78 фільварків простягаючись до Поплавників неподалік від Галича [32, с. 60-63], подібне ми бачимо також у 1932 р. [32, с. 67].

Згідно з літературними джерелами, на території сучасного Рогатинського району раніше було 12 міст із магдебурзьким правом: Рогатин (рік надання – 1415), Букачівці (1480), Журів (1510), Підкамінь (1515), Васичин (Васючин) (1536), Фрага (1549), Княгиничі (1563), Підгороддя (1566), Ферліїв (Липівка) (1570), Виспа (1604), Стратин (1671) та Липиця Горішня (1672). Про це пишуть, зокрема, Л. Воробій [3, с. 85] та Р. Конопада [12, с. 132]. Проте в 1932 р. статус міста зберіг лише Рогатин. Тоді ж ми ще бачимо містечка на правах сільських громад – Букачівці, Княгиничі, Підгороддя, Підкамінь, Стратин Місто, Ферліїв (Липівка) [32, с. 60].

За своїм зовнішнім виглядом та способом життя населення вони тоді вже мало-чим відрізнялися від сіл. Чисельність населення окремих містечок також значно поступалось багатьом селам. Наприклад, згідно із статистичними даними за 9.XII.1931 р. у містечку Стратин Місто проживало 420 мешканців в 79 будинках, тоді як в сусідньому селі Стратин Село – 1677 (299 будинків), в селі Дібринові 2221 (386 будинків), а в Липиці Горішній – 3576 мешканців в 673 будинках (див. табл. 1).

Майже всі ці містечка в наш час перетворились на села (виняток – селище міського типу Букачівці), в кожному з яких, проте, залишилися деякі архітектурні особливості, характерні для міст, а також пам’ять про ці міста збереглась в місцевих географічних назвах, про що ми говоритимемо далі.

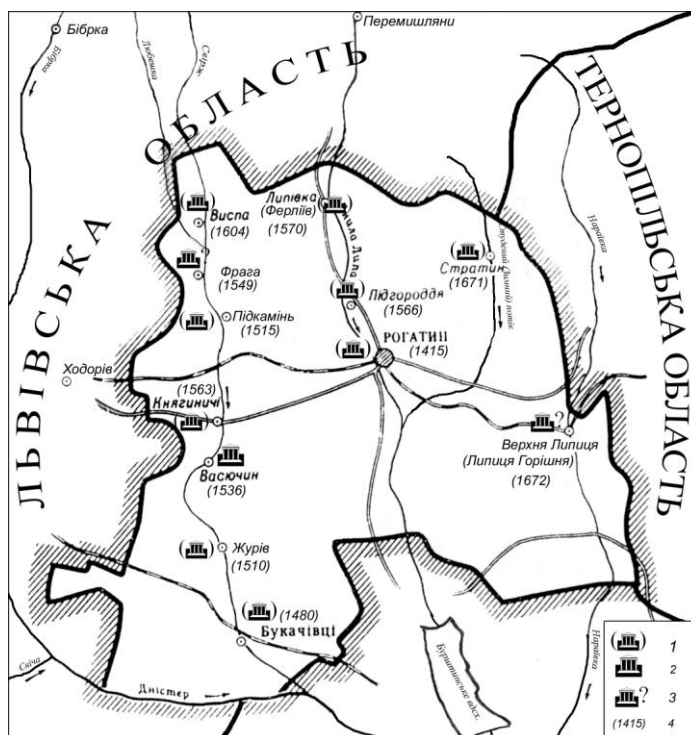

Рисунок 1. Колишні міські поселення на території Рогатинського району

Умовні позначення: 1 – населені пункти, що в XV-XVII ст. мали статус міст (розташування колишніх міст підтверджено місцевими географічними назвами); 2 – населений пункт, що в XVI ст. мав статус міста (розташування колишнього міста визначено на підставі аналізу кадастрової карти та збережених донедавна міських укріплень [22, с. 19]); 3 – населені пункти, що в XVI-XVII ст. ймовірно мали статус міст [3, с. 85; 12, с. 132] (розташування колишніх міст не з'ясовано); 4 – (рік заснування згідно з магдебурзьким правом).

В умовах середньовічної Європи заснування міст було ефективним способом привабити поселенців, проте способом не єдиним, та й не головним. Починаючи з другої половини XIV ст., великі землевласники звільняли нові поселення від податків та панщини на 10 або й на 20 років. Ці поселення називали Болями, Вільками, Волицями, Слободами, Слобідками. Цікаво, що в селах Васючин та Пуків дотепер є вулиця “Слобода”, що теж говорить про особливості виникнення цих населених пунктів. Крім того, у Васючині є також “Волиця”. Дослідження перемиських судових актів, проведені на початку минулого століття істориком М. Кордубою, показали, що багато таких сіл, як Березка, Гольцова, Малява, Павлова, Рачкова, Станкова та інші, в XV ст. мали назви Березька Воля, Гольцова Воля, Малява Воля, Павлова Воля і т. д. Це дозволило дослідникові зробити висновок, що значна частина назв поселень із закінченнями –ова, -ава, -а – це колишні Волі (Слободи) [13, с. 3-14]. У Рогатинському районі в наш час є лише два населених пункти, в назвах яких присутнє слово “слобода”: Букачівська Слобода (біля Букачівців) та Григорівська Слобода (поряд з Григоровом), але, якщо висновки М. Кордуби правильні, то слободами в минулому могли бути також Вільхова та Дегова. Проте, якщо створення слобід було тимчасовим кроком і з часом вони перетворювались на звичайні села, то міста для їх власників ставали “довгостроковими проектами”.

Утворення міст та містечок відбувалось шляхом отримання від короля привілею на магдебурзьке право. Звільнення від податків на певну кількість років, значне ослаблення панщини, періодичні ярмарки і торги, приваблювали нових поселенців, сприяли розвитку ремесла й торгівлі, розширювали базу оподаткування. Як наслідок, міста і містечка давали їх власникам значно більші доходи, ніж села, приносили конкретні грошові суми від збору грошового чиншу з єврейського кагалу, мита з купців та ремісників, з ярмарків і торгів, з права проїзду через місто і т. і. [3, с. 85].

Задля збільшення прибутків великі землевласники-феодала влаштовували у своїх володіннях митниці. Наприклад, в люстрації Рогатинського староства за 1564 рік є інформація про мита на користь замку. Візники, багато з яких їздили з сіллю, сплачували тоді по 20 топок солі. Також значні мита збирав на своєму полі Балабан, через що візники часто звертали на інші дороги [7, с. 78]. У той час у кожному місті проводились щотижневі торги та щорічні ярмарки, на які приїздили купці зі своїм крамом. Саме тому такі митниці часто виникали на шляхах поблизу міст [19, с. 17]. Про це тепер нагадує мікротопонім “Митниця” біля Княгинич [19, с. 42]. На колишні митниці може також вказувати присутній в районі мікротопонім “Рогатинка”. Річ у тім, що облаштування таких митниць тоді передбачало встановлення на дорогах так званих рогаток (рога-

чок). У Великому тлумачному словнику сучасної української мови одним із значень слова рогатка є “переносна загорожа у вигляді довгастого бруса, що тримається на зроблених навхрест стояках” [2,

с. 1037]. Такі мікротопоніми в наш час присутні поряд з Васючином, Підкаменем, Підгороддям та біля сусіднього з Букачівцями села Козарі. Крім того є інформація про “Рогачку” поряд зі Стратином.

Таблиця 1

**Чисельність населення та кількість заселених будинків в окремих населених пунктах
Рогатинського повіту (за даними на 9. XII.1931 р., джерело [32, с. 66-67])**

№ з/п	Назва населеного пункту	Чисельність населення	Кількість будинків	№ з/п	Назва населеного пункту	Чисельність населення	Кількість будинків
1	Рогатин, місто	7513	1133	14	Любша	517	87
2	Букачівці, м-ко	3283	565	15	Пуків	1829	338
3	Княгиничі, м-ко	1872	343	16	Путятинці	1674	286
4	Підгороддя, м-ко	1053	215	17	Свистільники	1801	375
5	Підкамінь, м-ко	1487	273	18	Серники Горішні	1836	319
6	Стратин Місто, м-ко	420	79	19	Стратин Село	1677	299
7	Фірлеїв, м-ко	1544	281	20	Фрага	851	145
8	Васючин	1990	350	21	Чагрів	1764	332
9	Виспа	618	113	22	Чернів	1652	309
10	Воскресинці	1083	190	23	Черче	1630	348
11	Дібринів	2221	386	24	Чесники	1522	255
12	Липиця Горішня	3576	673	25	Юнашків	1363	279
13	Липиця Долішня	1841	346	26	Явче	2173	427

Особливо широкими правами в той час користувалась громада Рогатина. Місто в давнину мало свій магістрат на чолі з бурмістрами, які володіли правом смертної кари (“правом меча”). У 1834 р. один такий декрет з XVIII ст. ще зберігався серед актів міської ратуші [1, с. 19]. Крім того, в міській скарбниці наприкінці XIX ст. зберігались привілеї, що їх отримало місто від польських королів в період з 1525 по 1738 рік [1, с. 16]. Про це ми можемо прочитати в “Хроніці міста і церков у Рогатині” (1876 р.), написаній сеньйором братства і колятором церкви Різдва Богородиці в Рогатині Дмитром Біленьким на основі найрізноманітніших документів, в тому числі костельних хронік, матеріалів Бернардинського архіву у Львові, документів рогатинського братства тощо.

Рогатин, як королівське місто, водночас був центром так званої старостинської держави, де управління здійснювалось від імені короля призначеним старостою. Крім того були також землі приватні та монастирські. Такі села, як Бабинці, Верболовці, Залужжя, Потік і Солонець, тоді фактично були передмістями Рогатина, через що тамтешні селяни сплачували подібні до міщан податки (чинші) [6, с. 271]. Чернче, Залип’я та Підгороддя біля Рогатина, на думку М. Грушевського, передмістями не були, бо не сплачували податку на міську лазню [6, с. 272]. У межах староства були також Корлежичі, Гулків, Янчин, Матіїв (Липівка), Дубринів (Добринів), Руда і Клещова (Кліщівна). Останні два села (Руда та Клещова) були “служебними”. Селяни цих двох сіл сплачували лише десятину, зате служили: доглядали замкове стадо, працювали як посилені “конем чи возом” та

виконували інші роботи, необхідні для замку [6, с. 272-273].

Цікаво, що крім Рогатина в межах староства було два міста, заснованих рогатинськими старостами. Так, починаючи з 1563 р., старостою був Ян Тенчинський, який дав початок місту Підгороддя та побудував замок над річкою Липою між Підгороддям та Залип’ям. А коли пізніше цю посаду зайняв Ян Фірлей з Домбровиці, то він згідно з отриманим привілеєм, заснував в 1570 р. місто Фірлеїв на магдебурзькому праві [17, с. 26].

Навіть побіжний погляд на географічну карту дозволяє нам виявити закономірності в розміщенні міст у межах сучасного району. Практично всі вони були розташовані в долинах великих рік (“великих” – в масштабах Рогатинщини) або в безпосередній до них близькості. Так, місто Підгороддя було розташоване на р. Віслянка (Вісленка), поблизу її впадіння в Гнилу Липу. В долині Студеного Потоку ми бачимо Стратин Місто, над Гнилою Липою – Ферліїв (Липівку), Підгороддя та Рогатин. Та найбільше містечок було розміщено вздовж всієї долини р. Свірж, від містечка Свірж (на території сучасної Львівської області) аж до Букачівців (поблизу Дністра).

Таке розташування не могло бути випадковим і саме наявність річок була тим головним фактором, що обумовив вибір населених пунктів, які пізніше ставали містами, або ж вибір місць для утворення нових міст, таких як Княгиничі [3, с. 82] та Стратин Місто. Чинників, що могли спричинити це, було, по суті, два: економічний та військовий. На відміну від великих рік України, таких, як Дніпро або Дністер, ці річки не могли виступати шляхами сполучення. Проте на кожній з цих річок створювались стави, що

водночас були важливою складовою в забезпеченні обороноздатності цих містечок, а також давали можливість розводити рибу. Крім того, на кожній з цих рік виникали млини.

У “Хроніці міста і церков у Рогатині” Д. Біленького згадується величезний став під Рогатином. Він пише, що *“за церквою святого Духа, де ще залишились греблі, починався став і тягнувся на три чверті милі аж до Підгороддя, широчінь якого сягала від села Потока аж під церковні ґрунти звані Пікула”* [1, с. 13]. Таким чином, місто з заходу було захищене не лише річкою Липа (тепер – Гнила Липа), але й величезним ставом. Княгиничі були захищені ставом з півночі, Підгороддя – ставами з заходу, Журів лежав на рівнині між Чернівським та Журавським ставом [28, с. 814], а підкамінський замок був прикритий ставами із заходу.

Частина цих ставів збереглася і дотепер. Так, великий став є між Книгиничами та Загір’ям. Крім того стави на Свіржі є між Васючином і Воскресінцями та в Підкамені. Проте в багатьох випадках стави були осушені і про їхнє існування сьогодні нам нагадують хіба що топоніми “стависька”. Такі “стависька” ми спостерігаємо в Букачівцях, Васючині, Данильчу, Кліщівні, Черневі [9, с. 412], Яглуші, Стратині, Княгиничах та два – поряд з Підгороддям (в напрямку сусідніх сіл Залип’я та Руда). Цікаво, що в Княгиничах стависько утворилось не в результаті цілковитого осушення ставу, а лише внаслідок скорочення його площі. Так, на кадастровій картосхемі за 1846 рік територія сучасного стависька ще показана як став [19, с. 34]. І лише після того, як в другій половині XIX ст. води ставу були відтиснені від берега греблею [19, с. 107], став набув сучасних обрисів. Також величезний став раніше був на північний схід від Липівки (під час повені став розливався аж до Янчина [14, с. 8] (тепер село Іванівка Перемишлянського району Львівської області)). Про колишній став біля Липівки тепер нагадує місцева географічна назва “За став”. Подібне ми бачимо також в Журові (“Стави”) та на схід від Виспи (урочища “Стави” та “На ставі”). Згідно місцевих переказів, Виспа, за необхідності, могла бути оточена водою навіть з усіх боків. Коли місту загрожував ворог, шлюзи на річках Свірж та Любешка закривали, річки розливались і воно опинялось немовби на острові, оточеному водою (в перекладі з польської “wyspa” – “острів”). Крім того, в с. Світанок (колишні Свистільники) ми бачимо “Стависька”, в Чесниках – “Ставок”, у Добринові – “За ставок”.

Також поширеними були млини, що давали своїм власникам значні прибутки. Лише оренда млина в Добринові приносила Георгію Балабану 30 злотих (для порівняння весь його річний прибуток від зданих селянами податків становив 52 злотих і 9 грошів). В 1626 році млини діяли в трьох містах (Підгородді, Рогатині, Ферлієві (Липівці)) та п’яти селах (Добринові, Кліщівні, Кореличах, Черчу та Янчині) [29, с. 28] з п’ятнадцяти населених пунктів Рогатинського староства (мова тут йде лише про села розташовані на королівських землях). Подібною ситуація залишалась і в наступні століття. Так, за

твердженням Л. Воробія, в другій половині XIX ст. на одному лише Свіржі млини в межах Рогатинського повіту були в Мельній, Виспі, Підбір’ї, Беньківцях, Псарах, Княгиничах, Загір’ї, Васючині, Воскресінцях, Журові, Черневі та Букачівцях [3, с. 17]. Через те збереглося багато співзвучних мікротопонімів, у яких також може бути вказівка на млини (“Млиниська” (Стратин), “Мельнецьке” (біля Черче), “За мельником” (Чагрів), “За млин” (Пуків), “Надомлин” (Чесники), “Коло мельників” (Данильче), Мелнич (Васючин) та ін.), хоча в окремих випадках такі назви могли утворюватись від прізвищ людей, а не від роду їх діяльності.

Цікаво, що жителі багатьох сіл відомі в навколишніх населених пунктах під певними прізвиськами, що теж можуть містити інформацію про колишній міський статус села. Відомо, наприклад, що жителі села Підкаміні ще й дотепер відомі в навколишніх селах як “партачі”. В Україні в середні віки “партачами” називали позацехових майстрів. Таке зневажливе прізвисько могло виникнути в середовищі майстрів Рогатина (в Рогатині, як відомо було 7 цехів [1, с. 23]), для яких майстри з Підкаменя могли становити серйозну конкуренцію. Крім того, якщо в церковних метриках початку XIX ст. жителі Виспи були відомі як “опіддані” – міщани, або “з міста”, то жителі сусідньої Любші – “рустії” (селяни) [25, с. 31].

Про колишні міста нам сьогодні нагадують особливості планування цих населених пунктів чи, навіть, архітектура окремих будівель (наприклад, двовежова церква Собору Пресвятої Богородиці в с. Підкаміні репрезентує тип споруд, проєктованих в Австро-Угорщині для містечок [31, с. 11]). У той час центром новозаснованих міст була ринкова площа, оточена чотирма рядами впритул зведених будинків, у вигляді видовженого прямокутника з ратушею посередині. Від ринку розходились вулиці, що вели до міських брам і далі переходили в гостинці. А саме місто зазвичай було оточене з усіх боків укріпленням частоколом або стіною, валом та ровом, про що тепер нам нагадують окремі місцеві назви. Наприклад, в Рогатині є вулиці Фортечна та Валова, між якими вцілів міський вал. Також зберігся вал з ровом і один бастион в Стратині. У Виспі ці вали не збереглися, але відома територія “За валами”. Також є інформація про колись існуючі вали в Княгиничах (так, у Йосифінській метриці (1778 р.) згадані “вали навколо міста” [19, с. 91]).

Подібне планування ми бачимо в Рогатині, Княгиничах, Букачівцях та Стратині. В Рогатині зведені на давніх фундаментах та льохах будинки XIX–XX ст. відтворюють обриси ринкової площі XV ст., посеред якої було збудовано ратушу [23, с. 6]. Також ратуші раніше були на центральному майдані (140х70/80 м) у Княгиничах [19, с. 448] та в Стратині [24, с. 761]. Розташована на підвищенні центральна частина міста Стратина була оточена з чотирьох боків валом та ровом, що утворювали немовби квадрат, кожна з сторін якого мала понад 200 метрів [24, с. 761]. Подібне було в Журові. Посеред оточеного єврейськими хатами ринку було зведено двірський будинок, що використовувався під час ярмарків як

корчма, а пізніше в ньому розмістились школа та пошта [28, с. 814].

Магнати, які жили в містечках, поселялись у замках, що перетворювались на притулок під час війни. Дослідження, проведені в 1998-1999 рр. членами товариств “Прихильників фортець, палаців” і “Львівського земляцтва братів – Рогатинців”, показали присутність у минулому замків практично у всіх колишніх містах на території Рогатинського району. Відомо про будівництво замків в Букачівцях, Васючині, Верхній Липиці, Виспі, Журові, Княгиничах, Липівці, Підкамені, Стратині, а також у с. Залип’ї (поряд з Підгороддям) і звісно в Рогатині [22, с. 18-25]. З усіх цих замків дотепер не збереглося жодного, проте в ряді випадків є залишки валів та ровів, відомих серед місцевого населення під назвою “замок”, або “замчисько”. Такі назви урочищ ми бачимо в Букачівцях, Васючині, Верхній Липиці, Виспі, Залип’ї, Підкамені та Стратині. Ще донедавна “Замком” називали також один з центральних районів Рогатина, хоча ніяких слідів фортифікації до нашого часу не збереглося. Ця територія була прилучена до міста 10 червня 1567 року згідно з наданим рогатинському старості Янові Фірлею королівським привілеєм на приєднання до міста площі, на якій раніше стояв замок [18, с. 23].

Крім того, в багатьох селах центральна частина і дотепер відома під назвами “місто”, або “містечко”. Так, наприклад, в Букачівцях, Підкамені, Стратині, Журові та Княгиничах ми бачимо “Місто” [19, с. 42], в Липівці та Підгородді – “Містечко” (містечко), а частина с. Виспа донині відома як “Передмістя” (в Стратині є також “Під місто”). Цікаво, що у Васючині далеко від сучасного та колишнього русла річки Свірж знаходиться урочище “Містки” (з наголосом на першому складі). В історичних документах місто Васючин найраніше згадується в 1469 р., коли рішенням галицького гродського суду синів якогось Проця було позбавлено права збирання мита в місті Васючин [30, с. 13], та в 1536 р. [3, с. 84]). Враховуючи те, що раніше у Васючині, в урочищі “Кут”, були земляні укріплення (вали показані на кадастровій карті та на схемі львівського дослідника Миколи Бевза [22, с. 19]), можна припустити, що це і є колишнє розташування міста.

У багатьох населених пунктах України дотепер збереглися місцеві географічні назви, що несуть інформацію про колишню торгівлю, а також вказують на сприятливість географічного розташування (“Торговиця”, “Ринок”, “Корчма”, “Шинок”, “Крам”, “Вигода”). Відомо, що одним з найголовніших привілеїв, які мали міста, було право проведення щотижневих торгів та щорічних ярмарків. У Стратині такі ярмарки проводились чотири рази на рік (на Рахманівський Великдень, на Семена, після Різдва та в середопістя), також відбувались щотижневі торги в п’ятницю і неділю [24, с. 760]. А у Підгородді, Підкамені, Княгиничах, Виспі та Ферлієві (Липівці) – два рази на рік. Зокрема в Підгородді – на Зелені свята і на св. Варфоломія [26, с. 17-18], в Підкамені – на Зелені свята та на Чесного Хреста [27, с. 716], в Княгиничах – на свята Вознесіння Господнього та Різдва Богородиці [19, с. 26] (пізніше, аж до Другої

світової війни щомісяця) [19, с. 32], у Виспі – в першу неділю після Зелених Свят, а також 21 липня [21, с. 4], в Ферлієві – перед Великоднем та на свято Різдва Пресвятої Богородиці [14, с. 54]). Ярмарки та торги проводились також в інших колишніх містах.

Хоча ярмарки вже давно не проводяться, пам’ять про них збереглась, у т. ч. і в географічних назвах. Так, в центрі Княгиничів ще дотепер відома “Торговиця” [19, с. 32], в Підгородді зберігся “Ринок” (“Ринок” раніше був в Букачівцях [25, с. 41] та в Стратині), а у Виспі ще донедавна існував “Базар” [25, с. 30]. Крім того, в ряді випадків, як наприклад в Букачівцях, Рогатині, Стратині, одночасно функціонували два ринки, на одному з яких продавали худобу. В Стратині такий ринок мав назву “Кінський”, або ще “Кінський двір”, в Липівці – “Брудний”, а в Букачівцях раніше існувала “Торговиця”, де теж торгували худобою [12, с. 134].

Характерною особливістю тогочасних міст та містечок була присутність польських та єврейських громад. Це добре видно з матеріалів перепису населення за 1857 рік, де зазначено віросповідання жителів, що дозволяє приблизно уявити собі національний склад у містах. Так, наприклад, в містечку Стратині тоді проживало багато євреїв – 483 юдеї (євреї), 186 греко-католиків (українців) та 7 католиків (поляків). Натомість велика польська громада була в Ферлієві (Липівці), населення якого тоді становило 932 особи, з них 653 – греко-католики, 268 – римокатолики (здебільшого поляки) і 11 – юдеї [30, с. 11]. Зрозуміло, такий етнічний склад теж знайшов своє відображення як в архітектурі, так і в топонімії. У Букачівцях, Журові, Княгиничах, Липівці, Підкамені, Рогатині та Стратині були збудовані костели. Про колишню присутність польської громади тепер подекуди нагадують також географічні назви. Назва села Виспа в перекладі з польської мови, – це “острів”, назва річки Віслянка (Вісленка), на якій розташоване село Підгороддя, – похідна від назви Вісли – Мала Вісла, а в Підкамені відоме урочище “Святий Ян” (можливо, там раніше була каплиця святого, як це дотепер є біля Липівки). У самому Рогатині один з районів міста, розташований біля міських валів, ще й дотепер має жартівливу назву “Гурний Шльонск” (“Górny Szląsk” – Верхня Сілезія). Крім того, в окремих містах були також римокатолицькі монастирі. Зокрема в Букачівцях було засновано монастир реформатів [31, с. 190], у Рогатині – монастирі Домініканський, Святої Барбари [1, с. 28] та монастир сестер милосердя (шариток) [31, с. 206], а поряд з Підкаменем (у Фразі) – монастир бернардинів [31, с. 206].

Будівлі монастирів в Букачівцях та Фразі дотепер не збереглися, проте в обох цих населених пунктах ми бачимо місцеві назви “Кляштор” (в перекладі з польської мови – “монастир”). Причому в Букачівцях ця назва не є самостійною. Пізніше на місці монастиря виникло поселення польських колоністів назване на честь першого поселенця Кароля – Каролівкою (там дотепер збереглися фрагменти надгробків з польського цвинтаря), а поряд є сіножатя, відома як “Монастирська” [31, с. 191]. Кляштором раніше, також називали монастир сестер

милосердя (шариток) в Рогатині.

На території району були також греко-католицькі монастирі, про що нагадують місцеві географічні назви. У праці Василя Слободяна “Храми Рогатинщини” описані колишні монастирі Виспи, Грабова (біля с. Журавеньки), Липівки та Підгороддя, в кожному з цих сіл є урочища “Монастир”. Зберігся також переказ про монастир поблизу с. Черче. Цікаво, що з існування монастиря пов’язують назву села. В люстрації (описі прибутковості королівських маєтностей) Рогатинського повіту село в 1539 році подане під назвою Чернче [6, с. 272]. Цю назву зазвичай сприймають як спотворений варіант від Чернече, тобто “село розташоване на чернечих (монастирських) землях”. Подібні випадки відомі (для порівняння: дорогу на гору Монастир, поряд з Підгороддям, ще й дотепер називають Чернечою [31, с. 116]). Проте присутність незручного для вимови збігу трьох приголосних зумовила випадання звука [н], і назва села набула сучасного звучання – Черче. А от мешканці села і дотепер продовжують називати себе “чернецькі”. Після того, як монастир було зліквідовано, монастирську церкву Святої Параскеви П’ятниці у 1733 р. (ця дата зафіксована на одвірках храму) перенесли в с. Черче, а за горбом на якій вона раніше була розташована закріпилась назва “П’ятниця”.

Практично у всіх галицьких містах і містечках проживали євреї, які здебільшого займалися торгівлею та ремеслом. Відповідно до проведеного польською владою опису єврейських поселень Польщі у 1765 році на території сучасного Рогатинського району найбільше євреїв жило в Рогатині (1165 осіб), Букачівцях (327 осіб), Княгиничах (242 особи), Підкамені (117 осіб), Стратині (117 осіб) та в Журові (66 осіб) [31, с. 213-217]. Причому в кожному з цих міст та містечок були побудовані синагоги (під час війни вціліли лише в Рогатині (3 споруди з чотирьох) та Букачівцях). У Букачівцях, Рогатині, Княгиничах та Стратині виникли єврейські кладовища, відомі як “окописька”, або “жидівські цвинтарі”. Ці кладовища окопували ровом і оточували невисоким земляним валом, звідси й назва [3, с. 143]. Так, Йосифінська метрика 1787 року подає розташування єврейського окописька на захід від Княгинич при дорозі на Ходорів. Ця земельна ділянка мала довжину 40, ширину 16 сажнів. Поруч був “жидівський город” довжиною 64, шириною 16 сажнів. Город служив резервною ділянкою для розширення кладовища. На могилах стояли вертикальні кам’яні плити з оригінальною різьбою і написами на івриті. Ще один єврейський цвинтар в околицях Княгиничів був далеко на південь від міста праворуч старої дороги до Васючина в лісі Березина (ліс викорчували у 1960-х роках). Про цей цвинтар згадок у документах немає, тож не виключено що це був холерний цвинтар [3, с. 143]. Відомо, що під час епідемії холери покійників часто хоронили на окремих цвинтарях. Такі “холерські” цвинтарі ще й дотепер збереглися поряд з селами Черче, Потік, Стратин та Заланів. (В усіх випадках цвинтарі – християнські.) Крім того про євреїв нагадують також місцеві географічні назви, в яких присутні прикметники “жидівський”, “жидів-

ське” (нагадаємо, що слово “Żyd” в перекладі з польської – це “єврей”). Так, наприклад, один з районів Стратина дотепер зберіг назву “Жидівня”, подібне ми бачимо також у Виспі, де є урочище “Жидівська дєбра”. Крім того в Липівці є Лахманський горб (за переказами раніше на цій горі була церква, яку орендував єврей Лахман) [14, с. 21], а в Стратині – “Мошкова гора” (урочище, де раніше жив єврей Мошко).

Висновки. Починаючи з XV ст. на території сучасного Рогатинського району було засновано ряд міст на основі магдебурзького права, з яких статус міста до сьогодні зберіг Рогатин. На початку XX ст. було ще ряд містечок на правах сільських громад – Букачівці, Княгиничі, Підгороддя, Підкамінь, Стратин Місто, Ферліїв (Липівка). Окрім архівних документів, про колишній міський статус нам нагадують особливості архітектури та планування цих населених пунктів. Також інформація про колишні міста міститься в місцевих географічних назвах (мікротопонімах).

Дослідження мікротопонімів колишніх міст Рогатинщини дозволили нам виявити такі закономірності.

1. Центральна частина всіх міських населених пунктів відома серед місцевого населення як “місто” (Букачівці, Підкамінь, Княгиничі, Журів, Стратин (в останньому є також “Підмісто”)) або “містечко” (“містечко”) в Підгородді та Липівці. Цікаво, що “Передмістя” збереглося також у Виспі.

2. Для захисту міст від ворогів зводили міські укріплення, поряд з якими будували замки. На території Рогатинського району, замків тепер вже немає. Проте в ряді випадків збереглися залишки валів та ровів, відомих серед місцевого населення під назвою “замок” (Букачівці, Виспа, Верхня Липиця, Підкамінь, Стратин, Журів) або “замчисько” (Васючин, Липівка, Підгороддя). Крім того, донедавна “Замком” називали один з центральних районів Рогатина. Що ж до міських укріплень, то у Стратині зберігся вал з ровом (“Вали”), в Рогатині є вулиці “Фортечна” та “Валова” (між ними вцілів міський вал), а у Виспі відома територія “За валами”. Також є інформація про колись існуючі вали в Княгиничах.

3. Важливою складовою в забезпеченні обороноздатності містечок та замків були стави. Проте в багатьох випадках вони були осушені, а про їхнє існування нам сьогодні нагадують топоніми «стависька» (Букачівці, Васючин, Стратин, Княгиничі та два поряд з Підгороддям), “За став” (Липівка), “Стави” (Журів), “Стави” та “На ставі” (Виспа).

4. Одним з найголовніших привілеїв, що їх мали міста, було право проведення щотижневих торгів та щорічних ярмарків. Раніше майже в кожному місті був “Ринок” або, як у Виспі, “Базар”. Тепер ці назви переважно втрачені, проте в центрі Княгиничів ще дотепер відома “Торговиця”, а в Підгородді “Ринок”. А оскільки продаж худоби часто здійснювався на окремих площах, то про це тепер в Стратині нагадує “Кінський ринок”, а в Липівці “Ринок Брудний”.

5. Задля збільшення прибутків землевласники-феодала влаштовували поряд з містами митниці про

що нагадують мікротопоніми “Митниця” (Княгиничі) та “Рогатинка” (Підкамінь, Підгороддя). Облаштування таких митниць передбачало встановлення на дорогах так званих рогаток (рогачок).

6. Характерною особливістю міст та містечок Галичини була присутність польських громад на що дотепер вказують збережені в Букачівцях, Липівці, Підкамені, Рогатині та Стратині костели. Крім того в Рогатині, Букачівцях та поряд з Підкаменем (у Фразі) були засновані римо-католицькі монастирі – кляштори. Про поляків тепер подекуди нагадують географічні назви. Назва села Виспа в перекладі з польської мови – “острів”, назва річки Віслянка (Вісленка), на якій розташоване село Підгороддя є похідною від назви Вісли, в Підкамені відоме урочище “Святий Ян”. У Фразі та Букачівцях про колишні римо-католицькі монастирі нагадують місцеві назви “Кляштор”. У Рогатині кляштором раніше називали монастир сестер милосердя (шариток), а один з районів міста, розташований біля міських валів, ще й тепер має жартівливу назву – “Турний Шльонск” (“Верхня Сілезія”).

7. Практично у всіх галицьких містах і містечках мешкали євреї. У Рогатині та Букачівцях дотепер збереглися будівлі синагог та єврейські кладовища. Топоніми “жидівські цвинтарі”, або “окописька” збереглися у Княгиничах та Стратині. Крім того, про євреїв нагадують місцеві географічні назви, в яких присутні прикметники “жидівський”, “жидівське”.

Останніми роками зростає інтерес до краєзнавчих досліджень, що своєю чергою пов’язано з розвитком туризму. Історико-географічна краєзнавча інформація може бути не просто цікавою, але і вкрай корисною, коли йдеться про проведення освітньо-пізнавальних або комерційних екскурсій. Завдяки збереженням документам сьогодні багато відомо про колишні міста, проте в окремих випадках залишається відкритим питання щодо їх роз-

ташування. Результати топонімічних досліджень можуть допомогти у здійсненні історичних реконструкцій. Якщо в історичних документах є вказівка на розміщення в межах конкретної адміністративної одиниці міста з конкретною назвою (наприклад, “Іванівка”), то це аж ніяк не гарантує, що ми відразу віднайдемо його на карті, навіть, якщо поселення з такою назвою нині існує. У минулому непоодинокими були випадки захоплення та знищення міст і сіл, після чого поселення відроджувалось на новому місці. Крім того, іноді існують поряд декілька населених пунктів з подібними назвами, складеними з двох слів (наприклад, Верхня, Середня та Нижня “Іванівки”, або ж “Іванівки” Мала та Велика). Так, у Рогатинському районі є села Верхня Липиця та Нижня Липиця. То ж пошуки можна значно полегшити, якщо при цьому вивчати місцеві географічні назви, ключовими серед яких можуть бути “місто”, “містечко” та похідні від них (“міський”, “містерковий”, “передмістя” тощо). У Рогатинському районі найкраще ці назви збереглися у тих населених пунктах, які ще напередодні II Світової війни були містечками, а також у селах Виспі та Журові. Окрім цього, аналіз кадастрової карти та міські земляні укріплення, що існували ще донедавна, дозволили визначити розташування міста Васючин.

Натомість, у місцевих географічних назвах сіл Верхня Липиця та Фрага майже відсутні вказівки на те, що вони в минулому були містами, хоча про це є свідчення [3, с. 85]. Це може означати одне з трьох: або в документах йдеться про зовсім інші, однойменні населені пункти, або ці поселення перенесені та відновлені після руйнування міст, або ж міський період у них був настільки короткотривалим та формальним за своєю суттю, що для місцевого населення залишився непоміченим, і, як наслідок, не відобразився в місцевих географічних назвах. У будь-якому випадку дослідження щодо Верхньої Липиці та Фраги слід продовжувати.

Література

1. Біленький Д. Хроніка міста і церков у Рогатині // Рогатинська Земля: історія та сучасність. Хроніки Рогатинської Землі. – Львів. Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – Т. 3. – С. 11-89.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і головний ред. В.Т. Бусел. – Київ, Ірпінь: Перун, 2004. – 1440 с.
3. Воробій Л.І. Загір’я Княгиницьке: історико-краєзнавчі студії. – Львів: Опілля, 2005. – 616 с.
4. Гайдукевич Я. Золота Слобода. – Тернопіль: Лілея, 2001. – 182 с.
5. Герасименко. Аграрні відносини в Галичині. – Львів: Друк. вид-ва АН УРСР, 1959. – 304 с.
6. Грушевський М.С. Економічний стан селян на Подністров’ї галицькій в половині XVI на основі описей королівщин // Історичні студії та розвідки (1888-1896). – Львів: Світ, 2003. – С. 243-289.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11т., 12 кн / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – Т. 6. – К.: Наук. Думка, 1995. – 680 с.
8. Задорожний В.С. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях (кінець XVIII – перша пол. XIX ст.). – Львів: Вид-во при ЛДУ видавничого об’єднання “Вища школа”, 1989. – 152 с.
9. Ільків А. Чернів // Рогатинська земля. Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1996. – Т. 2. – С. 411-429.
10. Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область / Ред. кол.: Чернов О.О. (голова редколегії) та ін. – Київ, 1971. – 639 с.
11. Ковальчук І., Волчанський Р. Поселенське навантаження Рогатинщини та його вплив на формування еколого-географічної ситуації // Рогатинська Земля. – Т. 2. – Львів, 2001. – С. 246-253.
12. Конопада Р. Дослідження збереженості в колишніх містах Букачівці та Фірлеїв історично сформованої архітектурно-планувальної системи їх забудови // Рогатинська Земля: історія та сучасність. –Т. 4. – Львів: Вид. центр ЛНУ, 2005. – С. 132-138.

13. Кордуба М. Земля свідком минулого. Географічні назви як історичне джерело. – Львів, 1924. – С. 3-14.
14. Коритко Р. Липівка, Кривня, Воронів – опільські села над Гнилою Липою. – Львів: Тріада плюс, 2007. – 704 с.
15. Коритко Р. Стратин – село Опільського краю. Історико-краєзнавчий нарис. – Львів: Тріада плюс, 2003. – 248 с.
16. Коритко Р., Белей Д. Чесники – Давнє село Опільського краю. – Львів: Тріада плюс, 2005. – 388 с.
17. Кравченко О. Причинки до історії Рогатина // Рогатинська земля. Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1996. – Т. 2. – С. 22-28.
18. Кравченко О. Рогатинщина на протязі віків // Рогатинська Земля. Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1989. – Т. 1. – С. 15-55.
19. Кузик С. Княгиничі: краєзнавчі студії. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка; Опілля, 2002. – 448 с.
20. Кузик С. Методичні основи досліджень мікротопонімів Рогатинщини // Рогатинська Земля: історія та сучасність. – Львів: Вид. центр ЛНУ, 2005. – Т. 4. – С. 105-119.
21. Лютий Я. Виспа. Історико-краєзнавчий нарис. – Львів, 1993. – 36 с.
22. Мацюк О. Твердині Рогатинщини // Рогатинська Земля. – Львів, 2001. – Т. 2. – С. 18-25.
23. Мельник В.І. Церква Святого Духа в Рогатині: Альбом. – К.: Мистецтво, 1991. – 144 с.
24. Падик І. Стратин // Рогатинська Земля. Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1989. – Т. 1. – С. 759-766.
25. Паньків Б. Матеріали до історії сіл і міст Рогатинщини (XV-XVIIIст.) // Рогатинська земля. Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1996. – Т. 2. – С. 29-47.
26. Педич В. Село Підгороддя в дослідженні Івана Крип'якевича / Рогатинська Земля. – Львів, 2001. – Т. 2. – С. 17-18.
27. Петрів-Бобовник Л. Підкамінь // Рогатинська Земля. Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1989. – Т. 1. – С. 716-718.
28. Пристай О. Відпуст на св. Марка в Журові // Рогатинська Земля. Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1989. – Т. 1. – С. 814-823.
29. Сіреджук П. Рогатин і Рогатинське староство в 1629 році // Рогатинська Земля. – Львів, 2001. – Т. 2. – С. 25-29.
30. Сіреджук Петро. Теки Шнайдера як джерело до історії міст і сіл Рогатинщини // Рогатинська Земля: історія та сучасність. – Львів: Вид. центр ЛНУ, 2005. – Т. 4. – С. 9-19.
31. Слободян В. Храми Рогатинщини. – Львів: Логос, 2004. – 248 с.
32. Турчин А. Рогатинщина в роках 1880-1973. Адміністративно-статистичний огляд // Рогатинська Земля. Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1989. – Т. 1. – С. 60-71.
33. Шаблій О.І. Питання просторово-географічного вивчення мікротопонімії // Тези IV Республіканської ономастичної конференції. – Київ, 1969.

Стаття надійшла 26.09.2008 р.

УДК 911.37:908

Анатолій Доценко, Галина Заваріка

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФОРМ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ РОЗСЕЛЕННЯ В ЛУГАНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У статті розкрито різноманіття форм територіальної організації розселення, яке існувало на території Луганщини протягом тривалого історичного періоду. Проте в процесі еволюційного розвитку більшість з них трансформувалася в інші форми, які відповідали новим умовам життя.

Anatoliy Dotsenko, Halyna Zavarika. Historical-geographical aspects of the transformation of forms of territorial organization of settlements in Luhansk oblast. A variety of forms of territorial organization of settlements, which existed over a long historical period on the territory of Luhansk oblast, are analyzed in this article. In the course of evolutionary development, however, the majority of them were transformed into other forms, which were adapted to new living conditions.

Актуальність дослідження. Одним із важливих та актуальних напрямів суспільно-географічного дослідження розселення є його територіальна організація, що здійснюється у різних напрямках, одним із яких є форми територіальної організації. В процесі розвитку продуктивних сил країн та регіонів

впродовж тривалого історичного періоду під впливом різноманітних чинників змінювалися форми територіальної організації міського та сільського розселення, тобто відбулася їх трансформація.

Аналіз останніх досліджень. Слід відзначити, що в процесі переходу економіки України до рин-

кових відносин через проведення ринкових реформ відбуваються трансформації соціально-економічних систем, які привернули увагу вчених – економістів та географів. Що стосується трансформації розселення, то вона ще не стала предметом особливої уваги вчених. У 2005 р. А.І. Доценко започаткував дослідження трансформацій розселення та окреслив три головних напрями її розвитку, серед яких названо трансформацію форм територіальної організації розселення [1].

Важливо відзначити праці Л.Б. Заставецької [4] та Т.Г. Кравцової [5] про трансформацію розселення в агропромислових середньоурбанізованих регіонах на прикладах Тернопільської та Полтавської областей.

Дослідження трансформації розселення в індустріальному високоурбанізованому регіоні на прикладі Луганської області проводить Г.М. Заваріка [3].

Одним із важливих напрямів трансформації розселення ми вважаємо трансформацію територіальної організації розселення, що включає оцінку її форм, структур та систем, які можуть бути предметами окремих досліджень.

Постановка завдання. У даній статті розглядається трансформація форм територіальної організації розселення, яка не обмежується періодом ринкової трансформації економіки та соціальної сфери, а відбувалася протягом тривалого періоду історичного та соціально-економічного розвитку досліджуваного краю в результаті науково-технічного прогресу та розвитку продуктивних сил.

Завдання полягало у вивченні всього різноманіття форм територіальної організації міського та сільського розселення, їх функцій та напрямів трансформації.

Виклад основного матеріалу. На різних етапах заселення та господарського освоєння території Луганської області відбулося ускладнення та еволюція форм територіальної організації розселення. З виникненням нових видів господарської діяльності виникали нові форми територіальної організації розселення, а деякі старі форми трансформувалися у нові.

Досліджуючи історію заселення території Луганської області, Д.О. Некрилов виділив 7 етапів формування сучасної поселенської мережі, кожний з яких відрізнявся розвитком певних форм територіальної організації розселення [6]. На першому етапі починається заселення безлюдного Дикого Поля запорізькими козаками похилого віку, які заснували мережу **зимівників** по берегах річок (Сіверського Дінця, Лугані та Міусу), у балках та байраках. Козаки жили у землянках та займалися хліборобством, скотарством, рибальством, бджільництвом. Об'єднавшись у групи, вони захищалися від нападів кримських татар. Через ці землі проходив шлях постійних зв'язків Запорізької Січі з Областю Війська Донського і для забезпечення козаків продовольством було створено декілька постів (біля сіл Чорнухине, Красний Кут). Окрім того січовики організовували залоги від нападів кримських татар вздовж річок Лугані, Білої та Вел. Кам'янки [7].

Після приєднання м. Азова до Росії починається новий етап заселення краю, коли почали засно-

вуватися поселення на лівому березі Сіверського Дінця та у межиріччях річок Красної, Айдару, Білої та Деркулу.

Для захисту населення від наскоків кримських татар виникає нова форма територіальної організації розселення – укріплені козацькі **містечка**. Протягом XVII ст. на лівих притоках Сів. Дінця донські козаки заснували 13 сотенних містечок, які були підпорядковані Ізюмському та Острогозькому козацьким полкам. Містечко Борівське виникло у гирлі р. Борової, на берегах р. Красної виникли Кремінське, Сватова Лучка та Кабанне, вздовж р. Айдару – Старий Айдар та Новий Айдар, Шульгин, Стара Біла (зараз Старобільськ), та Білолуцьк, на березі р. Євсуг – Корояшник (зараз смт Петрівка), Деркула – Городище та Біловодськ, на лівому березі Дінця – Трьохізбенськ [7]. Ці містечка були призначені для виконання оборонних та адміністративних функцій. Після придушення у 1708 р. повстання донських козаків на чолі з К. Булавиним за наказом Петра I російські війська спалили та зруйнували значну частину містечок. Після ліквідації Кримського ханства у 1783 р. та приєднання Криму до Росії відпала необхідність у виконанні оборонних функцій зазначеними містечками і вони трансформувалися. Більшість з них стали містами, виконували торговельно-ремісничі функції, а деякі стали виконувати сільськогосподарські функції і переведені у села.

Міста в сучасному глобалізованому світі є головною формою територіальної організації розселення, але такою вона стала протягом тривалого періоду історичного розвитку та трансформації. Міська мережа на території Луганщини сформувалася у радянський період. До революції виникло лише два міста: Старобільськ (1797 р.) та Луганськ (1882 р.). Із 37 міст третина (14) виникла у 30-х роках XX ст. в результаті індустріалізації, з них 10 міст виникло у 1938 р., коли виникла Луганська область. Другий етап інтенсивного містоутворення припадає на 60-і роки XX ст., коли виникло 16 міст в результаті будівництва великої кількості вугільних шахт. До наймолодших слід віднести Алмазну та Теплогірськ, які виникли у 1977 р. шляхом відокремлення від м. Стаханова. Мережа міст області стабільна. За останні 30 років в області не виникло жодного нового міста.

Селища одержали значний розвиток в Луганській області у XX ст., але потрібно відрізнити два види цієї форми територіальної організації розселення. Виникнення та розвиток селищ міського типу пов'язане із промисловим та транспортним освоєнням території області, її заселенням та розміщенням продуктивних сил. Селища міського типу були започатковані у 1925 р. згідно постанови ВУЦВК та РНК Української РСР. З розвитком важкої промисловості, особливо вугільної та транспорту в Луганщині на базі великих сіл, залізничних станцій, а також в результаті будівництва нових селищ створена густа селищна мережа. Станом на 1 січня 2008 р., в області біло 109 селищ міського типу, в яких проживало 365 тис. осіб, або 15% всього населення.

Найбільш інтенсивно почала утворюватися селищна мережа у 1938 р., коли виникла половина сучасної мережі (53 селища), що зумовлено значним

розвитком і розміщенням вугільної промисловості. Другий етап значного розширення селищної мережі припадає на 50-60-і роки XX ст., коли виникло 54 селища міського типу, тобто більше половини. Цей інтенсивний процес селищеутворення безпосередньо був пов'язаний з швидким розвитком вугільної промисловості та теплоенергетики. На початку 70-х років цей процес припинився. Наймолодшим є селище Новотошківське Кіровської міськради, яке виникло у 1972 р. Сучасну селищну мережу слід вважати відносно стабільною.

До другого виду належать селища, розташовані у сільській місцевості, з яких частина виконує промислові функції, але за людністю не досягла критерія селищ міського типу. Якщо за переписом населення 1959 р. таких селищ було 6, то у 2001 р. збільшилося вчетверо і досягло 24. Іншу частину становлять радгоспні селища, що виконували сільськогосподарські функції, але за радянськими законами мешканці їх належали до робітників, а не до селян. З розвитком мережі радгоспів збільшувалася кількість селищ з 33 у 1959 р. до 84 у 1989 р., а потім стала зменшуватися до 60 у 2001 р. У зв'язку з ліквідацією в Україні радгоспів має бути трансформована мережа пов'язаних з ними селищ, але, як свідчать дані перепису населення 2001 р., процес трансформації радгоспних селищ відбувається дуже повільно.

Село – це головна форма територіальної організації розселення сільського населення, яка пройшла тривалий і складний шлях розвитку та трансформації. За даними Центрального Статистичного Комітету (ЦСК) МВС Російської імперії, у 1859 р. в Словоносербському повіті Катеринославської губернії було 35 сіл, а у 1864 р. в Старобільському повіті Харківської губернії кількість сіл разом із сільцями становила 42 поселення, що значно менше кількості слобід, деревень та хуторів. Поступово мережа сіл розширювалася і в середині XX ст. вони стали найпоширенішою формою територіальної організації сільського розселення. За даними перепису населення 1959 р., в області було вже 527 сіл, що становило 54% сільської поселенської мережі. У 60-х роках XX ст. в результаті ліквідації хуторів радянським тоталітарним режимом більша частина їх була переведена у села. У такий спосіб хутірська форма розселення трансформувалася у сільську, не змінивши ні функцій, ні розміщення. За даними перепису населення 2001 р., в області було 691 село, що становило 88% загальної кількості сільських поселень області. Порівняно з 1959 р. кількість сіл збільшилася на 31%, що відбулося на фоні скорочення сільської поселенської мережі шляхом трансформації одних форм територіальної організації сільського розселення в інші. Проте цей процес не мав об'єктивної основи і не був зумовлений економічною необхідністю.

Деревня була поширеною формою територіальної організації сільського розселення на території Луганської області у XIX ст., пов'язаною з переселенням російських селян, які утворювали традиційну російську форму територіальної організації сільського розселення. У 1859 р., за даними

ЦСК МВС Російської імперії, у Словоносербському повіті було 132 деревні, тобто вчетверо більше ніж сіл, що становило 68 % сільської мережі повіту. Слід зазначити, що в інших повітах на території Луганщини деревенська форма розселення була менш поширеною. Так, у Старобільському повіті було 39 деревень [9]. Важливо підкреслити, що у 20-х роках XX ст. адміністративно-командним способом всі деревні були переведені у села і ця форма розселення припинила існування.

Слободи відіграли надзвичайно важливу роль у заселенні та господарському освоєнні території Луганської області особливо її північної частини, яка до XVIII ст. належала до Слобідсько-Української губернії. Слободи заснували козаки та вільні від кріпацької залежності селяни ("слобідні").

Про масштаби розвитку слобідського розселення свідчать такі дані. У 1744 р., за даними 3-ї ревізії, на Старобільщині було лише 9 слобід, в яких проживало 2,1 тис. осіб. Процес утворення слобід активізувався у XVIII ст. За даними І. Саєнка, в середині XVIII ст. у Старобільському повіті було 53 слободи [7]. За даними ЦСК Російської імперії, у 1864 р. у Старобільському повіті нараховувалося 79 слобід [9]. До цього потрібно додати 12 слобід, розташованих на крайньому півдні області, який тоді належав до Області Війська Донського [10]. Слободи на Старобільщині були розташовані відносно рівномірно вздовж лівого берега Сів. Дінця та його лівобічних притоків річок Красної, Борової, Айдара, Євсуга та Деркула.

Слободи виконували переважно сільськогосподарські функції. Для забезпечення провіантом слобідських полків слобожани звільнялися від податків до казни. Слободи утворювали переважно вихідці із Слобожанщини та Гетьманщини, де не вистачало вільних родючих земель, а також закріпачені селяни-втікачі з Правобережної України та Центральної Росії. Так вихідці з Білгородщини заснували у верхів'ях Міусу слободи Фащівку та Чорнухине. Слободи становили важливий елемент сільського суспільного життя. Це були переважно великі за людністю поселення хліборобів та козаків, які формували міцну, заможну та вільну громаду. Слобожане користувалися великою повагою у сільській громаді.

На жаль, у 20-х роках XX ст. тоталітарним режимом всі слободи були переведені до категорії сіл і слобідська форма розселення трансформувалась у сільську.

Хутір був однією з важливих форм дисперсного розселення сільського населення у XIX ст. – на початку XX ст., яка сприяла більш-менш рівномірному заселенню та сільськогосподарському освоєнню родючих земель. У 1859 р., за даними ЦСК МВС Російської імперії, у Словоносербському районі нараховувалося 21 хутір. Найбільш поширеним було хутірське розселення на півночі області. У 1864 р. у Старобільському районі існувало 170 хуторів [9]. Окрім того слід зазначити, що за переписом 1873 р. на території Донецького округу Області Війська Донського, яка охоплювала східні землі Луганщини, хутори були найбільш поширеною формою тери-

торіальної організації сільського розселення, на них припадало дві третини поселенської мережі (20 з 30 поселень). Однак найактивніше відбувається процес утворення хуторів на початку XX ст. Проте кількість хуторів в цей період на території області важко підрахувати.

За радянської доби хутори розглядалися як застаріла і віджила форма територіальної організації сільського розселення, яка підлягала ліквідації, а жителі переселенню. Протягом 20-30-х років XX ст. тоталітарний режим здійснював безпрецедентні масові заходи (насильницька колективізація, штучні голодомори, політичні репресії, виселення тощо), які зумовили значне зменшення мережі хуторів. Незважаючи на це, за переписом населення 1959 р. в Луганській області нараховувалося 342 хутори, що становило 35% сільської поселенської мережі. В хуторах проживало 58,3 тис. осіб, що становило 1,5% всього сільського населення. Середня людність одного хутора досягла 170 осіб, що свідчить про те, що ця форма розселення не була вже такою дрібноселенною, як вважали деякі вчені. Вона була ефективною у слабозаселених районах області. Однак тоталітарний режим у 60-х роках минулого століття ліквідував всі хутори, трансформували їх у села. В результаті цього все різноманіття форм територіальної організації розселення у сільській місцевості, яке враховувало природні, історичні та економічні відмінності, було зведено до двох форм – села та селища, що призвело до уніфікації та стандартизації розселення, яке не сприяло збереженню людського та поселенського потенціалів у сільській місцевості області.

Станиця – це історична форма розселення донських козаків, яка існувала на крайньому сході Луганщини. В середині XIX ст. тут було чотири станиці, зараз офіційно збереглася лише одна (Станиця Луганська).

Рота – особлива форма територіальної організації розселення, яка була поширена у середині XVIII ст. пов'язана із заселенням краю військовиками та обороною південно-західної частини Луганщини. У 1753–1755 рр. з дозволу царського уряду сербські та хорватські військові на чолі з полковниками Р. де Прерадовичем та І. Шевичем заснували на правому березі Сів. Дінця та вздовж р. Лугані 15 поселень-рот, що утворили нову адміністративно-територіальну структуру Слов'яно-Сербію. Роти виконували оборонні функції по захисту Півдня Росії від наскоків кримських татар. Після ліквідації Слов'яно-Сербії у 1764 р. роти-поселення, які були занумеровані, одержали власні назви і трансформувалися у звичайні сільськогосподарські села.

Поштова станція – це форма територіальної організації розселення, яка пов'язана з розвитком гужового транспорту та обслуговуванням поштових диліжансів. На головних шляхах сполучення між містами утворювалися поштові станції з обслугою. На Луганщині такими шляхами були Луганськ – Харків та Бахмут – Ростов. З розвитком технічного прогресу, залізничного та автомобільного транспорту в кінці XIX ст. гужовий транспорт припинив існування, а поштові станції трансформувалися у сільськогоспо-

дарські села.

Залізнична станція, роз'їзд, казарма, будка – це форми територіальної організації розселення, які безпосередньо пов'язані з розміщенням залізниць та технічною експлуатацією залізничного транспорту. Протягом другої половини XIX – поч. XX ст. на території Луганщини побудована розгалужена мережа залізниць, більшість яких розташована у південній частині і призначена для обслуговування вугільної промисловості. За переписом населення 1959 р., у сільській місцевості Луганської області було 43 поселення, що обслуговували залізницю. На базі деяких залізничних станцій утворилися інші форми розселення (міста та селища). Якщо у 1959 р. функціонувало 7 залізничних станцій, то у 2001 р. – 5, які залишилися окремими формами розселення (Депрерадовка, Божиківка, Новоселівкине, Братське, Сбортне). У зв'язку із значною протяжністю однокільніних залізниць виникла необхідність існування роз'їздів та казарм. У 1959 р. в області було 9 залізничних роз'їздів та 8 казарм. Тоді ж на залізничних переїздах існувало 19 будок, де проживали залізничники із своїми родинами. В результаті будівництва мостів, облаштування переїздів автошлягабумами відпала потреба у багатьох казармах та будках і мережа цих форм істотно зменшилась, хоча деякі з них будуть існувати ще довго.

За даними перепису населення у 1959 р., в Луганській області були й інші форми територіальної організації сільського розселення, пов'язані з сільським (6 ферм та кошар) та лісовим господарством (9 лісництв, сторожок та лісових шкілок), які у 60-х роках були приєднані до найближчих сіл і припинили існування як окремі форми розселення.

Висновки. Отже, викладений огляд та оцінка форм територіальної організації розселення показав, що в історичній ретроспективі в Луганській області існували різноманітні форми розселення як у міській, так і сільській місцевостях, створені для виконання різноманітних виробничих та оборонних функцій. В результаті розвитку продуктивних сил, науково-технічного та соціального прогресу форми територіальної організації розселення розвивалися у напрямку ускладнення функцій та структури, а також поступової їх трансформації. Причому одні форми (міста, селища, села) збереглися дотепер, але еволюціонували відповідно до нових умов та завдань економічного розвитку. Інші форми виконували відповідні функції лише у певний період економічного, політичного, соціального та екологічного розвитку регіону і після завершення цього періоду потреба в них відпадала (військові містечка, поштові станції, роти, слободи, хутори тощо). В процесі еволюції одні з них були приєднані до інших форм, другі – ліквідовані, а треті – трансформувалися в нові форми, які відповідали новим умовам розвитку Луганщини.

Не менш важливий висновок полягає в тому, що деякі процеси трансформації форм територіальної організації розселення мали не лише позитивні, але й негативні наслідки. В результаті зміни умов життя та розселення відбувалося перепрофілювання поселень та набуття ними нових функцій, яким відповідали

нові форми розселення (роти, поштові станції та колонії були замінені на селища та села). Проте деякі форми розселення трансформовані лише через хибні політичні установки радянського тоталітарного режиму, не маючи для цього об'єктивної необхідності (українські містечка та хутори замінені на міста, селища міського типу та села). Негативні наслідки цієї трансформації вплинули на міграційний вплив хуторян у міські поселення, стагнацію малих міст та селищ міського типу.

І насамкінець, напрошується висновок про необхідність відродження тих національних форм розселення, які неправильно були трансформовані та потреба в яких існує в сучасному суспільному житті нашої країни та відповідних регіонів. Ми пропонуємо відродити містечка, слободи та хутори, які притаманні українській національній традиції розселення і які були поширені у XIX ст. на Луганщині. Обґрунтування цих пропозицій та шляхи їх відродження нами викладені у різних наукових працях [2].

Література

1. Доценко А.І. Процеси трансформації розселення: суспільно-географічний аспект // Економічна та соціальна географія. – К.: Вид. КНУ, 2005. – Вип. 56. – С. 50-57.
2. Доценко А.І. Відродження національних форм територіальної організації розселення у контексті національного відродження України // Самостійна Україна. – К., 2000. – № 4. – С. 43-46; 2001. – №1. – С. 41-44.
3. Заваріка Г.М. Трансформація розселення населення у високоурбанізованому регіоні (Луганській області) // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. – Херсон: ХПУ, 2007. – С. 86-90.
4. Заставецька Л.Б. Трансформація системи розселення регіону в умовах удосконалення адміністративно-територіального устрою України (на прикладі Тернопільської області): Автореф. дис. к. г. н. – Чернівці, 2008. – 21 с.
5. Кравцова Т.Г. Трансформація розселення населення регіону: тенденції та перспективи розвитку (на прикладі Полтавської області): Автореф. дис. к. е. н. – Київ, 2007. – 20 с.
6. Некрилов Д.О. Етапи формування поселенської мережі Луганської області // Історія української географії: Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2006. – Вип. 14. – С. 41-44.
7. Саєнко Ігор. Минуле українського козацтва на Луганщині. Історичні нариси. – Новоайдар: Райдуга, 1997. – 48 с.
8. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. – СПб, 1863. – Том XIII: Полтавская губерния.
9. Список населенных мест по сведениям 1864 года. – СПб, 1865. – Том XLVI: Харьковская губерния.
10. Список населенных мест области Войска Донского по переписи 1873 года. – Новочеркасск: Изд. облстаткомитета, 1875.

Стаття надійшла 6.03.2009 р.

Натургеографічні та геоекологічні студії

УДК 551.482

Олена Кирилюк

ГІДРОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ БАСЕЙНОВОГО ПЛАНУВАННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Для цілей просторового планування сталого розвитку Чернівецької області обрано 3 річкові басейни – на рівнинній (басейн р. Гуків), передгірній (басейн р. Дерелуй) та гірській (басейн р. Виженка) територіях. Описано природні умови басейнів. Сформульовано основні проблеми на шляху до сталого розвитку обраних басейнів.

Olena Kyrylyuk. Hydrological pre-conditions of river basin planning for sustainable development of Chernivtsi oblast. *For the purpose of spatial planning of sustainable development in Chernivtsi oblast, 3 river basins were selected: in the plain (the Hukiv river basin), in the foot-hills (the Dereluy river basin) and in the mountains (the Vyzhenka river basin). The natural conditions of each basin were described. Basic problems were formulated towards their sustainable development.*

Актуальність дослідження. Сьогодні планування та управління водними ресурсами переживає зміну парадигми. Традиційно річки розглядалися як суспільна власність, які з метою розвитку економіки повинні експлуатуватися максимально. Планування водних ресурсів було технічним здійсненням максимального розвитку річкових басейнів з метою споживацького використання. Традиційне бачення річкової системи як товару, який необхідно вкласти в оптимальне або максимальне користування, залишається домінуючою формою у багатьох кутках світу: Китаї, Центральній Азії, Індії. Але традиційна форма повільно заміщується альтернативною формою екологічно стійкого розвитку (ЕСР). Перш за все, необхідним є об'єднання видів використання річкової системи людиною з підтриманням її природної екологічної стійкості, як у плануванні нових проектів та власне у проектуванні, так і в експлуатації наявних споруд.

Центральним елементом стійкої водної політики є визначення гідрологічних основ окремих водозбірних басейнів, які б відображали повний діапазон оцінених безповоротних видів користування, включаючи використання екосистеми. Це не проста концепція збереження річки. Деякі вчені хочуть підпорядкувати людську діяльність нормативам річки, але більшість бачень ЕСР водних ресурсів визнає необхідність підтримання, а іноді й розширення споживацьких видів користування. Майбутня водна політика повинна керуватися трьома реальними принципами: ефективне використання наявних запасів; використання досконаліших технологій, але з меншим впливом на екологічний стан, з метою освоєння водних ресурсів; відновлення водних

екосистем, що деградують, з метою підтримання та повторного одержання цінних послуг екосистем.

Постановка проблеми. Збалансований розвиток виступає однією із складових процесу гармонізації і веде до підвищення “коефіцієнта корисної дії” території, який, в свою чергу, забезпечується суспільно-доцільним використанням інтеграційного потенціалу території для забезпечення комфортних умов життєдіяльності населення [20, с. 54]. Однією з умов “комфортності” сучасного життя та діяльності є наявність водного об’єкту – річки чи озера. Однак, маючи “руйнівну силу”, річки створюють небезпеку для життя та діяльності людей на їх берегах, а також практично при будь-яких видах та формах використання природних ресурсів у річкових долинах. Найбільшу небезпеку при цьому представляють руслові процеси – розмивання берегів, дна та замулення русел. Горизонтальні та вертикальні переформування русел різного просторового та часового прояву й природного генезису є фактором підвищеного ризику економічних та екологічних збитків. Небезпечні прояви руслових процесів впливають на умови функціонування об’єктів життєдіяльності населення безпосередньо або опосередковано, через провокування інших явищ (затоплення місцевості, обсихання природних луків). В умовах неминучого росту населення та вирішення завдань економічного розвитку антропогенні впливи на річковий стік та стан русел річок неминучі.

Об’єктом дослідження виступають малі річкові басейни Чернівецької області. Обрані для дослідження річки належать до басейну Пруту. Предметом дослідження є вихідні передумови та проблеми

басейнового планування сталого розвитку у регіоні. Метою роботи є опис та оцінка гідрологічних передумов для потреб сталого розвитку Чернівецької області.

Аналіз існуючих досліджень та напрацювань. Становлення басейнової концепції пов'язане з розвитком зонально-ландшафтного гідрологічного районування (В.Г. Глушков, П.С. Кузин), розробкою уявлень про системоформувальну роль стоку, структуру та функції водозборів (А.М. Антипов, К.М. Дьяконов, Л.М. Коритний [13], А.Ю. Ретеюм), вивченням форм впорядкування геосистемної структури (В.М. Солнцев), типологічної та регіональної неоднорідності басейнів річок (Ф.М. Мільков [16]), класифікації річок (Г.В. Бачурін). Інтерес до басейнового підходу проявлявся у багатьох дослідженнях: геоморфологічних (А.А. Вірський [2, 3], Ю.Г. Сімонов, А. Сталер, Р. Хортон [19]), геохімічних (М.А. Глазовська, Б.Б. Полинов), водно-балансових (А.Г. Булаво, І.Н. Гарцман, М.І. Львович). Використовується такий підхід при розрахунках балансу забруднюючих речовин (В.П. Казначеев), у біосферних (С.П. Горшков, А.П. Фіськов) та геосистемних (А.Д. Арманд, К.М. Дьяконов, С.І. Зотов [8], С.Я. Сергін [17], А.Ю. Ретеюм) дослідженнях.

Також проблемам басейнової концепції присвячені праці В.К. Алієва [1], В.Ю. Вишневецького [4], П.В. Глазиріної [6], І.В. Жереліної [7], А.М. Косарікова [14], А.І. Томільцевої [18], Р.С. Чалова [21], С.В. Щербініної [22].

Проблемам стійкого розвитку присвячені роботи багатьох зарубіжних учених (С. Barrow, R. Goodland, S. Hatfield-Dodds, H. Daly, I.J. Kellenberg, A. King, M. Newson, K. Rennings, K. Rihter, J. Tate, Y. Mulugetta, T.A. Акімова, С.М. Бобилев, Л.Д. Гагут, Е.В. Гирусов, І.П. Глазіріна, К.Г. Гофман, В.І. Данілов-Данільян, В.М. Турченко, В.С. Тікунов, А.Д. Урсул та ін). Питаннями розробки індикаторів стійкого розвитку займається багато структур, що входять до складу ООН. Дослідження проблем сталого управління водними ресурсами в Україні ведуться як державними, так і недержавними інституціями. Серед державних організацій проблемами, пов'язаними з управлінням водними ресурсами, займаються обласні управління водного господарства, Український державний інститут проектування водного господарства (місто Львів), проте їх дослідження стосуються переважно технічних питань використання і управління. Дослідженнями у галузі сталого управління водними ресурсами займаються також у вищих навчальних закладах (Львівський національний університет імені Івана Франка (географічний факультет), Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (географічний факультет), Ужгородський національний університет, Івано-Франківський національний університет нафти і газу, Київський національний університет імені Тараса Шевченка тощо) в рамках підготовки наукових робіт працівників і студентів, а також спільних проектів. Існують також проекти, спрямовані на дослідження стану річок і середовища. Прикладами можуть слугувати спільний українсько-німецький проект “Трансформаційні процеси у регіоні верхнього

Дністра”, Програма СВС ТАСІС “Чиста вода – чисте навколишнє середовище” – “Західний Буг, Латориця, Уж. Транскордонний моніторинг та оцінка якості вод” (2001 рік), проект ТАСІС “Басейнове управління річками Західний Буг, Латориця, Уж”, проект ТАСІС “Оцінка ризику та управління повеннями у Закарпатській області” тощо.

Постановка задачі. Досягнення основної мети дослідження полягає у розв’язанні ряду наступних завдань: обрати ключові річкові басейни на території Чернівецької області, які б найбільш інформативно відображали можливі проблеми на шляху до сталого розвитку регіону; описати природну та антропогенну складові обраних річкових басейнів; сформулювати найпроблематичніші питання на основних етапах басейнового планування сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Ключ до стійкого розвитку території лежить у оптимальному використанні та організації життєвого простору. Інструментом, який сприяє оптимальній організації території, є просторове планування. Характерними рисами такого планування є орієнтація на стійкість та довгострокову перспективу. Одним із різновидів просторового планування ми вважаємо басейнове, тобто планування, яке базується на басейновому підході. Саме останнім часом дедалі більшої актуальності та практичного значення набувають наукові дослідження, які спираються на основні принципи та ідеї басейнового підходу як універсального “засобу” в управлінні різними видами природокористування на території, обмеженій річковим басейном.

Чернівецька область належить до регіонів, де на порівняно невеликій площі представлені різноманітні ландшафти – від рівнинних до гірських. За геологічною будовою, морфологією та висотою поверхні область поділяється на три частини: північну рівнину – Прут-Дністровське межиріччя, що є південно-західною окраїною Східноєвропейської платформи; центральну – передгірську, що розташована між р. Прутом та зовнішньою окраїною Буковинських Карпат (південно-східною частиною Передкарпатського прогину); південно-західну-гірську, яка належить до складчастої області Українських Карпат.

Прут-Дністровське межиріччя – рівнинна частина Подільської плити східчасто-терасованими рівнями знижується на південь до р. Прут. До р. Дністер вона підходить густорозчленованим, досить високим уступом. У центральній частині розташована Хотинська височина, яка за своєю конфігурацією нагадує трикутник, з висотами до 300 м. Максимальна висота 515 м на горі Берда – найвищій точці рівнинної України. У межах цієї зони для подальших досліджень обрано територію басейну річки Гуків, виконано ряд експедиційних виїздів, виконано гідроморфологічну оцінку якості річки, оцінено екологічну напруженість, зумовлену природно-антропогенною змінністю річкових русел [9 – 12]. Також у попередніх наших роботах дано характеристику природним умовам басейну, виділено основні проблеми та пропоновані заходи щодо покращення ситуації у заплавно-русловому комплексі басейну.

а) зимова межень

б) весняна повінь

Рисунок 1. Річка Гуків

Передкарпатський прогин складається з горбів і грядових височин, розділених долинами і балками. Характерний ерозійно-зсувний рельєф. В межах регіону виділяється рівнинно-плоскодонні долини річок Сирету, Черемошу. Для подальших досліджень на даній території обрано басейн річки Дерелуй.

Річка Дерелуй (народні назви – Дригалуй, Жовтиця) протікає територією Глибоцького та Сторожинецького районів Чернівецької області і є лівим допливом Пруту. Загальна довжина річки – 34 км. Площа водозбірного басейну складає 313 км². Середній похил становить 4,9 м/км. Річка бере початок північніше м. Глибока на висоті близько 400 м над рівнем моря. Впадає у р. Прут за чотири кілометри нижче міста Чернівці, біля с. Остриця. Основними притоками є річки Коровія (24 км; 115 км²) та Невільниця (10 км; 36,1 км²). Долина Дерелую трапецієподібна, ширина 400-500 м, до 2,5 км. Русло звивисте, ширина 2-8 м, максимальна – до 20 м, у

руслі зустрічаються острови.

Найбільша притока Дерелую – р. Коровія дренує своїми верхів'ями південну частину м. Чернівці. Русло річки звивисте, завширшки 4-5 м, глибини на плесах складають 0,4-0,5 м, на переказах – 0,2-0,3 м. Швидкість течії в межень змінюється від 0,3 до 0,6 м/с, під час паводків збільшується до 0,8-0,9 м/с. У руслі трапляються мілини, складені піщано-галечниковими відкладами. Стік річки частково зарегульований ставками, які знаходяться у верхів'ях її допливів у межах міста. У руслі річки інтенсивно розвивається водна рослинність. Долина річки V-подібна, завширшки від 2,5 до 8,0 км. Глибина ерозійного врізу у нижній течії складає від 30 до 100 м. Крутизна схилів змінюється від 8° до 14°. Вони еродовані, слабо заліснені. Заплава річки ерозійно-аккумулятивна, як правило двостороння, її ширина варіює від 30 до 70 м, перевищення над межею рівнем води складає 3-6 м.

Таблиця 1

Кількість річок завдовжки менше 10 км у басейні р. Дерелуй

Річки	Кількість річок	Їх загальна довжина, км
Дерелуй	56	113
Коровія	28	60
Невільниця	16	30
Б/н	24	44

У радянський період з метою вивчення гідрологічного режиму р. Дерелуй функціонувало 2 водомірні пости Гідрометеослужби: до 1953 р. – у с. Коровія, а з 1954 до кінця липня 1975 року – у с. Молодія. Сьогодні ж спостереження за рівневим режимом та витратами води на річці не ведуться. Тому основним джерелом інформації для нас є дані гідрологічних щорічників за період з 1941 до 1975 р.

Для річки Дерелуй характерними є часті дощові паводки у теплий період року (таблиця 2).

Паводкові витрати та стік іноді перевищують повеневі відповідні характеристики.

Гірська складчаста область займає майже четверту частину території області. Найвищі вершини

досягають 1500 м, а середні висоти становлять 900 – 1000 м. Простягаються Буковинські Карпати з північного заходу на південний схід. Основні риси рельєфу Карпат створені тектонічними процесами. Велику роль відіграють й найновіші тектонічні рухи, а також ерозійні процеси – робота річок, струмків. Гори розчленовані густою мережею глибоко врізаних великих поперечних річок Черемоша і Сучави, діагональних – Сирету, Білого Черемошу, Путили та невеликих повздовжніх річок Виженки, Бисків, Сарати тощо. Подальші дослідження проводимуться на прикладі басейну річки Виженка, де природні умови максимально наближено відповідають референційним.

Таблиця 2

**Витрати води р. Дерелуй під час паводків у теплий період року
(с. Молодія, $F=289 \text{ км}^2$)**

Роки	Передпаводкова витрата, $\text{м}^3/\text{с}$	Максимальна витрата, $\text{м}^3/\text{с}$		Продовжуваність паводку (піднесення + спад), діб
		середньодобова	термінова	
1954	0,094	7,26	15,7	6
1955	2,32	53,5	148	6
1956	0,53	3,47	5,65	5
1957	0,37	8,02	12,3	7
1958	0,04	2,75	6,33	7
1959	0,031	1,92	5,65	9
1960	0,19	13,4	22,8	12
1961	0,55	16,5	29,4	9
1962	0,59	2,41	3,51	5
1963	0,53	1,93	2,79	7
1964	0,39	5,12	13,4	6
1965	0,95	66,9	313	5
1971	1,2	85,4	167	10
1972	0,32	17,7	27,1	7
1973	1,92	21,8	99,4	6
1974	1,56	167	411	11
1975	0,62	65,5	219	4

Загальна довжина р. Виженка, та численних її притоки становить 94,2 км, а густота гідрографічної мережі $2,2 \text{ км}/\text{км}^2$. Довжина самої Виженки складає 16 км, площа водозбору – 65 км^2 , середній похил становить 23м/км. Басейн річки межує з водозбірними

басейнами Товарниці (правої притоки Черемошу), Сухого та Стебника (лівими притоками Сірету). Річка є правою притокою Черемошу і впадає у нього у м. Вижниці.

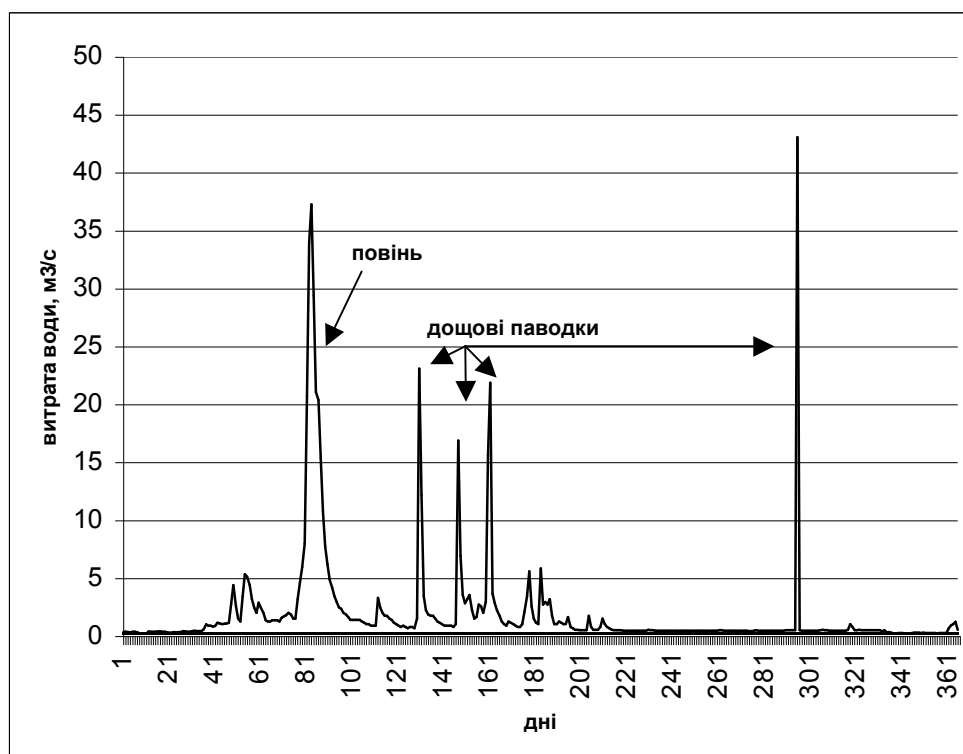

Рисунок 2. Річний хід витрат води на річці Дерелуй (1973 р.)

Долина Виженки, як і Черемошу, вписуючись у основні тектонічні структури досить інтенсивно вимушено меандрує. Її коліна формують то долини

паралельного напрямку, то перетинають їх перпендикулярно до простягання основних тектонічних структур у пн.-сх. напрямку. Ширина заплави не

перевищує 10 – 20 м. Глибина змінюється залежно від геолого-літологічних умов. Якщо у нижній течії річки перша тераса піднімається на 3-4 м вище заплави, то в середній течії вона підвищується до 6-8 м і переходить у другу-третю. Ці тераси і складають

днище долини, при цьому 2-3 тераси часто зливаються з шлейфом відкладів корінних схилів та продуктів їх руйнування. Найкраще такі комплекси виражені у середній частині долини Виженки у межах с. Виженка при злитті з Малою Виженкою.

Рисунок. 3. Річка Виженка

Русло Виженки досить звивисте, нерозгалужене. Ширина коливається від 1 до 3 м у верхів'ях і до 5-7 м в пониззі. Середня глибина становить відповідно 0,1 -0,4 м. Швидкість течії коливається в залежності від водності - від 1,2-1,6 м/с до 3-3,5 м/с; під час повеней досягає 5-6 м/с. Витрати води в середній та нижній течії становлять 1,3 м³/с, збільшуючись під час паводків до 30-50 м³/с. Живлення ріки відбувається за рахунок дощових, талих та підземних вод. Дощові води дають понад 50% річного обсягу стоку, снігове живлення – 20%, підземне – до 30%. Найвищі рівні спостерігаються під час проходження паводків, найнижчі – у осінньо-зимову та літню межень. Льодостав на річці Виженка утворюється значно пізніше, ніж на рівнинних потоках, а в окремих місцях з сильною течією не утворюється взагалі. Стійкий льодовий покрив формується наприкінці грудня – початку січня і в залежності від погодних умов утримується 1,5-2 місяці. У басейні нараховується близько 70 річок довжиною менше 10 км із загальною протяжністю 76 км.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На шляху до сталого розвитку досліджуваних річкових басейнів необхідним є вирішення ряду

завдань з оптимізації природокористування у малих річкових басейнах та наближення, за можливістю, умов на водозборі до референційних: здійснення екологізації сільськогосподарського виробництва; з метою охорони ґрунтів басейну від водної ерозії, охорони малих річок басейну від замулення треба перейти до ґрунтозахисної, біологічної системи землеробства; створення системи захисних лісосмуг вздовж річки, як і передбачено Водним законодавством; заборона розорювання заплавл річок; систематичне проведення розчищення русел від мулу та сміття, потрібно брати під охорону болота, поліпшувати рослинність луків; заборона випасання худоби на природно-заповідних територіях. Однією з проблем є ступінь вивченості досліджуваних річок Державною Гідрометеорологічною службою (для р. Гуків спостереження проводились буквально декілька років у с. Бояни; стан вивченості р. Дерелуй зазначався вище; для р. Виженки подібні дослідження взагалі відсутні). Виконані нами попередні узагальнення по ключових річкових басейнах Чернівецької області є необхідною передумовою гідро-морфологічної оцінки якості річкових русел, що й буде наступним кроком для басейнів Дерелую та Виженки.

Література

1. Алієв В.К. Концептуальні основи басейнового принципу управління водними ресурсами річки Західний Буг // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія: Наук. збірник. – К.: ВГЛ "Обрії", 2005. – Том 7. – С. 49-54.
2. Вирский А.А. Как понимают эрозионный процесс американские геоморфологи и как он протекает в действительности // Известия Воронежского педагогического института. – 1948. – Т. 10. Вып. 2. – С. 57-87.
3. Вирский А.А. Эрозионный комплекс и его развитие // Известия Всесоюзного Географического Общества. – 1960. – Т. 92, № 6. – С. 473-481.
4. Вишневецкий В.Ю. Метод и система интегральной оценки показателей качества стока горных рек: Автореф. дисс....канд. техн. Наук / Таганрогский государственный университет. – Таганрог, 2006. – 19 с.
5. Водна Рамкова Директива ЄС 2000/60/ЄС. Основні терміни та їх визначення. – К., 2006. – 240 с.
6. Глазырина П.В. Развитие методов управления природопользованием речного бассейна на основе процедуры экологического аудита: Автореф. дисс....канд. экон. наук / Всероссийский научно-исследовательский

- институт экономики недропользования и минерального сырья. – Москва, 2006. – 23 с.
7. Жерелина И.В. Бассейновый подход в управлении природопользованием: Автореф. дисс....канд. геогр. Наук / ИВиЭП СО РАН. – Барнаул, 1999. – 21 с.
 8. Зотов С.И. Бассейново-ландшафтная концепция природопользования // Известия АН СССР. Серия географическая. – 1992. – №6. – С. 55-65.
 9. Кирилюк О.В. Річкова мережа Хотинської височини // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія – Вінниця, 2008. – Вип. 16 – С. 37-45.
 10. Кирилюк О.В. Оцінка антропогенних змін гідроморфологічних умов у басейні річки Гуків // Екологія і раціональне природокористування: Збірник наукових праць. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2008. – С. 42-48.
 11. Кирилюк О.В. Застосування басейнового підходу для еколого-руслознавчих досліджень Хотинської височини // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія – Вінниця, 2006. – Вип. 12. – С. 48-53.
 12. Кирилюк О.В. Історія становлення басейнового підходу у географії та екологічному руслознавстві // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія – Вінниця, 2007. – Вип. 14. – С. 40-47.
 13. Корытный Л.М. Бассейновая концепция в природопользовании. – Иркутск: Изд-во Ин-та географии СО РАН, 2001. – 163 с.
 14. Косариков А.Н. Экологические и правовые проблемы бассейнового принципа управления // Использование и охрана природных ресурсов в России. – 2003. – № 4-5. – С. 49-52.
 15. Костишин М.Д., Юсько О.В., Лосік І.І. Водний фонд Чернівецької області. – Чернівці, 2006. – 64 с.
 16. Мильков Ф.Н. Бассейн реки как парадинамическая ландшафтная система и вопросы природопользования // География и природные ресурсы. – 1981. – № 4. – С. 11-18.
 17. Сергин С.Я. Рациональное использование природных ресурсов и охрана природы. – Калининград, 1982. – 54 с.
 18. Томільцева А.І. Інтегрований менеджмент – басейновий підхід // Участь громадськості у збереженні малих річок України: матеріали тренінг-курсу. – К.: Чорноморська програма Ветландс Інтернешнл, 2005. – С. 75-82.
 19. Хортон Р.Е. Эрозионное развитие рек и водосборных бассейнов. – М.: ИЛ, 1948. – 158 с
 20. Царик Л.П. Еколого-географічний аналіз і оцінювання території: теорія та практика (на матеріалах Тернопільської області). – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. – 256 с.
 21. Чалов Р.С. Ранжирование влияния русловых деформаций на природопользование и хозяйственную деятельность в долинах рек // Гидроэкология: теория и практика / Под ред. Н.И.Алексеевского. – М.: Географический факультет МГУ, 2004. – С. 74-87.
 22. Щербинина С.В. Эколого-гидрологическая оценка состояния речных водосборов для уточнения комплекса водоохраных мероприятий (на примере Воронежской области): Автореф. дисс....канд. геогр. Наук / Воронежский государственный педагогический университет. – Воронеж, 2006. – 23 с.
 23. Экология эрозионно-русловых систем России / Под ред. Р.С. Чалова. – М., 2002. – 163 с.
 24. Gardiner J., Thompson K., Newson M.D. Integrated watershed/river catchment planning and management, a comparison of selected Canadian and UK experiences // Journal of Environmental Planning and Management. – 1994. – № 37 (1). – Pp.53-67.
 25. Staler S., Marvin S., Newson M.D. Land use planning and the water sector. A review of development plans and catchment management plans // Town Planning Review. – 1994. – № 65 (4). – Pp.375-397.
 26. Wolsink M. River basin approach and integrated water management: Governance // Geoforum, 2006.
 27. Woltjer J., Al N. Strategic capacities in Dutch water management and spatial planning // 45th Congress of the European Regional Science Association, Vrije Universiteit Amsterdam, 23 – 24 August 2005. – Pp.30-56.

Стаття надійшла 12.10.2008 р.

УДК 551.4

Михайло Кляпчук

ІСТОРІЯ ГЕОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ БАСЕЙНУ ВЕРХНЬОГО ПРУТУ

В статті дається огляд наукової літератури, яка стосується геолого-геоморфологічних досліджень басейну верхнього Пруту. Детально охарактеризовані певні розділи фундаментальних праць з геології, геоморфології і суміжних наук, які стосуються досліджуваної території. В статті запропоновано поділ досліджень в часі на 3 періоди – довоєнний, післявоєнний і сучасний. Значну увагу приділено найновішим працям з геоморфології, в яких досліджувалася територія басейну верхнього Пруту.

Mykhaylo Klapchuk. History of geological and geomorphological investigation of the upper Prut basin. Scientific literature on geological and geomorphological investigations of the upper Prut basin is reviewed. Certain sections of fundamental works on geology, geomorphology and allied disciplines

relating to the probed territory are described in detail. Investigations are divided into three time periods - pre-war, post-war and contemporary. Considerable attention is devoted to the newest works in geomorphology of the upper Prut basin.

Геолого-геоморфологічні особливості долини верхнього Пруту ще з часів середньовіччя стали об'єктами наукових досліджень. Перші публікації з геології та геоморфології відносяться ще до XVII ст., проте наукового значення дослідження набрали лише в другій половині XIX ст.

Австрійські геологи К. Пауль і Е. Тітце першими виділили та описали у долині верхнього Пруту більшість стратиграфічних одиниць та структурних зон. Вони були першими вченими, які звернули увагу на існування давніх льодовиків на Чорногорі [58].

Одними з перших з'явилися геоморфологічні праці польського дослідника М. Ломницького, який, детально характеризуючи долину Пруту від Делятина до Чорногори, акцентує увагу на тому, що низька тераса складена лесом [56; 57]. Г. Тейссейр визначає основи палеогеографічної характеристики регіону, описуючи етапи утворення геологічних формацій [63]. У 1887–1907 рр. Р. Зубером на основі геологічної зйомки Галичини в масштабі 1:75 000 було проведено геологічне картування частини флішових Карпат, у пояснювальній записці до карти автор вперше встановив у Карпатах насуви [66]. В цей же час проведено структурне районування Карпат, описано стратиграфію, тектоніку та історію геологічного розвитку кожної виділеної області [65]. Ці дослідження створили потужну базу для подальшого геологічного вивчення Карпат. Різко змінилися підходи в їх дослідженні на початку XX ст. Поштовхом для цього послужило розповсюдження на Карпати теорії шар'язів, перенесеної з Альп.

У 1906 р. Г. Гонсьоровський [55] детальніше, аніж австрійські вчені, описав сліди зледеніння на Чорногорі та гляціальні форми рельєфу. Думку К. Пауля і Е. Тітце [58] про сліди стікання Пруту в Дністер на Ростово-Хотимирській ділянці Прут-Дністровського межиріччя відстоював і Г. Тейссейр [62], який детально описав відклади Прут-Бистрицького межиріччя між Надвірною та Делятином і висловив думку, що на цьому рівні Бистриця Надвірнянська текла в напрямку Пруту. Дослідник дав також гіпсометричну та стратиграфічну характеристику терасових рівнів рік Прут і Черемош, зазначаючи, що в їх будові переважають валуни та галечник. Слід зазначити, що у міжвоєнний період (1919–1939 рр.) дослідження були зосереджені на вивченні загальної геології та пошуку корисних копалин, а геоморфологічні проводились в їх рамках.

Багато праць з'явилося у 1930-х рр., що вказує на велику зацікавленість цією територією польських та українських вчених. Велике значення з питань гірського зледеніння в Українських Карпатах мала монографія Б. Свідерського "Геоморфологія Чорногори" [61], в якій автор детально описав типи рельєфу, вказав їх генезис, а також склав геоморфологічну карту Чорногори масштабу 1:25 000. Він до дрібниць описав гляціальні та флювіо-гляціальні форми рельєфу, морени відніс до рисського (вар-

шавського – 1) зледеніння, вказав на сліди міндельського (краківського) та не визнавав можливості вюрмського (варшавського – 2) зледеніння. Автор виділив 6 надзаплавних терас і датував їх (I надзаплавна тераса (НЗТ) – 2-4 м – голоцен; II НЗТ – 4-9 м – голоцен; III НЗТ – 25-35 м – молоде зледеніння, очевидно, вюрм; IV НЗТ – 35-60 м – молоде зледеніння; V НЗТ – 50-70 м – старше зледеніння, очевидно, рисс; VI НЗТ – 70-90 м – давнє зледеніння, очевидно, міндель).

У 1938 р. за редакцією К. Толвинського [64] була видана карта Східних Карпат, згідно з якою в Зовнішніх Карпатах виділено Бориславську, Берегову, Орівську, Сколівську, Парашки, Зелем'янки та Ружанки скиби, Центральну Карпатську депресію і скибу Воловця, що належить до Магурського покриву. Автор чітко розчленував верхньо- і нижньокрейдові та палеогенові відклади.

Вагомими були магніто- та гравіметричні, гідрогеологічні та палеонтологічні дослідження Українських Карпат і Передкарпатського прогину у 20-30-х рр. XX ст., що базувались на найновіших в той час методах досліджень [59, 60].

Події Другої Світової війни та політичні акції післявоєнних років не дозволили дослідникам впродовж декількох років вивчати долину верхнього Пруту. Тільки наприкінці 1940-х рр. їм вдалося провести незначні дослідження. У 1948 р. Г. Алферьев [1] на основі ґрунтовних досліджень виявив закономірність згасання тектонічних рухів, він вважав, що головну роль у формуванні рельєфу Карпат відігравали пліоценові і нижньоплейстоценові підняття; верхній вік поверхонь вирівнювання інтерпретував як дочетвертинний. М. Єрмаковим [18] було проведено одне з перших геоморфологічних районувань Українських Карпат.

На цей час припадає початок геоморфологічних досліджень Карпат та Передкарпаття видатним дослідником П. Цисем. У 1951 р. дослідник опублікував дві праці [48, 51], в першій з яких було відображено співвідношення геоструктур з планом річкової долини, описано чотири терасові рівні та час їх утворення (після перехоплення Прутом Ясиня-Черемоської поздовжньої долини, тобто наприкінці плейстоцену і в голоцені) в околицях Ворохти. У другій праці автор наводить схему геоморфологічного районування Українських Карпат, виділяючи в долині верхнього Пруту райони середньогірного рельєфу Ґорґан, низькогірного рельєфу Ясиня-Черемоської поздовжньої долини, середньогірного та альпійського рельєфу гірських груп Свидівця, Чорногори і Гринявських гір.

У цей час загальні риси геології та тектоніки Карпат викладались в роботах багатьох дослідників [5-7; 13-14; 39; 46]. Особливої уваги заслуговує робота А. Богданова з тектоніки та історії розвитку Передкарпатського прогину [2], де автор детальніше від попередників охарактеризував тектонічну будову

та провів стратиграфічний поділ. Цінним результатом геологічних робіт цього періоду було підтвердження за геофізичними даними чіткої межі між платформою та Зовнішньою зоною прогину, що проходить по скиду. Найчіткішою була схема тектонічного районування Українських Карпат О. В'ялова [6].

Стратиграфічні схеми та описи крейди Скибової зони Карпат ще з часів вивчення її польськими вченими, залишались майже без змін. Вони були лише доповнені та деталізовані. Проте стратиграфія еоцену була значно перероблена. Вся товща, що лежить між ямненськими пісковиками (палеоцен) та менілітовими сланцями (олігоцен) була об'єднана в єдину світу з поділом її тільки в Скибовій зоні на шари ієрогліфів та попеліську світу [32]. Дослідження, проведені у 60-х рр. XX ст. дозволили поділити цю товщу детальніше. наслідок вивчення флішової області в 1950-1960-х рр. були складені фаціальні схеми та огляди історії розвитку всієї області або її частин.

Важливі висновки були зроблені відомими геоморфологами. Так, О. Спиридонов [43] виділяє в Українських Карпатах поверхні вирівнювання трьох головних рівнів (перша – 1300-1400 – 1750-1950 м н.р.м.; друга – 900-1000 м н.р.м.; третя – 400-500 м н.р.м.), а часом їх утворення вважає міоцен – ранній пліоцен. П. Цись описуючи давнє зледеніння Українських Карпат, детально характеризує гляціальні форми рельєфу (верхні і нижні котли, бокові, серединні і стадіальні морени) та їх зв'язок з терасовими рівнями р. Прут (III НЗТ відповідає останньому зледенінню, IV – дещо давніша, що свідчить про їх вюрмський вік) [50]. Автор проводить також геоморфологічне районування Українських Карпат, виділяючи Полонинський пенеппен, а часом його утворення вважає сармат [49].

К. Геренчук [12] при геоморфологічному аналізі тектоніки Передкарпаття розглянув такі важливі ознаки, як план річкової мережі, характер поздовжнього та поперечного профілю рік, поздовжні профілі річкових терас, геологічну будову заплави та русла рік, розподіл меандр тощо. Зокрема, відомий прорив Пруту в околицях Делятина він пов'язував з зануренням антикліналі Слободи Рунгурської.

Фундаментальною була і залишається робота П. Цися “Геоморфологія УРСР” [52], у якій автор відтворив історію розвитку Українських Карпат, особливу увагу звертаючи на кайнозой, виділивши 7 етапів:

- верхньоолігоценовий-нижньоміоценовий (підняття гір і зародження гідромережі);
- середньо-міоценовий (відкладання у передгір'ї потужних серій корелятних відкладів; підйом Зовнішніх Карпат);
- нижньосарматський (ослаблення та пізніше посилення підняття Карпат; утворення Полонинського пенеппену);
- меотично-пліоценовий (існування денудаційно-аккумулятивної рівнини);
- верхньопліоценовий (підняття Полонинського пенеппену; глибокий вріз верхів'їв Пруту і його приток; підняття Поділля і підгачування рік, посилення аккумуляції та виникнення Станіславської улоговини);

- плейстоценовий (моренна акумуляція пов'язана з IV і III НЗТ Пруту, що свідчить про її вюрмський вік; погано збережені сліди рисського зледеніння; 4-9 терасових рівнів у долинах рік Передкарпаття; переважна сума підняття – дорисського часу, що заперечує висновки В.Буцури про плейстоценовий вік рельєфу Карпат);

- післяльодовиковий етап (нерівномірні підняття, врізування рік, локальні деформації поздовжнього профілю II НЗТ).

Крім цього, автор провів геоморфологічне районування, за яким долина верхнього Пруту входить у підпровінцію Українських Карпат, детально описав геоморфологічні райони і процеси, представив схеми геоморфологічних районувань, які існували. Ця праця і на сьогоднішній день є настільною книгою багатьох молодих та досвідчених дослідників.

Детальну увагу карпатським рікам приділяв Б. Іванов [19], який провів зіставлення їх тектоніки, клімату та терасових рівнів, виділивши при цьому на Пруті 8 терас (I – 1,5-2 м – голоцен; II – 6 м – пізньо-льодовиковий час; III – 15 м – вюрм-III (Валдайське зледеніння); IV – 23 м – вюрм-II (Калінинське зледеніння); V – 30-50 м – Лихвинсько-дніпровський інтергляціал; VI – 100 м – Ярославльсько-лихвинський інтергляціал; VII – 100-150 м – середній пліоцен; VIII – 220 м – сармат-меотис).

Завдяки роботам багатьох згаданих вище дослідників значно збагатилась уява про геологічну будову Передкарпатського прогину і краєвої частини Українських Карпат, насунутої на нього.

У багатотомній праці “Геологія СССР” Українським Карпатам відведено цілий том [11], де містяться науково обґрунтовані матеріали зі стратиграфії, магматизму, тектоніки, геоморфології, історії геологічного розвитку. Колективом УкрНДГРІ [9] опубліковано монографію, в якій за геофізичними даними розглянуто питання стратиграфії, тектоніки, магматизму та глибинної будови Карпат, виділено основні етапи історії геологічного розвитку.

Морфологічні особливості долини р. Прут відображені в праці Б. Лящука [52], який вважав, що прямолінійна ділянка Пруту на проміжку Делятин – Яремче розташована на тектонічній лінії Кросно-Делятин, а глибинне її продовження, що проходить через Яблуницький перевал і долини р. Стебне, пов'язане з долиною Чорної Тиси. Він також вважав, що на ділянці Делятин – Коломия, де р. Прут утворює велику дугу, що опуклістю повернута на північний захід, Прут використав лінію занурення Слобідської антикліналі і давнішої похованої глибинної структури. Основною причиною появи деформації поздовжніх профілів вважав лише тектоніку.

Нові дані з питань геоморфології, стратиграфії, тектоніки, історії розвитку річкових долин наведені в працях багатьох геоморфологів [12; 15], серед яких виділяються нові відомості про поверхні вирівнювання Українських Карпат, наведені М. Демедюком [15; 16]. У семитомнику “Природа Украинской ССР”, один том якого відведений для опису геологічної будови та корисних копалин України [35], значна увага звертається на Карпатський регіон, у т. ч. і на екзогенні процеси у ньому.

Г. Доленко та інші вчені [17] охарактеризували будову доальпійського фундаменту і альпійського структурного комплексу Українських Карпат, Передкарпатського та Закарпатського прогинів, розглянули основні етапи геологічного розвитку регіону з позицій тектоніки літосферних плит і т.п.

На основі нових досліджень охарактеризовані основні етапи розвитку регіону, відтворені їх палеогеографічні особливості [8; 10]. Інтерпретована роль джерел зносу і палеотечій при флішо- і моласоутворенні, характер проявів тектонічних рухів і вулканізму в динаміці розвитку регіону.

Значний вклад у вивчення геотектоніки та морфогенезу Передкарпаття і Карпат зробила В. Палієнко. Особливої уваги заслуговує її монографія “Новейшая геодинамика и ее отражение в рельефе Украины” [34], в якій автор наводить багато фактичного матеріалу, зокрема, кількісні показники руху тектонічних одиниць, як в межах України загалом, так і Карпат зокрема.

Багато невідомих досі аспектів з проблем геоморфології, палеогеографії, тектоніки, стратиграфії антропогену, а також цінні дослідження геоморфологічних процесів знаходимо в працях В. Клапчука [20; 21], В. Шушняка [53], колективній монографії “Современный рельеф” [42]. Зокрема, В. Клапчук наводить на основі великого фактичного матеріалу багато нових палеогеографічних і геоморфологічних даних, проводить палеогеографічні реконструкції пліоцену та плейстоцену, встановлює етапи виникнення, формування і розвитку річкових долин тощо.

Дослідження сучасних процесів у Карпатах проводив Д. Стадницький [44; 45], а льодовикових процесів Чорногори – Г. Міллер [30; 31]. Методичним та прикладним аспектами дослідження селів і їх прогнозуванням у Карпатському регіоні займається багато сучасних дослідників [29; 33; 47; 54]. Важливою є праця Р. Сливки та ін. [40], в якій, окрім детального дослідження ерозійно-денудаційних процесів, запропоновано методи і засоби попередження і боротьби з ними.

Велике значення для геоморфології Карпат мають праці Я. Кравчука та Г. Рудька [21-22; 36-38], в яких авторами, крім іншого:

- проведено геоморфологічне районування Карпатського регіону;
- розглянуто основи інженерно-геоморфологічного аналізу;
- визначено наукові підходи аналізу основних умов і факторів геоморфологічних процесів;
- встановлено просторово-часові, регіональні та локальні закономірності утворення та поширення екзогенних процесів;
- викладено методику досліджень (моніторингу) екзогенних геоморфологічних процесів.

Важливими для науки є нові фундаментальні монографії, що входять до серії “Рельєф України”: Я. Кравчука [24-26] і Р. Сливки [41], в яких дається детальна характеристика геоморфологічних особливостей Передкарпаття, Скибових Горган, Вододільно-Верховинських і Полонинсько-Чорногірських Карпат. У монографії “Геоморфологія Передкар-

паття” [24] розглядаються питання морфології, генезису та історії розвитку рельєфу Передкарпаття. Велика увага звернена на морфоструктурний аналіз та типологічні особливості рельєфу. Запропонована детальна схема геоморфологічної регіоналізації. Частина басейну гірського Пруту відноситься автором до внутрішньої зони Пригирганського Передкарпаття. Детально описано межиріччя Бистриця Надвірнянська – Прут та Прут – Лючка, наводяться різні морфометричні показники, в т. ч. і терасових комплексів. На нашу думку, ця територія відноситься до Делятинсько-Надвірнянської денудаційно-аккумулятивної височини та Прут-Лючківської морфоструктури. Одночасно Передкарпатська частина басейну Пруту відноситься до Трускавецько-Долинсько-Слобідської морфоструктурної підзони.

У 2001 р. вийшла монографія Р. Сливки “Геоморфологія Вододільно-Верховинських Карпат” [41], в якій розглянуто проблеми геоморфологічної будови та сучасного морфогенезу Вододільно-Верховинської геоморфологічної області, проведено морфоструктурний і морфоскульптурний аналіз, відтворено особливості історії розвитку рельєфу та динаміки сучасних екзогенних процесів, подано детальне геоморфологічне районування, описано терасовий комплекс, рельєф і сучасні геоморфологічні процеси. Територія верхнього Пруту в межах Вододільно-Верховинських Карпат, за автором, відноситься до району Ворохта-Путильського низькогір'я.

Наступною монографією із зазначеної серії є книга Я. Кравчука “Геоморфологія Скибових Карпат” [25], в якій автором проведено детальний структурно-геоморфологічний аналіз, охарактеризовано морфоструктури і морфоскульптури, запропоновано детальну схему геоморфологічної регіоналізації. Об'єкт нашого дослідження входить до складу 5 із 6 скиб, які виділено в Скибових Карпатах, а саме: Берегової (Білозорино-Делятинська та Ославська морфоструктури), Орівської (Пасічнянсько-Яремчанська та Запрутська морфоструктури), Сколівської (морфоструктури Явірника і Чорного Погара), Парашки (морфоструктури Довбушанки і Горді-Ротила) та Зелем'янки (хребти з вершинами Магура та Ворохтянська). Щодо геоморфологічної регіоналізації, то басейн Пруту відноситься до Делятинського (район низькогірного рельєфу Скибових Горган), Пасічнянсько-Яремчанського, Довбушанського та Запрутсько-Горганського (район середньогірного рельєфу Скибових Горган) підрайонів.

Нещодавно опубліковано ще одну монографію Я. Кравчука “Геоморфологія Полонинсько-Чорногірських Карпат” [26]. У ній наведено комплексну геоморфологічну характеристику регіону, виконано детальний морфоструктурний аналіз. При аналізі морфоскульптури особливу увагу звернуто на реліктові поверхні вирівнювання і форми рельєфу плейстоценових зледенінь. Запропоновано детальну схему геоморфологічної регіоналізації Полонинсько-Чорногірських Карпат. Територія басейну гірського Пруту віднесена автором до геоморфологічного району Чорногірського масиву (Кострице-Кукільський та Говерляньський підрайони) в межах підобласті Свидовецько-Чорногірського масиву. Охарактеризовано також сучасні екзогенні процеси. Я. Крав-

чук відносить басейн верхнього Пруту до Чорногірської морфоструктури третього порядку.

Окрім вище згаданих, слід відзначити праці й інших вчених, які досліджували екзогенні процеси [3; 28; 40]. Активізація таких досліджень пов'язана із збільшенням руйнівної сили екзогенних процесів і завданої ними шкоди народному господарству в останні десятиліття.

Загалом всю історію геолого-геоморфологічних досліджень можна розділити на три етапи:

- перший – довоєнний; переважали геологічні дослідження, складовою частиною яких були геоморфологічні;
- другий – післявоєнний; впровадження великого обсягу нових даних; дослідження багатьох основних аспектів рельєфу; активізація та інтенсифікація

геоморфологічних досліджень; детальні геолого-геоморфологічні зйомки; перші спроби геоморфологічного і геологічного районування; заснування стаціонарних досліджень;

- третій – сучасний етап; характеризується стрімким розвитком техніки і інформації, який наклав свій відбиток і на геолого-геоморфологічні дослідження. Саме на сучасному етапі розроблені детальні карти, схеми геоморфологічного і геологічного районування, карти поширення сучасних екзогенних процесів та ін. Складено нові і вдосконалено старі методики стаціонарних і напівстаціонарних досліджень. Створено нові і вдосконалюються старі комп'ютерні програми, за допомогою яких легше і швидше здійснюються обчислення і вимірювання.

Література

1. Алферьев Г.П. Некоторые соображения о молодых движениях Карпат // Тр. геол. об-ва, серия геол. – Вып. 1. – Львов, 1948.
2. Богданов А.А. Основные черты тектоники Восточных Карпат // Советская геология, № 40. – М., 1949. – С. 9-22.
3. Болюх О.И., Канаш А.А., Кит М.Г., Кравчук Я.С. Стационарное изучение плоскостного сдвига в Предкарпатье. – Львов: Вища школа, 1976. – 113 с.
4. Бондарчук В.Г. Тектонічний поділ Радянських Східних Карпат // Геол. журн. АН УРСР. – Т. 14. – Вип. 2. – К., 1954. – С. 68-77.
5. Бондарчук В.Г. Радянські Карпати. Геолого-географічний нарис. – К.: Радянська школа, 1957. – 180 с.
6. Вялов О.С. Общее структурное подразделение Западных областей УССР // Изв. АН СССР, серия геол. – № 5. – М., 1953. – С. 119-123.
7. Вялов О.С. Краткий очерк тектоники Восточных Советских Карпат // Матер. КБГА. – № 1. – К.: Наукова думка, 1960. – С. 1-24.
8. Габинет М.П., Кульчицкий Я.О., Матковский О.И. Геология и полезные ископаемые Украинских Карпат. – Ч. 1. – Львов: Изд-во Льв. ун-та, 1976. – 200 с.
9. Геологическое строение и горючие ископаемые Украинских Карпат / Тр. УкрНИГРИ. – Вып. XXV. – М.: Недра, 1971. – 392 с.
10. Геология Советских Карпат / Сб. науч. тр. – К.: Наукова думка, 1989. – 228 с.
11. Геология СССР. Том 48: Карпаты. Часть 1: Геологическое описание. – М.: Недра, 1966. – 540 с.
12. Геренчук К.И. Опыт геоморфологического анализа тектоники Прикарпатья / Изв. ВГО. – Т. 88. – Вып. 1. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 54-64.
13. Гофштейн И.Д. Про фази складчатості в Карпатах // Геол. журн. АН УРСР. – № 5. – К.: В-цтво АН УРСР, 1961. – С. 70-76.
14. Гофштейн И.Д. Неотектоника Карпат. – К.: Изд-во АН УССР, 1964. – 182 с.
15. Демедюк Н.С. О строении плиоцен-четвертичного покрова Предкарпатья // Докл. и сообщ. Льв. отд. ГО УССР. – Львов: Изд-во Льв. ун-та, 1969. – С. 53-59.
16. Демедюк Н.С. Древние поверхности выравнивания Украинских Карпат // Геоморфология. – № 3. – М., 1982. – С. 36-43.
17. Доленко Г.Н. и др. Глубинное строение, развитие и нефтегазоносность Украинских Карпат. – К.: Наукова думка, 1980. – 146 с.
18. Ермаков Н.П. Схема геоморфологического деления и вопросы геоморфогенеза Советских Карпат / Тр. Льв. геол. об-ва. – Вып. 1. – Львов, 1948. – С. 62-86.
19. Иванов Б.М. До питання про розвиток рельєфу Карпат в четвертинному часі / Праці експед., серія геол.-геогр. – Т. 3. – Львів: Вид-во ун-ту, 1956. – С. 3-21.
20. Клапчук В.М. Етапи розвитку річкових долин басейну верхнього Пруту: Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата географічних наук. – Київ, 1993.
21. В. Клапчук. Терасовий комплекс та перебудова гідромережі долини верхнього Пруту в пліоцені та плейстоцені // Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій: Збірник наукових праць. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – С. 26-40.
22. Кравчук Я.С. До геоморфологічної характеристики Прут-Бистрицького межиріччя // Геогр. зб. Льв. відділення ГТ УРСР. – Вип. 9. – Львів: Вид-во Льв. ун-ту, 1969. – С. 146-149.
23. Кравчук Я.С. Залежність сучасних геоморфологічних процесів від типологічних особливостей рельєфу // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 1982. – Вип. 13.
24. Кравчук Я.С. Геоморфологія Передкарпаття. – Львів: Меркатор, 1999. – 188 с.
25. Кравчук Я. Геоморфологія Скибових Карпат. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – 231 с.

26. Кравчук Я. Геоморфологія Полонинсько-Чорногірських Карпат: Монографія. – Львів: Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 188 с.
27. Ляшук Б.Ф. Морфологічні особливості річкових долин Покутських Карпат у зв'язку з рельєфом їх глибинного ложа / Геоморфологія річкових долин України. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 149-155.
28. Мельник А. Українські Карпати: еколого-ландшафтознавче дослідження. – Львів, 1999.
29. Мельник А.В. Ландшафтно-географічні особливості поширення селєвих і паводкових явищ в Українських Карпатах // Геоморфол. дослідж. в Україні: минуле, сучасне, майбутнє: Матеріали міжнар. наук. конф. – Львів, 2002.
30. Міллер Г.П. Льодовикові озера Чорногори // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 1964. – Вип. 2.
31. Міллер Г.П. Про четвертинне зледеніння Чорногори // Доп. та повідомл. Львів. ун-ту. – 1961. – Вип. 9.
32. Муратов М.В., Маслакова Н.И. Основные этапы геологической истории Восточных Карпат // БМОИП, отд. геол. – Т. XXVII. – Вып. 3. – М., 1952. – С.3-26.
33. Олиферов А.Н. Селевые потоки в Крыму и Карпатах. – Симферополь, 2007.
34. Палиенко В.П. Новейшая геодинамика и ее отражение в рельефе Украины. – К.: Наукова думка, 1992. – 116 с.
35. Природа Украинской ССР. Геология и полезные ископаемые. – К.: Наукова думка, 1986. – 184 с.
36. Рудько Г.И., Андрейчук В.Н., Гуцуляк В.Н., Губко Н.Д. Некоторые закономерности развития экзогенных процессов на юго-востоке зоны сочленения Восточно-Европейской платформы и горноскладчатых Карпат. – Деп. в Укр НИИТИ № 85, 1985. – 14 с.
37. Рудько Г.И. Інженерно-геоморфологічний аналіз рельєфоутворюючих процесів (на прикладі Карпатського, Кримського та Кавказького регіонів): Автореф. дисер. ... док. геогр. наук. – Київ, 1996. – 55 с.
38. Рудько Г.И., Кравчук Я.С. Інженерно-геоморфологічний аналіз Карпатського регіону України. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 171 с.
39. Славин В.И. Тектоническое районирование западных областей Украины // Геол. строение и нефтегазоносн. зап. и юж. обл. Украины. – К.: Изд-во АН УССР, 1959. – С. 74-90.
40. Сливка Р.О., Голояд Б.Я., Паневник В.М. Ерозійно-денудаційні процеси в Українських Карпатах. – Івано-Франківськ, 1995. – 114 с.
41. Сливка Р. О. Геоморфологія Вододільно-Верховинських Карпат. – Львів, 2001.
42. Современный рельеф. Понятие, цели и методы изучения. – Нсб., 1989. – 160 с.
43. Спиридонов А.И. Флювиальные поверхности центральной части Украинского Предкарпатья // БМОИП, отд. геол. – Т. 41. – М., 1966. – С. 115-123.
44. Стадницький Д.Г., Кравчук Я. С. Геолого-географічні передумови розвитку і поширення сучасних стихійних процесів в Українських Карпатах // Геогр. проблеми Українських Карпат і Поділля: II з'їзд Геогр. т-ва. УРСР. – К., 1970.
45. Стадницький Д.Г., Кравчук Я.С., Болюх О.І. Сучасні геоморфологічні процеси і рекомендації по боротьбі з ними в лісах Українських Карпат (на прикладі Свидовецького лісництва) // Фіз. географія і геоморфологія. – 1971. – Вип. 5.
46. Субботин С.И. Глубинное строение Советских Карпат и прилегающих территорий по данным геофизических исследований. – К.: Изд-во АН УССР, 1955. – 258 с.
47. Сусідко М.М., Лук'янець О.І. Методичні засади ймовірного прогнозування селєвих явищ в Українських Карпатах // Наук. пр. УкрНДГМІ. – 1999. – Вип. 247. – С. 114-124.
48. Цись П.М. Про геоморфологічні особливості долини р. Прут в районі Ворохти // Геогр. зб. Льв. держ. ун-ту. – Т. 18. – Вип. 1. – Львів, 1951. – С. 118-119.
49. Цись П.Н. Схема геоморфологического районирования западных областей Украинской ССР // Геогр. сб. Льв. гос. ун-та. – Т. 18. – Вип. 1. – Львов, 1951. – С. 11-62.
50. Цись П.Н. О древнем оледенении Карпат // Доп. та пов. Льв. держ. ун-ту. – Вип. 6. – Ч. 2. – Львів, 1955. – С. 6-8.
51. Цись П.М. Про основні генетичні типи рельєфу західних областей України // Геогр. зб. Укр. ГТ. – Вип. 4. – К.: В-цтво АН УРСР, 1961. – С. 25-34.
52. Цись П.М. Геоморфологія УРСР. – Льв.: Вид-во ун-ту, 1962. – 262 с.
53. Шушняк В. Особливості просторово-часової диференціації сучасних екзогенних геоморфологічних процесів в Українських Карпатах // Вісник Львів. ун-ту. Серія географічна. – 2006. – Вип. 33. – С. 454-457.
54. Яблонский В.В. Связь масштабы селей Карпат с природными и антропогенными факторами селеформирования // Тр. УкрНИГМИ. – 1991. – Вып. 240. – С. 97-122.
55. Gasiogowski H. Slady glazyalne na Czarnohorze // Kosmos. – T. XXXI. – Z. 1-12. – Lwow, 1906. – S. 148-168.
56. Lomnicki M. Dolina Prutu od Delatyna do Czarnohory pod wzgledem geologicznym. – Krakow, 1879. – S. 79-87.
57. Lomnicki J. Atlas geologiczny Galicyi (Tekst do zeszytu XVIII (Ark. Stanislawow, Kolomyja, Sniatyn). – Krakow, 1905. – 19 s.
58. Paul K., Tietze E. Studien in der Sandsteinzone der Karpathen // Jahrbuch der k.k. Geol. Reichsanst. – Band XXVII. – Heft 1. – Wien, 1877. – S. 66-103.
59. Rogala W. Materjaly do geologii Karpat. IV. Fauna i wiek warstw polanickich // Kosmos. – Roczn. L. – Z.II-III. – Lwow, 1925. – S. 932-939.
60. Rogala W. Materjaly do geologii Karpat. IV. Fauna i wiek warstw popelskich // Kosmos. – Roczn. L. – Z.I-IV. – Lwow, 1925. – S. 1402-1406.
61. Swiderski B. Geomorfologia Czarnohory. Zbarwna mapa geomorfologiczna w skali 1:25 000 / Wyd. kasy Mianowskiego Inst. popierania nauki. – W., 1937. – 74 s.
62. Teisseyre H. Znaczenie teras wschodnio-polskiego Podkarpacia w stosunku do kulminacji fliszu obwodowego // Geol. i Statyst. Naftowa Polski Karpat. – Inst. Geol. Naft. – № 3. – Warszawa-Boryslaw-Lwow, 1933. – S. 421-446.

63. Teisseyre W. O związku w budowie tektonicznej Karpat i ich przedmurza // Kosmos. – T. 32. – Lwow, 1907. – S. 393-402.
64. Tolwinski K. Karpaty Wschodnie. Mapa geologiczna, skala 1:200 000 // Karp. Inst. Geol-Naft. – W., 1938. – S. 374-375.
65. Uhlig V. Bau und Bild der Karpathen. – Wien-Leipzig, 1903. – S. 649-911.
66. Zuber R. Flisz i nafta. – Lwow, 1918. – 381 s.

Стаття надійшла 19.03.2009 р.

УДК 551.432.7 (477:292.452)

Михайло Микита

МОРФОМЕТРИЧНИЙ АНАЛІЗ РЕЛЬЄФУ ХРЕБТА ВЕЛИКИЙ ДІЛ І ЙОГО ЗВ'ЯЗОК З ГЕОЛОГІЧНОЮ БУДОВОЮ

Морфометричний аналіз рельєфу дозволяє кількісно оцінити ступінь розчленованості, розміри форм рельєфу, його перевищення тощо. У статті розглянуто основні морфометричні показники рельєфу хребта Великий Діл. З'ясовано, що величини горизонтального та вертикального розчленування, крутості й експозиції схилів залежать головно від геологічної будови території дослідження.

Mykhaylo Mykyta. Morphometric analysis of the relief of Velykyi Dil Ridge and its relationship to geological structure. *Morphometric analysis of relief allows one to quantify characteristics, such as the degree of segmentation of relief forms, excessive elevation, etc. In this article, basic morphometric indexes of relief of the Velykyi Dil Ridge are considered. It is found that the degree of horizontal and vertical segmentation, the steepness and exposition of slopes, depend mainly on the geological structure of the territory.*

Хребет Великий Діл займає територію межиріччя Латориці–Боржави площею понад 870 км². Він охоплює гори Берліов Діл, безпосередньо хребет Великий Діл та хребет Хат. Тут зосереджено найбільше вершин, абсолютні висоти яких перевищують 1 000 м, зокрема найвища вершина Вулканічного хребта г. Бужора (1 086 м). У північно-західній його частині розміщений масив Берліов Діл з найвищою горою Дехманів (1 017,8 м). Від цієї вершини радіально розходяться відгалуження, відділені один від одного глибокими долинами численних потоків. Найбільш масивні з них у північному і північно-західному напрямках фіксуються вершиною Кичева (737,2 м), інші розміщені між двома витоками потоку Бистрого (понад 600 м). У південному напрямі – це відгалуження урочища Кривуля (822,7 м) [1, с. 7].

Масив має круглу форму діаметром близько 10 км. Він складений, головно, великоуламковими вулканокластичними породами основного складу і меншою мірою потоками лав, у верхній частині перекритими покривами андезитів. Вулканогенні утворення прорвані численними екструзіями андезиту, андезито-базальту та дацити. У південно-західній частині гір на денну поверхню виходять нижні горизонти туфів. Для порід, які формують масив Берліов Діл, властива певна зональність. На північ від с. Лецовиця розташований найбільш великоуламковий матеріал. Контур розповсюдження матеріалу має овальну форму, довжиною від 1 до 1,5 км, витягнуту в північно-східному напрямі. В межах цього контуру брилеві агломератові туфи складають андезито-базальтові блоки розміром до 3 м у перетині, переважаючи ж маса уламків має розміри 30 см.

Основна кількість туфів складена слабопористими брилами андезито-базальту та базальту овальної форми. Для брил та уламків властива шорстка поверхня. Порода сильно зцементована і в деяких місцях подібна до туфів, що спеклися (ймовірно, матеріал під час його відкладення був у розжареному стані). Шаруватість в потужних пластах відсутня, проте в них зустрічаються прошарки псамитового літокластичного туфу, гравійного ксенотуфу потужністю до 20 см. Уламки чужого матеріалу представлені аргілітом та пісковиком [2, с. 121].

Перераховані особливості туфу дозволяють віднести його до автохтонної наземної фації прижерлової зони. Їхні утворення пов'язані з виверженнями вулканського та плініанського типів.

Для знижень у рельєфі властива зовнішня зона туфів. Туфи мають грубу шаруватість, типову для проміжної зони фацій. Переважають туфи, складені уламковим матеріалом розміром 1 – 3 см, проте в окремих пластах присутні брили андезиту кутової форми 10 – 50 см в перетині. Таким чином, у межах західних схилів гір Берліов Діл, на північ від с. Лецовиця залягають найбільш великоуламкові туфи андезиту. Від цієї області спостерігається периклінальне падіння туфів. З віддаленням від центру області зменшується величина матеріалу туфів і з'являються аллохтонні фації проміжної зони. Це дозволяє зробити висновок, що центр вулкану розташований на західних схилах масиву Берліов Діл, на північ від с. Лецовиця.

На південно-західних схилах масиву, або на південь від передбаченого центру виверження, розташовано п'ять невеликих екструзій олівінових

андезито-дацитів. У центральній частині гір Берліов Діл розташований невеликий покрив базальту площею 4 км², який пов'язаний з платформенним циклом вулканізму. Це дозволяє нам зробити висновок, що вулканічний масив Берліов Діл є зруйнованим стратовулканом.

Східніше від гір Берліов Діл знаходиться хребет Великий Діл, який складається з трьох гір: Мартинський Камінь, Бужора (1 086 м) та Синяк (1 038 м). Гори складені туфами, які перекриті потоками андезиту-базальту та базальту бужорської світи. Вони простягаються в північно-західному напрямі на 15 км, завширшки 5 – 10 км. Брилеві агломерати в центральній частині хребта складені блоками завширшки понад 1 м. Туфи відносяться до автохтонної фації прижерлової зони, а на схилах хребта – до аллохтонної фації проміжної зони. Ці дані дозволяють виділити тут два стратовулкани з центром виверження в районі гори Бужори та Малий Синяк. На південь від гори Бужора знаходиться область гідротермально змінених порід площею понад 4 км/км² [2, с. 143].

Південно-західну частину межиріччя Латориці-Боржави займає хребет Хат (Гать). Він простежується від долини Латориці (околиця с. Бистриця) до Іршавської улоговини (околиця м. Іршава). Абсолютні висоти коливаються в межах 250 – 500 м. У будові цього хребта беруть участь туфи, які перекриті значним, майже горизонтальним, покривом андезито-базальту. В північно-західній частині хребта Хат, поблизу с. Загаття, простежуються два центри виливу лави. Північний центр ерупції відкритий кар'єром, у якому добре простежується вертикальна тріщинуватість та смугастість з азимутом падіння 60°. У верхній частині кар'єру простежуються лінзи обпечених туфів, які припідняті лавою під час її виливу.

Величина вертикального розчленування для пасма Великий Діл загалом становить в середньому 50 – 180 м/км² (рис. 1). Вона коливається від 5 – 50 м/км² (південно-західні схили хребта Хат та г. Бистра) до 380 – 420 м/км² (південно-східний схил г. Бужори).

Найбільші перевищення спостерігаються у верхів'ях річок Синявка, Іршава, Бистра, Лусина, Кучера. Схили гір Бужора (1 086 м) та Бистра (1 002 м) характеризуються більшими величинами вертикального розчленування у порівнянні зі схилами гір Берліов Діл. Максимальні показники розчленування гори Бужори та Бистої становлять 360 – 420 м/км², тоді як у горах Берліов Діл – до 370 м/км².

Це пояснюється тим, що гори Берліов Діл складені більш піддатливими до ерозії агломератовими туфами ніж хребет Великий Діл, який, у свою чергу, перекритий потоками андезиту-базальту та базальту бужорської світи. Північно-східні схили хребта Великий Діл, на яких беруть початок праві притоки річки Боржава та ліві притоки річки Дусинка, характеризуються більшими величинами вертикального розчленування у порівнянні з південно-західними схилами. Загалом найбільші площі пасма припадають на території з розчленуванням до 200 м/км² (81,96%).

Густота горизонтального розчленування рельєфу в межах хребта Великий Діл становить від 0,1 до 6,0 км/км². Підвищені показники густоти розчленування чітко простежуються на південно-західних, північно-східних схилах хребта та у долинах річок Боржава, Іршава, Дусинка – 2 – 5 км/км² (40,75%), найнижчі показники (0 – 2 км/км²) – на вододільних вирівняних привершинних поверхнях та схилах площинного змиву (59,25%) (рис. 2). На території усього пасма найчастіше зустрічаються території з величиною горизонтального розчленування 1 – 2 км/км² (32,05%).

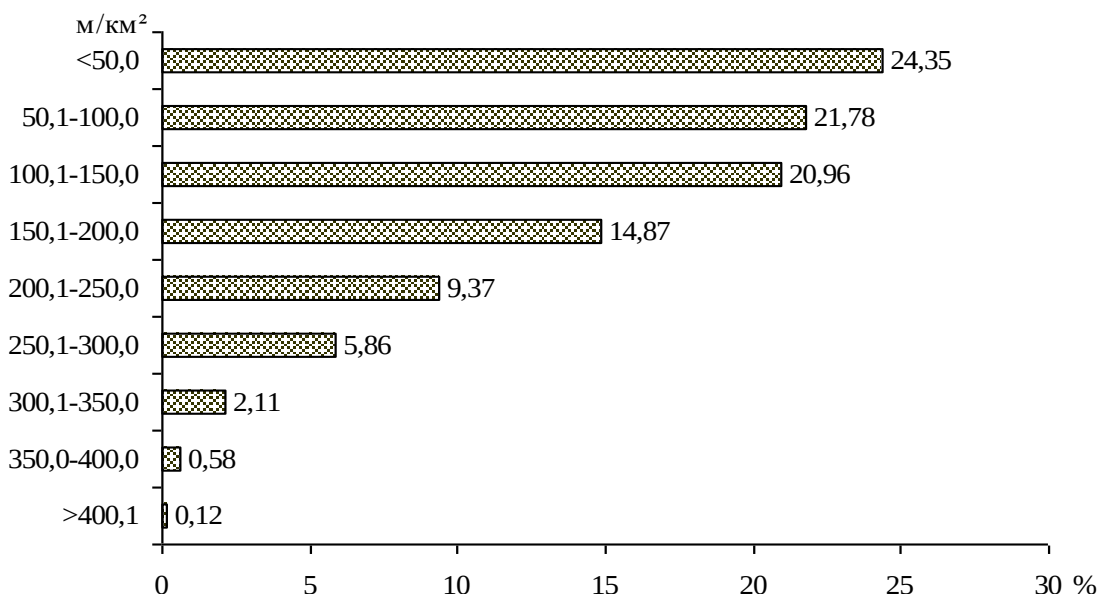

Рисунок 1. Вертикальне розчленування хребта Великий Діл (м/км²)

Для хребта Великий Діл характерна величина горизонтального розчленування рельєфу – 0,3 – 3,0

км/км². В околицях вершин Бужора та Бистра величина розчленування становить 0,09 – 1,17 км/км².

На схилах хребта з нахилом від $5 - 10$ до $10 - 15^\circ$ – $3,4 \text{ км/км}^2$ відповідно. величина розчленування становить від $1,1 - 2,3$ до $2,3$

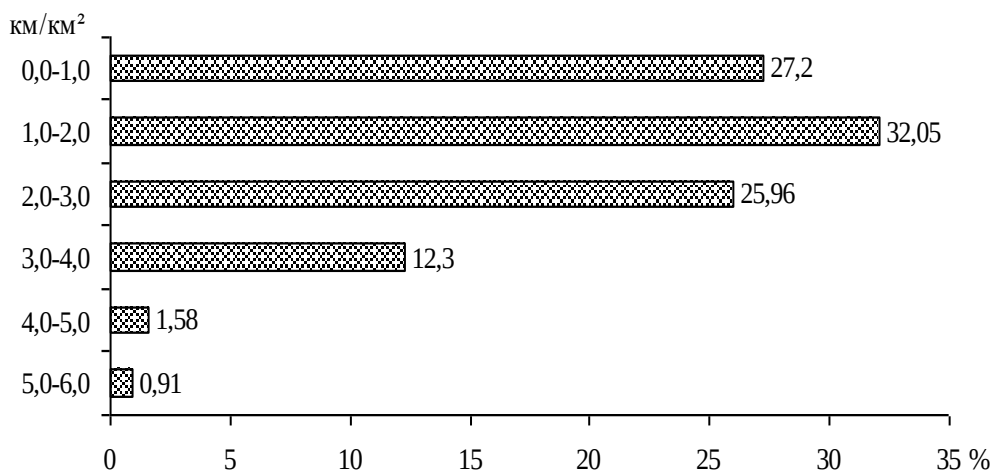

Рисунок 2. Горизонтальне розчленування хребта Великий Діл (км/км^2)

Хребет Хат характеризується величинами горизонтального розчленування від 0 до $1,5 \text{ км/км}^2$. На північний схід від хребта Хат у долині р. Іршава, величини розчленування набувають максимальних значень і становлять $4,53 - 5,31 \text{ км/км}^2$. Таке зростання величин розчленування пояснюється інтенсивними схиловими процесами та ерозійною діяльністю р. Іршава та її численних приток.

Загалом на території хребта Великий Діл переважають схили східної, південно-східної, південної, південно-західної, західної, північно-західної експозицій, які становлять $81,78\%$ (786 км^2) від усієї площі (рис. 3). Це зумовлено напрямом простягання основних орографічних елементів від діагонального до субмеридіального. Найбільшу площу займають

схили південно-західної та західної експозицій – $16,01$ і $14,90\%$ ($154,03$ і $143,4 \text{ км}^2$) відповідно. Це переважно верхів'я річок Ільчинка, Синявка, Іршава. Найменшу площу займають схили північної та північно-східної експозицій – $8,68$ і $9,54\%$ ($83,56$ і $91,77 \text{ км}^2$) відповідно. На південний захід від гори Бужора у долині р. Синявка переважають схили північно-західної й південно-східної експозицій. Аналогічна картина розподілу експозиції схилів спостерігається і в межах лівих приток річки Іршава. У басейні долини річки Боржава, навпаки, переважають схили північно-східної, східної, південно-східної експозицій. У долині річки Дусинка та Боржава (до с. Керецьки) переважають схили північної, північно-східної та північно-західної експозицій.

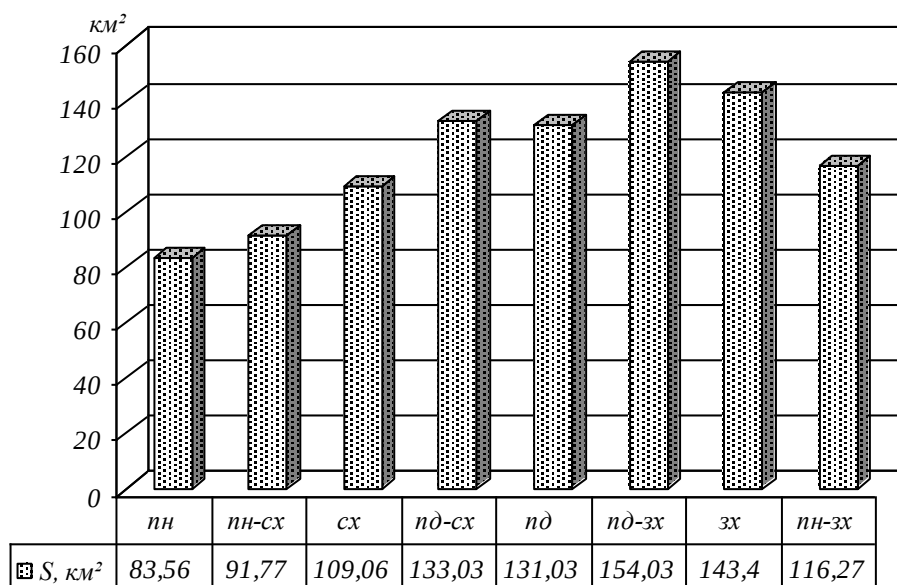

Рисунок 3. Експозиція схилів хребта Великий Діл

У морфологічній будові схилів хребта Великий Діл спостерігається асиметрія, причому північно-

східні схили у даному випадку є крутішими і коротшими, а південно-західні – пологішими і дов-

шими. Крутість поверхні в межах хребта Великий Діл характеризується показниками 0 – 30°. Переважають поверхні з крутістю 5 – 10°, які займають 27,43% (263,96 км²) від загальної площі території (рис. 4). Покриті лавовими потоками гори Берліов Діл та гора Бужора мають подібні показники нахилу території – 10 – 20°. Максимальні показники крутості (до 30°) спостерігаються на північних, північно-східних схилах V-подібних долин річок, лівих притоках річки Дусинка. Першопричиною такої крутості схилів є

асиметрична будова хребта. Північні схили коротші, а довжина схилів не перевищує 5 – 7 км, крім того, вони лише до половини складені ефузивами, а далі на північ – породами флішу. Завдяки цьому вони менш піддатливі до екзогенних процесів і відповідно до розчленування території. Вони займають до 4% від загальної поверхні хребта. У південно-західній частині хребта, з абсолютними висотами до 400 м (район хребта Хат) крутість схилів зменшується і в середньому становить 3–12°, подекуди сягаючи 16°.

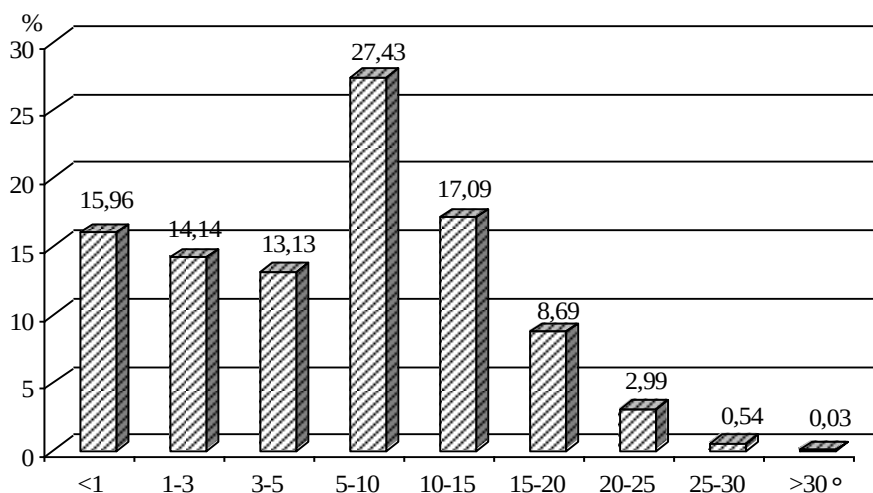

Рисунок 4. Крутість схилів хребта Великий Діл

Загалом хребет Великий Діл сформувався в результаті потужних вулканічних вивержень лінійного та центрального типу, при яких експлозивна діяльність відіграла другорядну роль. Хребет утворився, головню, за рахунок масових виливів андезитових та базальтових лав через великі скидові тріщини.

Морфометричний аналіз безпосередньо не вка-

зує на генезис та вік тих чи інших форм рельєфу. Одержані кількісні показники горизонтального та вертикального розчленування, які є майже однаковими для гір Берліов Діл, хребта Великий Діл та Хребта Хат, підтверджують головну роль геолого-тектонічного чинника у їхньому формуванні.

Література

1. Кравчук Я. Геоморфологічна регіоналізація Вулканічного хребта Українських Карпат / Ярослав Кравчук // Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій: Матеріали третього міжнародного семінару. – Львів, 2008. – С. 3-20
2. Малев Е.Ф. Неогеновий вулканізм Закарпаття / Е.Ф. Малев. – Москва: Наука, 1964. – 251 с.

Стаття надійшла 3.04.2009 р.

УДК 631.445.9 (09)

Микола Пшевлотський

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ГЕНЕЗИ І ГЕОГРАФІЇ СІРИХ ЛІСОВИХ ҐРУНТІВ

У статті в історичному аспекті розглянуто питання генези і географії сірих лісових ґрунтів. Проаналізовано розвиток теоретичних розробок щодо утворення, складу, властивостей, агрогенної еволюції сірих лісових ґрунтів. Охарактеризовано закономірності культурного процесу ґрунтоутворення в сірих лісових ґрунтах і їх загальні особливості.

Mykola Pshevlots'kyi. From the history of studies of the genesis and geography of the grey forest soils. This article is devoted to the history of studies of the genesis and geography of grey forest soils. The development of theoretical approaches for the formation, content, properties and agrogenic evolution of

grey forest soils is analyzed. The tendencies of cultural processes in the grey forest soil formation and their common properties are described.

В історії питання про генезу сірих лісових ґрунтів найбільш характерну особливість складає певна невідповідність між здобутими наукою фактичними періодами і тими гіпотезами, які намагалися вирішити питання про походження цих ґрунтів. У літературі в питанні генези сірих лісових ґрунтів акцентується увага на впливі різних чинників ґрунотворення, а в останні роки на домінуванні тих чи інших процесів ґрунотворення.

Перші згадки про сірі лісові ґрунти пов'язані з початковими кроками щодо картографування ґрунтового покриву. Так, на карті В.І. Чаславського, складеній на Європейську частину Росії в масштабі 60 верст в англійському дюймі (приблизно 1 : 2 500 000) і опублікованій у 1879 році, вже були показані сірі лісові землі (перехід до чорнозему). Подальше вивчення сірих лісових ґрунтів пов'язане з дослідженнями В.В. Докучаєва і М.М. Сибірцева. Вже у своїй класифікації 1886 року В.В. Докучаєв виділив сірі перехідні (лісові) ґрунти як самостійний тип ґрунту. На ґрунтовій карті Європейської Росії масштабу 1 : 4 200 000, складеній 1900 року за ініціативою і планом В.В. Докучаєва, проф. М.М. Сибірцевим, Г.І. Танфільєвим і А.Р. Ферхміним виділяються темно-сірі лісові і сірі лісові ґрунти, а також ясно-сірі ґрунти північної частини Росії.

В основу поділу “ясно-сірих північних ґрунтів” і “сірих перехідних (лісових) ґрунтів” В.В. Докучаєв (1886 р.) поклав ідею про різноманітний вплив різних типів рослинності на процес ґрунотворення. На його думку, хвойні ліси сприяють формуванню підзолистих ґрунтів, широколистяні (дуброви) – утворенню типових сірих лісових (горіхових) ґрунтів.

Досліджуючи ґрунти Бессарабії В.В. Докучаєв виділяє типово лісові (дубові і букові) ґрунти. Відкриття такого феномену, як сірі лісові ґрунти дуже цікавило В.В. Докучаєва. Досліджуючи ґрунти в Хотинському повіті, а також в Кодрах В.В. Докучаєв прагне виявити екологічні особливості бука, граба і дуба, і вже виходячи із цього, визначити їх ґрунотворну роль. Він приходить до висновку, що світлолюбні дубові ліси і теплолюбні букові і грабові ліси дають два зовсім різні типи лісових ґрунтів: ґрунти сірі дубові і ґрунти “білові” (попели) буково-грабові. “Дубові ґрунти”, які В.В. Докучаєв називав під час Полтавської експедиції “сірими землями”, а не ґрунтами, знову привернули його пильну увагу. Він проводить їх морфологічний опис і зауважує, що, як і в Полтавській губернії, так і тут незаймані дубові ліси, зафарбовані в досить густий темно-сірий колір, надходячи в культуру, очевидно дуже швидко (на противагу чорнозему) втрачають і свій гумус, і свою структуру, і своє темне забарвлення, стаючи сірими і навіть світло-сірими. Очевидно, значна частина лісового перегною не зв'язана хімічно з мінеральною речовиною ґрунту [8].

З іншого боку відомий вчений ботанік С.І. Коржинський, який проводив свої дослідження в Передураллі і Заволжжі в межах північної границі чорноземів, прийшов до висновку, що сірі лісові

ґрунти, які знаходяться під широколистяними лісами (дубровами) в чорноземному степу, являють собою змінений лісом деградований чорнозем. Він передбачав, що весь ряд ґрунтів від чорноземних до підзолистих є лише стадіями послідовного процесу деградації чорноземів [13].

Протилежна точка зору на утворення сірих лісових ґрунтів була висловлена В.І. Талієвим, який вважав, що широколистяні ліси раніше займали великі простори і розташовувалися великими масивами. Острівний характер сучасних дібров є явище вторинне, обумовлене діяльністю людини. На місцях вирубування широколистяного лісу поселилася лучно-степова рослинність, або ж ці місця були зайняті під культурну рослинність. Під впливом трав'янистої рослинності сірі лісові ґрунти колишніх дібров зазнали процесу проградації, і перетворились у чорноземи [24].

Роботами Н.П. Ремезова, С.В. Зонна, В.Н. Міни, І.М. Розанової та інших було показано, що широколистяні деревні породи не тільки не викликають процесів опідзолення ґрунту, а скоріше сприяють розвитку дернового процесу, гумусонакопиченню і збагаченню гумусового акумулятивного горизонту основами і азотом.

Найбільш повне узагальнення всіх матеріалів з питання про генезу сірих лісових ґрунтів було зроблене в роботі Б.П. Ахтирцева “Сірі лісові ґрунти Центральної Росії”. Автор розглядав питання про формування сірих лісових ґрунтів з позиції прояву основних елементарних ґрунтових процесів. На його думку, сірі лісові ґрунти сформувалися під впливом таких процесів: надходження органічних залишків в ґрунт, гумусонакопичення і пов'язана з ним біологічна акумуляція зольних речовин, вилугування карбонатів і легкорозчинних солей, міграція гумусових речовин і продуктів розпаду мінералів у формі металоорганічних і оксидних сполук, лесиваж і оглинювання. Формування елювіального та ілювіального горизонтів сірих лісових ґрунтів найбільшою мірою пов'язане з процесом лесиважу. Ступінь вираження його неоднакова в різних умовах, а сам процес відбувається в комплексі з іншими явищами, зокрема з оглинюванням [2].

Таким чином, щодо питання про генезу сірих лісових ґрунтів на даний час склалися два погляди. Один з них, висловлений В.В. Докучаєвим, визначає за сірими лісовими ґрунтами первісну самостійність походження (під впливом широколистяного лісу), другий розглядає сірі лісові ґрунти як різні перехідні стадії розвитку або чорноземних ґрунтів в дерново-підзолисті, або дерново-підзолисті у чорноземи.

Теорію проградації розвивали В.І. Талієв [24] і П.Н. Крилов [15], які передбачали, що сірі лісові ґрунти виникли із дерново-підзолистих при зміні тайгово-лісової рослинності на широколистяні ліси і лучно-степову рослинність. Близькими до цього погляду є положення, розвинуті В.Р. Вільямсом. Він розглядав сірі лісові ґрунти як результат природного поєднання дернового і підзолистого процесів.

Підзолистий процес у лісостеповій зоні проходить у більш слабкій формі, ніж в тайгово-лісовій, а для дернового процесу створюються кращі умови. Ці особливості в розвитку підзолистого і дернового процесів зв'язані в першу чергу з помітною відмінністю характеру біологічного колообігу речовин і умовами гуміфікації на фоні послабленого поживного режиму.

В широколистяних лісах з добре розвинутим підліском і трав'яним покривом щорічно надходить в ґрунт і на його поверхню велика маса опадів (70 – 90 ц/га), який багатий на азот (50 – 90 кг/га) і основи, зокрема на кальцій (70 – 100 кг/га і більше).

Відсутність або слабкий прояв сезонного анаеробіозу і кращий тепловий режим посилюють розкладення багатого на основи й азот відмерлої рослинності. Утворюються більш складні гумусові речовини з великим вмістом гумінових кислот. Значна частина цих кислот нейтралізується основами опадів, тому процеси руйнування ґрунтових мінералів виражені слабше, ніж у тайгово-лісовій зоні [4].

Зазначені особливості біологічного колообігу речовин і гуміфікації сприяють накопиченню в ґрунтах гумусу.

У формуванні профілю сірих лісових ґрунтів беруть участь процеси лесиважу і внутрішньо-ґрунтового вивітрювання.

Друга група авторів констатує, що лісові ґрунти виникли з чорноземів внаслідок поселення на них листяного лісу. Як зазначає Г. Махов, у зв'язку з тим, що на Україні ліси зростали в різних місцях протягом неоднакового часу, захопивши одні райони у прастарі періоди, а інші – у значно пізніші і, навіть, розселяючись і тепер (наприклад, на території Донецького кряжу), ми маємо змогу спостерігати процес деградації, тобто зміни чорноземів під впливом лісу, в усіх його стадіях. Процес, що призводить до перетворення гумусного та глибокого чорнозему на ясно-сірий опідзолений ґрунт із зовсім іншим морфологічно-хімічним профілем, звичайно, може бути лише затяжним, віковим процесом. Так як ґрунтовий комплекс лісостепу дуже різноманітний, а місцями навіть мозаїчний, то тут відзначається постійна зміна одних відмін деградованих ґрунтів на інші. Ця різноманітність стає зрозумілою, якщо ми візьмемо до уваги повільність поширення лісових масивів у межах степу, часткову зміну лісової рослинності на степові асоціації (після пожежі, вирубування лісу тощо) і нове заселення цих ділянок лісом. Різноманітність лісових ґрунтів збільшується ще від того, що різний характер та склад лісових насаджень теж впливає на ґрунт, і ми можемо говорити, як про окремі варіанти, про, “грабові”, “дубові” та інші лісові ґрунти. Характерною рисою деградації чорнозему під впливом лісу є різка диференціація профілю ґрунту на низку морфологічно та хімічно перехідних горизонтів, утворення потужного ілювіального горизонту на місці перехідного гумусового горизонту, скупчення у верхніх горизонтах кремнеземистої присипки та різке відокремлення карбонатного ілювію. Однак, тільки вікове перебування лісу може сформувати колись в чорноземному ґрунті ці характерні горизонти.

Процеси деградації, що розвиваються надзвичайно повільно безперечно мають і свої первісні стадії, коли чорноземний ґрунт, потрапивши в нові умови зволоження (під лісом), відчуває певні фізико-хімічні зміни [16].

Перші стадії процесу деградації можна спостерігати на ґрунтах під штучними насадженнями захисних лісових смуг. Такі спостереження зробили: Г. Тумін (у лісових смугах Кам'яно-Степової станції, [25]), К. Горшенін (в посадках на чорноземах Західного Сибіру, [6]) і Г. Махов (у Маріупольському та Володимирівському лісництвах на захисних смугах 27-30 річного віку, [16]).

За спостереженнями К. Горшеніна, 23-річна березово-соснова посадка на чорноземі спричинила порівняно із сусідньою цілинно-степовою ділянкою такі зміни: помітне зменшення відсотку гумусу, особливо в горизонті 20-25 см, появу кислотності в залісненому ґрунті та вимивання вбирного кальцію. Морфологічно відзначено первинне збільшення (у зв'язку з винесенням гумусу із верхніх горизонтів) потужності гумусових горизонтів, а потім (у пізніших посадках) зменшення їх та втрату виразності зернистої структури гумусового горизонту. Спостереження Г. Туміна стосувалися глинистих чорноземних ґрунтів у квадратах між лісовими смугами. У квадратах відбувся прояв першої стадії деградації, що полягає в проходженні рухомого гумусу на більшу глибину, а зменшення потужності чорнозему в смугі пов'язане вже з подальшою деградацією, зменшенням вмісту гумусу в ґрунті та формуванням на глибині 67-90 см безгумусового, безкарбонатного горизонту.

Дослідження Г. Махова ґрунтів захисних смуг в Україні показали, що під насадженнями, як і поблизу них ми маємо прояв в чорноземах початкової стадії деградації, яка полягає насамперед у зміні зернистої структури чорнозему. Зернисті окремість втрачають різкість своїх окреслень, ніби бубнявлють, зливаються у щільнішу, невиразно-зернисту масу, і гумусові горизонти (до лінії закипання) набувають деякої (слабкої) ущільненості. Це явище яскравіше виявив і відзначив раніше С. Яковлев для західної частини Північного Кавказу, де на південний захід від степової зони нормальних чорноземів, ближче до вологих передгір'їв, він натрапив на злиті чорноземи. Явище зливої структури виразно спостерігається лише у глинистих ґрунтах. Ознаками ж слабкої деградації в легких горизонтах північно-західного степу (південь Волині, середня частина Київщини, південь Чернігівщини) є грудкуватість структури (явище того самого порядку, що і злитість), зниження лінії закипання та поява безгумусового, безкарбонатного горизонту [17].

Враховуючи складну історію розвитку сірих лісових ґрунтів, які зазнали на собі як зміну природних чинників, так і вплив багатовікової господарської діяльності людини, в даний час учені не заперечують жодного з названих поглядів і визнають, що сірі лісові ґрунти в різних частинах території поширення можуть мати різне походження. Однак переважаюче значення в утворенні сірих лісових ґрунтів надається сучасним ґрунотворним процесам під пологом листяних, переважно дубових

лісів, які в основному визначають головні генетичні особливості сірих лісових ґрунтів.

Як показали дослідження Б.П. Ахтирцева, суттєвий розвиток під складною дібровою має процес біологічної акумуляції. Широколистяні ліси синтезують масу органічної речовини і споживають азоту і зольних елементів у декілька разів більше в порівнянні з хвойним лісом. Особливо велика різниця в споживанні кальцію. Завдяки насиченості опадів основами розкладання рослинних залишків супроводжується більш повною нейтралізацією утворюючих органічних кислот порівняно з хвойним лісом. Масштаби міграції органічних речовин під широколистяними лісами Середньоруського лісостепу вдвоє менші, ніж під лісами південної тайги. В результаті закріплення менш рухомих гумусових речовин під підстилкою формується горизонт, збагачений м'яким перегноем, азотом, фосфором, кальцієм та іншими елементами мінерального живлення. Однак для повного усереднення і коагуляції гумусових кислот кальцію у верхньому горизонті не вистачає, тому частина неусереднених гумінових кислот, а також рухомі фульвокислоти вимиваються в горизонти, які залягають нижче і, взаємодіючи з мінеральними компонентами ґрунту, викликають диференціацію профілю. Основними складовими ґрунотворного процесу під широколистяними лісами є біологічна акумуляція органічної речовини і зольних елементів, руйнування мінеральної частини під впливом органічних речовин і винесення продуктів розпаду у вигляді металоорганічних комплексів (опідзолення), лесиваж [2].

Аналізуючи особливості хімічних і фізико-хімічних властивостей сірих лісових ґрунтів, О.М. Генадієв і М.А. Глазовська констатують, що в їх профілі поєднуються ознаки значної акумуляції гумусових речовин, елювіально-ілювіальної диференціації профілю і вилугування карбонатів. Внаслідок підвищеного вмісту зольних елементів і азоту, малого вмісту восків і смол в опаді трав і дерев'янистих листяних породах створюються сприятливі передумови для глибокого перетворення рослинних залишків. Цьому сприяють гідротермічні умови – відносно високі температури ґрунту і достатня їх зволоженість в весняно-літній і осінній періоди.

У таких умовах відбувається інтенсивна гуміфікація органічної речовини під впливом різних мікроорганізмів, чисельних комах і дощових черв'яків. Продукується гумус з відносно підвищеним вмістом гумінових кислот, переважно типу мулль. Часто гумінові і фульвокислоти, що утворюються, усереднюються вже на місці свого утворення у верхній частині профілю за рахунок основ, які вивільняються при розкладанні рослинного опадів. Однак для повної нейтралізації гумусових речовин цих основ не вистачає, оскільки значна їх частка вилугується із ризосфери в періоди посиленого промивного режиму (весною і восени). Залишені неусереднені гумати кальцію і фульвати півторакислих вимиваються вниз по профілю. У міру насиченості основами вони випадають в осад у середній частині профілю. При цьому основна зона вмивання гуматів кальцію, як менш рухомих сполук,

виявляється в горизонті Bth, тоді як фульвати заліза і алюмінію проникають глибше – до глибини 100 см і більше. Власне з цієї обставиною зв'язане розширення відношення $C_{\text{тк}}$ і $C_{\text{фк}}$ у горизонті Bth і його звуження у більш глибоких горизонтах. Результати взаємодії гумусових кислот з мінеральною частиною ґрунтів проявляються в морфологічній зовнішності останніх. Найбільш верхній горизонт набуває пов'язаного з гумусово-акумулятивними явищами темно-сірого забарвлення. В частині профілю, яка залягає під цим горизонтом, через яку мігрують неусереднені гумусові речовини, відбувається освітління поверхонь структурних агрегатів. Це обумовлено тим, що гумусові кислоти розчиняють зафарбовані плівки гідрооксидів заліза на зернах світлозафарбованих мінералів (кварц, польові шпати). Виникає ефект білуватої присипки, яка покриває грудочки ґрунту. В горизонтах, які залягають нижче, де осідають вимиті орґано-мінеральні сполуки, навпаки, на структурних окремоостях з'являються плівки ілювіювання, надаючи поверхням агрегатів більш темного зафарбування, ніж їхня внутрішня маса. Винесення під час вологих періодів неусереднених гуматів кальцію і зв'язаних з фульвокислотами гідрооксидів заліза і алюмінію приводить до послаблення міцності структурних агрегатів, диспергації мінеральних колоїдів і вимивання їх з низхідними токами вологи в більш глибокі горизонти (особливо в горизонт Bth). У сірих лісових ґрунтах процес лесиважу виражений слабкіше, ніж в підзолистих суглинкових ґрунтах, але тим не менше текстурна диференціація профілю в них помітна досить виразно. Крім вмивання мулистих часток, поважання горизонту Bth певною мірою зв'язане також з внутрішньогрунтовым вивітрюванням, при якому вторинні глинисті мінерали накопичуються на місці свого утворення.

Текстурна диференціація профілю обумовлює вплив на особливості водного і окисно-відновного режимів сірих лісових ґрунтів. У багатьох з них на межі гумусово-акумулятивного і ілювіального горизонтів присутні дрібні залізисті конкреції, які свідчать, очевидно, про деякий застій вологи під час вологих періодів року над оглиненною частиною і розвитку анаеробного стану.

Власне до нижньої частини гумусового профілю часто приурочений максимум білуватої присипки, що зумовлено періодичним виникненням тут відновних умов, які сприяють переходу окисних форм заліза в розчинні закисні і більш високій рухомості орґано-мінеральних сполук.

На генезу сірих лісових ґрунтів справляє помітний вплив дуже інтенсивний біологічний колообіг, характерний для трав'янистих лісових фітоценозів (особливо для широколистяних лісів). У приповерхневих горизонтах цих ґрунтів відбувається біогенна акумуляція кальцію, магнію та інших зольних елементів. Однак цей процес не компенсує повністю кліматогенного (пов'язаного з просочуванням атмосферних опадів) винесення основ і тому ґрунти мають у верхньому горизонті слабокислу реакцію і глибоко вилугований від карбонатів профіль. Вивчення ґрунотворення на різновікових

датованих смугах показує, що для формування більш або менш зрілого профілю сірих лісових ґрунтів необхідний час не менше 3 000 років [5].

Аналізуючи хімічні і фізико-хімічні властивості сірих лісових ґрунтів Г.В. Добровольський і І.С. Урусева констатують, що за сукупністю властивостей світло-сірі лісові ґрунти ближчі до дерново-підзолистих ґрунтів, а темно-сірі лісові – до чорноземів. Така двійчастість виражається не тільки у властивостях, але й у географії сірих лісових ґрунтів. Світло-сірі лісові ґрунти тяжіють до більш вологих кліматичних умов північного лісостепу, яка в доагрокультурний період була покрита широколистяними лісами західноєвропейського типу, а темно-сірі – до південного лісостепу, де на фоні лучно-степової рослинності росли байрачні діброви. Власне сірі лісові ґрунти зустрічаються як в північному, так в південному лісостепу, але більш південні їх варіанти відрізняються від північних меншою опідзоленістю і вилугованістю, посиленням процесів біологічної акумуляції, що відображається в морфології і хімічних властивостях. В ґрунтовому покриві північного і південного лісостепу названі ґрунти утворюють різні поєднання як у плакорних умовах, так і по елементах рельєфу [7].

В північному лісостепу загальною закономірністю в розподілі ґрунтів за елементами рельєфу є зменшення опідзоленості вниз по схилу. Вододіли звичайно зайняті світло-сірими лісовими ґрунтами, інколи у поєднанні з дерново-підзолистими, до схилів приурочені світло-сірі і сірі лісові ґрунти, а у найнижчих частинах схилів поширені напівгідроморфні сірі лісові глеєві ґрунти. По днищах балок, улоговин і западин в умовах близького залягання ґрунтових вод формуються дерново-глеєві і перегнійно-глеєві ґрунти під лучною і лучно-чагарниковою рослинністю. В південному лісостепу темно-сірі лісові ґрунти виходять на вододіли і тільки серед опідзолених і вилугованих чорноземів вони місцями займають схили. У напівгідроморфному ряді розвиваються лучно-чорноземні і чорноземно-лучні, а в гігморфному – лучні. [7]

Дослідження проведені на території Молдови показали, що сірі лісові ґрунти приурочені в основному до підвищених елементів рельєфу. Вони змінюються в залежності від висоти місцевості, експозиції схилів і особливо літології порід і дерев'янистої рослинності. На короткому просторовому інтервалі можна простежити еволюцію ґрунтів. Світло-сірі лісові ґрунти легкого гранулометричного складу Центральних Кодр поряд з бурими лісовими займають підвищені елементи рельєфу. Це найбільш давні ґрунти. На периферії Кодр переважають сірі і темно-сірі лісові ґрунти. У південних Кодрах світло-сірі і сірі лісові ґрунти невеликими плямами зустрічаються на височинах серед переважаючих темно-сірих лісових в чорноземному оточенні. Роль літологічного фактору і типів лісу особливо зростає в умовах Центральних Кодр і в значній мірі визначає процеси опідзолення і оглеєння.

Сірі лісові ґрунти, які трактують у літературі як сіро-бурі, відповідають більше ґрунтам, якщо утворилися на мергелеподібних породах. Вони належать

до гігморфних ґрунтів і характеризуються більш вираженими процесами оглинювання. Серед них значне місце займають глеєві і глеюваті ґрунти, які сформувалися в умовах підвищеного сезонного перезволоження. За сукупністю морфологічних ознак і аналітичних властивостей вони близькі до дерново-підзолистих ґрунтів і можуть еволюціонувати в темно зафарбовані злиті. Ясно-сірі ґрунти також за габітусом і властивостями подібні з дерново-підзолистими ґрунтами. При залученні в ріллю легкосуглинкові різновиди еволюціонують в сірі лісові. В сірих лісових важкосуглинкових ґрунтах на карбонатних суглинках при окультуренні значно покращуються фізико-хімічні властивості, і вони наближаються до темно-сірих [14].

Аналізуючи ґрунтовий покрив лісостепової зони України Н.Б. Вернандер зазначає, що поряд з чорноземами тут широко поширені сірі лісові ґрунти. Деякий (невеликий) розрив у морфології і властивостях спостерігається лише між сірими і темно-сірими ґрунтами. Також поступово відбувається заміна темно-сірих ґрунтів опідзоленими чорноземами. Ясно-сірі лісові ґрунти, що розвиваються в лісостеповій зоні під широколистяними лісами на лесоподібних породах, є найбільш давніми з початку післяльодовикового періоду. За зовнішнім виглядом (морфологією) вони близькі до дерново-підзолистих ґрунтів мішаних лісів. У даний час світло-сірі лісові ґрунти частіше всього зустрічаються під дубово-грабовими або грабовими лісами, які змінили дубняки. На крайньому заході зони в складі лісів зустрічається і бук. Як правило трав'яний покрив слабо розвинутий. При розкладенні лісової підстилки утворюється дрібно-роздрібнений, кислий гумус типу фульвокислот, тільки частково нейтралізований основами. У ґрунті відбувається підзолистий процес ґрунотворення. Однак він виражений не в такій різкій формі, як в ґрунтах мішаних або хвойних лісів. Причина цього – карбонатна ґрунотворна порода, а звідси і відносно багатство підстилки на основи. На карбонатних породах при підзолистому процесі відкладення колоїдів у середній частині ґрунтового профілю є більш повним і сприяє утворенню горіхуватої і призматичної структури. Тоді як в умовах безкарбонатної породи частина колоїдних розчинів повністю вимивалася за межі ґрунтового профілю, надходячи у ґрунтові води [3].

Сірі лісові ґрунти мають найбільше поширення в лісостеповій зоні порівняно з іншими підтипами сірих лісових ґрунтів. Це також первинні лісові ґрунти, які сформувалися під широколистяними лісами з початку післяльодовикового періоду. Вони покривають верхні і середні частини схилів долин річок і балок. На лівобережжі Дніпра сірими лісовими ґрунтами покриті і плоскі високі праві береги рік [3].

Узагальнюючи теоретичні розробки з генези утворення сірих лісових ґрунтів, Г.О. Андрущенко пояснює, що в умовах, де підзолистий процес сильно переважає над дерновим, формуються ясно-сірі лісові ґрунти, в умовах, де підзолистий процес проходить з такою самою інтенсивністю, як і дерновий, утворюються сірі опідзолені ґрунти, а там, де дерновий процес сильно переважає над підзолистим, утворюються темно-сірі опідзолені ґрунти.

Сірі лісові ґрунти у Волинському лісостепу мають свої особливості профілю залежно від рельєфу їх залягання. Особливістю ясно-сірих лісових ґрунтів у західній частині Волинської височини є неглибокий профіль, сильна опідзоленість, поверхнева і глибока глеюватість.

У Середньому лісостепу ясно-сірі лісові ґрунти залягають на найбільш підвищених елементах рельєфу – на вододілах і у верхніх частинах схилів. Сірі лісові залягають на середніх третинах схилів, а темно-сірі – на нижніх третинах схилах в комплексі з опідзоленими чорноземами.

У західній частині підвищеного поясу лісостепу, зокрема на Розточчі та Опіллі, сірі лісові ґрунти приурочені до підвищених форм рельєфу, а також до рівнинних плато. У південно-східній частині підвищеного лісостепу, яка є найбільш еродованою між річками Серет і Збруч, найбільше поширені ясно-сірі, сірі лісові і темно-сірі опідзолені ґрунти [1].

Виявлені відмінності властивостей і географії сірих лісових ґрунтів, які зумовлені їх перехідним положенням, спричиняють різні підходи до їх класифікації і районування.

У класифікації М.М. Сибірцева лісостепові ґрунти були виділені в самостійний тип чорнолісових ґрунтів (лісові землі) з поділом на 2 підтипи – темно-коричневих і коричнево-сірих ґрунтів [23]. Згодом класифікація М.М. Сибірцева була деталізована І.К. Фрейбергом, К.Д. Глінкою, С.А. Захаровим, А.А. Завалишином, І.В. Тюріним та іншими вченими.

На особливості північних варіантів сірих лісових ґрунтів звернув увагу ще І.К. Фрейберг [28] і І.В. Тюрін [26], які при класифікації виділили їх в особливі групи. На картах ґрунтово-географічного районування [12] і ґрунтово-екологічного районування Східно-Європейської рівнини [11] сірі лісові ґрунти північного лісостепу виділені як самостійна листяно-лісова зона сірих лісових ґрунтів.

Серед сірих лісових ґрунтів на ділянках з підвищеним зволоженням у пониженнях рельєфу, а місцями на плоских слабодренованих вододілах, розвиваються напівгідроморфні сірі лісові глейові ґрунти. Під такою назвою ці ґрунти як самостійний тип введені у класифікацію Є.М. Івановою [9]. У “Класифікації і діагностиці ґрунтів СРСР” [10] в залежності від додаткового зволоження вони поділені на підтипи поверхнево- і ґрунтово-глеюватих (глеєвих).

У класифікації ґрунтів України (1988) сірі лісові ґрунти виділяються на рівні типу з поділом на підтипи – ясно-сірі лісові, ясно-сірі вологі, сірі вологі, сірі лісові і сірі гірські. Темно-сірі опідзолені як підтип ґрунту віднесено до типу опідзолених ґрунтів [20]. У світовій реферативній базі ґрунтових ресурсів (WBB, 1998) сірі лісові ґрунти відносять до *Albeluvisols Umbric*.

Сільськогосподарське освоєння сірих лісових ґрунтів призвело до зміни їх властивостей і розвитку деградаційних процесів. Ще в 1898 році В.В. Докучаєв писав, що “орні сірі лісові ґрунти мають дуже погані фізичні властивості: вони сильно твердіють у сухий період року, на ріллі утворюються

брили і, навпаки, під впливом дощу робляться дуже в'язкими, запливають, надходження повітря в ґрунт утруднюється, і, отже все мінеральне життя в ньому сильно послаблюється” [8, с. 361]. Тут В.В. Докучаєв без сумніву мав на увазі сповільнення процесів вивітрювання і вивільнення елементів живлення рослин. Про те, що анаеробні умови радикально змінюють склад і активність ґрунтової мікрофлори, тоді ще не було відомо. Але в цілому спостереження В.В. Докучаєва про швидку деградацію лісових ґрунтів при переведенні їх у ріллу абсолютно справедливі і має велике агрономічне значення.

Великий внесок у дослідження впливу людини на природний ґрунотворний процес зробив І.В. Тюрін, який прийшов до висновку, що слабо-опідзолені ґрунти при поселенні степової рослинності мають всі умови змінитися на вилуговані чорноземи [27].

У 30-ті роки ХХ століття з'явилися перші роботи, де описано зміни сірих лісових ґрунтів під впливом сільськогосподарського освоєння. Це знайшло своє відображення в працях О.К. Контаренко, І.І. Канівця, С.Ф. Королюка, П.І. Шавригіна, А.А. Завалішина, К.А. Кузнецова, С.В. Зонна, В.К. Міни та інших.

Подальше накопичення фактичного матеріалу про зміни складу та властивостей сірих лісових ґрунтів у результаті сільськогосподарського використання не привело до одностайної думки про розвиток ґрунотворного процесу. Одні дослідники вважають, що в орних сірих лісових ґрунтах відбувається природний зональний процес ґрунотворення, який принципово не відрізняється від ґрунотворного процесу під природною рослинністю, інші, навпаки, констатують про глибокі, корінні зміни у природному процесі ґрунотворення [19]. Тому, очевидно, не безпідставно висловлено думку про те, що “серед основної маси ґрунтознавців ... до останнього часу не було осмислено глибини і масштабності антропогенного перетворення ґрунтів і ґрунтового покриву” [21].

За останні десятиріччя вивченню аерогенної еволюції ґрунтів різних типів присвячені праці багатьох вчених-ґрунтознавців. Тривале сільськогосподарське використання сірих лісових ґрунтів призвело до зміни їх просторового поширення, викликало трансформацію морфологічних ознак, фізичних і фізико-хімічних властивостей. Зміна сірих лісових ґрунтів у процесі сільськогосподарського освоєння і використання є новим етапом еволюції ґрунтів – культурним етапом процесу ґрунотворення. Розвиток культурного (природно-антропогенного) ґрунотворного процесу залежно від господарської діяльності людини може відбуватися по різному і неоднаково впливати на стан і властивості ґрунту [22].

Цим важливим питанням аерогенної еволюції сірих лісових ґрунтів присвячені праці В.Д. Мухи, Ю.Г. Чендєва, Б.П. Ахтирцева, А.С. Щетиніної, Н.М. Бреус, Н.Б. Вернандер, А.І. Гуменюка, Г.О. Андрущенко, Н.Г. Іовенка, Д.І. Ковалишин, М.М. Вислободської, М.І. Пшевлоцького, В.Г. Гаськевича, Г.С. Підвальної, С.П. Позняка, О.В. Гаськевич, Т.С. Ямелинця, М.Г. Кота та інших.

Література

1. Андрущенко Г.О. Грунти західних областей УРСР. Львів – Дубляни, 1970. – 181 с.
2. Ахтырцев Б.П. Серые лесные почвы Центральной России. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1979. – 232 с.
3. Вернандер Н.Б. Почвы лесостепной зоны // Природа Украинской ССР. Почвы. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 94-95.
4. Вильямс В.Р. Почвоведение. – М.: Сельхозгиз, 1938. – 447 с.
5. Геннадиев А.Н., Глазовская М.А. География почв с основами почвоведения. – М.: Высшая школа, 2005. – С. 279-284.
6. Горшенин К.П. Влияние лесных посадок на химико-морфологическое строение чернозема // Почвоведение. – 1924. – № 3-4.
7. Добровольский Г.В., Урусеvская И.С. География почв. – М.: Изд-во Московского университета “Колос С”, 2004. – С. 295-301.
8. Докучаев В.В. Сочинения. – Т. VI. – 1951. – С. 361.
9. Иванова Е.Н. Опыт общей классификации почв // Почвоведение. – 1956. – № 6.
10. Классификация и диагностика почв СССР. – М.: Колос, 1977. – С. 234.
11. Карта почвенно-экологического районирования Восточно-Европейской равнины // Под ред. Г.В. Добровольского, И.С. Урусеvской. – Москва, 1997.
12. Карта почвенно-географического районирования // Под ред. Е.Н. Ивановой, Н.Н. Розанова, Д.М. Шашко. – Москва, 1962.
13. Коржинский С.И. Предварительный отчет о почвенных и геоботанических исследованиях 1886 г. Тр. общ. естествоисп. (лес или степь) // Лесной журнал. – 1904. – № 34.
14. Крупеников И.А. Почвы Молдавии. Т.1. – Кишинев: Штиинца, 1984. – 352 с.
15. Крылов П.Н. К вопросу о колебании границы между лесной и степной областями // Тр. Ботан. музея Акад. наук СССР. – 14. – 1915.
16. Махов Г.Г. Питання генези та еволюції лесових ґрунтів України. – Харків, 1924.
17. Махов Г.Г. Грунти України. Радянський селянин. – Харків, 1930. – 330 с.
18. Мировая коррелятивная база почвенных ресурсов: основа для международной классификации и корреляции почв. – Москва: Товарищество научных изданий КМК, 2007. – 280 с.
19. Плодородие почв и устойчивость земледелия (агроэкологические аспекты) / И.П. Макаров, В.Д. Муха, И.С. Кочетов и др. / Под ред. И.П. Макарова и В.Д. Мухи. – М.: Колос, 1995. – 288 с.
20. Полупан Н.И. Классификация почв // Почвы Украины и повышение их плодородия. – Т. 1. – К: Урожай, 1988. – С. 116.
21. Почвы Украины и повышение их плодородия. – Т. 1. – К: Урожай, 1988. – 296 с.
22. Пшевлоцкий М.І., Гаськевич В.Г. Грунти Сокальського пасма і їх агротехногенна трансформація. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 180 с.
23. Сибирцев Н.М. Почвоведение. Изб. сочинения. – Т. 1. – Москва: Сельхозгиз, 1951.
24. Талиев В.И. Нерешенная проблема русской ботанической географии (лес или степь) // Лесной журнал. – 1904. – № 34.
25. Тумин Г.М. Каменно-степная опытная станция и ее достижения по борьбе с засухой при помощи лесных полос. – Воронеж, 1926.
26. Тюрин И.В. Почвы лесостепи // Почвы СССР / Под ред. Л.И. Прасолова. – Т. 1., 1939. – С. 187-223.
27. Тирин И.В. Вопросы генезиса и плодородия почв. Сборник статей. – 2-е изд. – М.: Наука, 1966. – 288 с.
28. Фрейберг И.К. Почвы водосбора верхнего течения р. Оки. – 1908.

Стаття надійшла 28.04.2009 р.

УДК 911.9 + 577 (477.81)

Сергій Коротун

КОРІННЯ СУЧАСНИХ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

У статті розглядається коріння сучасних екологічних проблем Західного Полісся і зокрема Рівненської області. Проведений аналіз природного та антропогенного впливу на навколишнє середовище регіону.

Serhiy Korotun. Root of modern Western Polissya ecological problems and prospect of their decision. *In the article examined root of modern ecological problems of Western Polissya and in particular Rivne region. An analysis is conducted natural and anthropogenic influence on the environment of region.*

Уведений у науку в 60-х роках XIX ст. австрійським природознавцем Е.Геккелем термін “екологія”, який охоплював взаємини людини з її “домівкою” (природним середовищем), пережив складну історію. Не здобувши великого визнання на початкових етапах індустріалізації і навіть підданий

своєрідній державній анафемі в тоталітарних країнах, де домінувало агресивне ставлення до природи (згадаємо: перетворення, підкорення природи, наступ на природу тощо), проблема екології стали чи не домінантними у сьогоденні, вийшовши з уваги вузького кола фахівців на громадський загал і набуваючи

все нових забарвлень (екологія душі, екологія слова та ін.). Розширилося й початкове (геккелівське) тлумачення поняття: на зміну суто біологічному його розумінню (система “організм – довкілля”) прийшла лінія “людина – навколишнє середовище”, що охопила все розмаїття зв’язків у системі “природа – населення – господарство”. Саме ця понятійна тріада стала основою нових напрямків науки – геоєкології (Г. Бачинський, О. Топчієв) та соціальної екології.

Дослідження взаємин людини з довкіллям найбільше охоплює геоєкологія, тому цей напрямок видається нам визначальним при регіональних оцінках екологічної ситуації, зокрема на території Західного Полісся України.

Одразу підкреслимо, що описувана територія дослідження розглядалася як один із найменш порушених (з екологічних позицій) регіонів держави, екологічна ситуація в якому не йде в ніяке порівняння зі екологічною кризою у Донбасі чи Придніпров’ї і навіть вигідно відрізняється від Центрального чи Східного Полісся. Разом із тим і в цьому регіоні екологічні проблеми займають помітніше місце серед факторів соціального збудження населення, набувають все гостріших форм, що вимагає ретельнішого аналізу ситуації, насамперед виявлення основних “вузлів”, навколо яких зв’язуються екологічні аномалії, та причин їх утворення.

Почнемо з того, що об’єктивно будь-яка форма господарської діяльності призводить до більших чи менших, короткотермінових або тривалих порушень усталених екосистем, що залежить як від природних особливостей регіону, так (і насамперед) від специфіки його історико-економічного розвитку.

Природна складова тріади у Західному Поліссі відрізняється надзвичайною чутливістю ландшафтів, яка зумовлена динамічністю найважливіших компонентів місцевого ландшафтоутворення – загальним переважанням рівнинно-западинного рельєфу, сформованого на строкатій палеоген-четвертинній (переважно піщаній) основі при неглибокому заляганні тріщинуватих товщ крейди, надмірним зволоженням, підвищеним значенням біогенних факторів. Особливо це стосується північної (власне поліської) частини території, в той час як у височинній південній частині регіону зростає роль літогенної основи (лесоподібні товщі на стійкому вапняковому і пісковиковому неогеновому фундаменті, значні перепади висот тощо). Саме ці особливості стали природними передумовами диференціації основних геодинамічних процесів – заболочування на півночі та ерозійної діяльності на півдні, що завжди вступали у протиріччя з господарськими інтересами суспільства і зумовлювали активізацію людської діяльності з їх усунення (або послаблення), а відтак і появу численних екологічних порушень. Отже, вже сама специфіка природи Західного Полісся завжди була збуджуючим фактором екологічної напруги (згадаємо бодай вищі її прояви, що відбивалися на здоров’ї людей, – сумнозвісний колтун, карієсні захворювання, зумовлені нестачею йоду у питній воді тощо). Перелік природних причин створення екологічних аномалій у регіоні можна було б продовжити. Серед них і своєрідна “клавішна” будова фундаменту, з

якою пов’язані як сучасні тектонічні переміщення окремих блоків (а відтак і гідродинамічні порушення, активізація на окремих локаліях карстових процесів, ярової ерозії тощо), так і різноманітні гідрохімічні аномалії та зміни природного радіаційного фону вздовж ліній глибинних розломів (радонові води Корецького, Володимирецького районів тощо), і особливості атмосферної циркуляції в регіоні (висока повторюваність злив та пов’язаних з ними катастрофічних паводків).

Історичний зріз проблеми свідчить про певне “запізнення” в часі антропогенного навантаження на природу (у порівнянні з іншими регіонами України). І хоч порушення природного комплексу тут розпочалися ще у надрах первісного суспільства (знищення лісів та вивільнення площ для землеробства, винищення тварин під час полювання та ін.), вони носили загалом локальний характер. Склалося так, що Західне Полісся завжди було на окраїнах державних утворень (Київська Русь, Польща, Литва, Російська імперія, УРСР), що разом зі згаданою природною специфікою (передусім високою заболоченістю і залісненням території) стримувало активне освоєння (в тому числі й дослідження) краю. Саме тому цей регіон і розглядався донедавна серед небагатьох територій України з відносно мало порушеним природним комплексом.

Перші значні інженерні перетворення в Західному Поліссі припадають на другу половину XIX ст., хронологічно співпадаючи з останнім етапом промислового перевороту в Україні, вони були пов’язані з транспортним будівництвом. У цей час споруджуються залізничні магістралі Київ – Брест та Здолбунів – Радивилів (1873 р.), Здолбунів – Рівне – Сарни – Луїнець (1883 р.), Київ – Сарни – Ковель (1902 р.). Саме на цей період припадають і перші серйозні комплексні наукові дослідження в регіоні, серед яких згадаємо роботи Західної експедиції з осушення боліт (під керівництвом генерала І. Жилінського), складання XVI листа 10-верстної геологічної карти Європейської Росії (В. Ласкарьов та ін.) і, безперечно, роботи Товариства дослідників Волині, унікальні за широтою, довершеністю і науковою красою праці П.А. Тутковського.

Поряд із блискучим піонерним описом геолого-геоморфологічної будови Правобережної частини Полісся, відкриттям волинського карсту і яскравим тлумаченням походження українських лесів академік Тутковський вперше для цієї території зробив спробу хронологічної “прив’язки” неорганічної природи краю на основі аналізу археологічних знахідок, а головне (зважаючи на тематику цієї роботи) – саме його дослідження дозволяють відтворити картину майже незайманої природи Полісся сторічної давнини, а відтак можуть служити своєрідним етапоном при оцінках подальшої трансформації ландшафтів під впливом антропогенезу. Саме в працях П.А. Тутковського містяться чи не перші для регіону праобрази геоєкологічних оцінок осушувальних робіт та зведення інженерних споруд (зокрема прокладання залізниць) тощо.

Подальша “екологічна історія” краю пов’язана з невинним зростанням і розширенням форм антропо-

погенного навантаження, особливо відчутним у другій половині ХХ ст. Одним із об'єктивних показників такого навантаження стало загальне збільшення чисельності населення та його густоти, насамперед у південній частині регіону. За даними державного комітету статистики в 2007 році у регіоні проживало близько 2,2 млн. осіб. Навіть за наближеним підрахунком на одного мешканця краю припадає близько 1,77 га загальної земельної площі. Якщо взяти до уваги відомий “екологічний ідеал” американського еколога Ю. Одума, за яким для комфортного існування на кожного жителя повинно припадати щонайменше 2 га землі, стає очевидною недолугість твердження про екологічне благополуччя описуваної території. Вже зараз не “вписується” Західне Полісся і в нормативні екологічні розрахунки, виконані іншими дослідниками-екологами (С. Доксідіс та ін.).

Екологічна напруга в регіоні почала зростати у 60-70-х роках ХХ ст. Саме в цей час, з другої половини 60-х років, розгорнулося масове гідромеліоративне будівництво, яке у наступному десятиріччі набуло ознак справжнього меліоративного “буму”. Об'єктивною основою цього небувалого наступу на поліську природу стало перезволоження і заболочування території, які помітно завадили господарському розвитку краю (досить згадати, що загальна площа меліоративного фонду, куди включаються болота, заболочені і перезволожені землі, перевищувала тут 15 тис. км², охоплюючи 25,2% території, а в окремих адміністративних районах його частка зростала до 40-53%). Гідромеліоративні роботи, головною метою яких стало введення у сільськогосподарський обіг раніше непридатних земель шляхом вилучення надмірної вологи, розпочалися у формі так званого “народного будівництва” (відкриті осушувальні канали прокладалися пристосованими технічними засобами або й вручну без належного проектного обґрунтування), проте досить швидко вони перетворилися на самостійну галузь народного господарства, що включала систему проектних, будівельних, експлуатаційних організацій, наукових установ, спеціалізованих закладів з підготовки кадрів, підприємств будівельних матеріалів тощо. Про масштаби меліоративних перетворень красномовно свідчать цифри: за двадцять років (1966-1986 рр.) у Західному Поліссі було осушено майже 400 тис. га земель, загальна площа яких збільшилась у 2 рази і перевищила 750 тис. га. Важко переоцінити наслідки гідромеліоративних перетворень у краї: на осушених площах розміщується 38% сільськогосподарських угідь, третина ріллі, на них вирощується понад 20% зернових, значна частина збору технічних культур, овочів, картоплі та іншої продукції; на них сформувалася основна кормова база тваринництва; з меліорацією пов'язані помітні соціальні зрушення, налагодження транспортної мережі тощо.

Разом із тим замкнена система Мінводгоспу, що увібрала в себе весь комплекс робіт, від вибору об'єктів меліорації аж до оцінки наслідків здійснених перетворень, зіграла зрештою злий жарт: основна увага меліораторів все більше концентрувалася виключно на технічній стороні справи та виробничих

показниках, все інше відсувалося на другий план або й зовсім відкидалося.

На жаль, до цього “іншого” потрапила й природа, починаючи від вишукувальних передпроектних робіт, обсяг яких безперервно скорочувався, і закінчуючи системою природоохоронних заходів при винесенні проектів у натуру. Досить згадати, що якщо пересічно 1 га осушення обходився на Поліссі близько 1500-1700 крб (ціни 70-х років), то на охорону природи при цьому виділялося не більше 90 крб (5-6%).

Як наслідок – безліч локальних прорахунків, що й призвело зрештою до парадоксальної ситуації, коли меліорація (дослівно – “поліпшення”) стала одним із основних факторів створення екологічної напруги в регіоні, що спричинило повне припинення нового гідромеліоративного будівництва на Поліссі. Серед таких екологічних аномалій нагадаємо активізацію різноманітних негативних геодинамічних процесів (ерозія, дефляція, вторинне заболочування, замулення водойм, суфозія тощо), порушення гідрологічного і гідрохімічного режиму поверхневих водотоків і гідродинаміки підземних вод та ін. Особливо гострою стала проблема меліоративних перетворень у регіоні протягом останніх років, коли почалося руйнування меліоративного комплексу в державі. Фактично зникли основні структурні ядра системи – ПМК (за невеликим винятком тих, що встигли перепрофілюватися), розпалися служба експлуатації та водогосподарські проектні організації, зведена нанівець підготовка кадрів, а головне – залишені напризволяще сотні меліоративних систем, які не тільки стали своєрідним кладовищем мільярдних народних коштів, але й потенційним джерелом нової екологічної небезпеки.

Важливою причиною екологічних порушень у переважно аграрному регіоні став дуже високий рівень розораності земель. Якщо пересічно у Західному Поліссі частка ріллі у загальній площі не перевищує 31%, то в окремих адміністративних районах цей показник зростає до 60-73%, а деякі басейни малих річок розорані на 85-92%, це зумовило повне руйнування їх природних екосистем. Зауважимо принагідно, що саме басейновий підхід видається нам найбільш виправданим і раціональним при екологічних оцінках території. Орні землі, особливо у розчленованій (і найбільш продуктивній) південній частині регіону, стали не тільки плацдармом знесення твердого матеріалу і замулення водотоків, але й постачальником змитих добрив, а відтак – джерелом гідрохімічних аномалій з цілою низкою різноманітних екологічних ускладнень.

Поряд із сільськогосподарською діяльністю вагомими осередками екологічної напруги в регіоні стали численні промислові об'єкти, серед яких чимало підприємств із заздалегідь відомою потенційною небезпечкою. Формальна логіка їх спорудження саме в цьому регіоні зрозуміла: можливість високоякісного водозабезпечення виробництва, наявність незайнятих робочих рук тощо, як зрозуміла й зацікавленість органів місцевого самоуправління у їх спорудженні: працевлаштування людей, щедрі фінансові “вливання” до місцевих бюджетів та ін. Разом із тим,

особливо в роки після Чорнобильської катастрофи і після зняття завіси утаємничування екологічної інформації, саме ці підприємства стали не тільки джерелами явної і потенційної (у зв'язку зі старінням обладнання і технології) екологічної небезпеки, але й основними чинниками громадської тривоги. Більше того, споруджені в епоху тоталітаризму згадані підприємства проектувалися і розміщувалися без належної екологічної експертизи і, як правило, без участі місцевих фахівців, що викликало чимало недоречностей і ускладнень.

Прикладами екологічно невдалого розташування господарських об'єктів у регіоні можуть бути: спорудження Хрінницького водосховища на р. Стир, гребля якого була "посаджена" на карстово-небезпечну карбонатну основу; зведення великого хімічного підприємства (тепер – ВАТ "Рівнеазот") за 8 км на північний захід від Рівного, тобто на основному шляху повітряного переносу тощо; і особливо – розташування в тектонічно активній розломній зоні (і до того ж на тій самій карстово-небезпечній крейдяній товщі) промислового майданчика Рівненської АЕС. Серйозні екологічні ускладнення в регіоні, зокрема для однієї з головних водних артерій краю – р. Горинь – пов'язані зі створенням Хмельницької АЕС з її непередбаченою системою водозабезпечення (акумуюче водосховище, зорієнтоване на заповнення водою під час повеней і паводків, протягом серії відносно мало-водних років стало реальною загрозою для норми стоку і навіть для санітарних витрат Горині, а заплановане перекидання води з басейну Дністра сьогодні виглядає фантастичним).

Фінансове становище більшості сільськогосподарських виробників призводить до деградації внутрішньогосподарських меліоративних систем. На осушених площах розвиваються негативні процеси вторинного заболочення. Майже 30 відсотків осушених земель у Рівненській області, як і в Україні загалом, використовуються як непродуктивні луки та пасовища. Збільшуються терміни пропуску повеней та паводків у наслідок замулення каналів та скидних колекторів та заростання їх чагарниками. На зрошувальних системах виходять з ладу і демонтуються запірно-регулююча арматура та трубопроводи. Набрала незворотного характеру втрата кваліфікованих кадрів. Переважна більшість господарств, що мають меліоровані землі, залишилися без гідротехніків.

Понад 20 відсотків меліоративних каналів заросли чагарниками та замулилися. Технічний стан

внутрішньогосподарських осушувальних систем через збиткову діяльність більшості сільгоспвиробників призводить до неспроможності виконання ними своєї основної функції – відведення надлишкових вод, а їх руйнування створює екологічну та техногенну небезпеку. Під час паводків збільшуються зони і терміни затоплення сільськогосподарських угідь та населених пунктів. Енергетичне обладнання польдерних насосних станцій відпрацювало нормативний термін і на більшості об'єктів потребує капітального ремонту або заміни.

З 2000 року і дотепер, у регіоні великих повеней не було. І в той же час сталося чимало випадків часткових, а іноді й повних затоплень окремих садиб та населених пунктів талими водами. Причиною таких надзвичайних ситуацій є людський фактор: руйнування меліоративних каналів та споруд, розорювання прибережних захисних смуг річок, скидання сміття та створення перемичок і загат на каналах і водостоках, що стає причиною замулення водопропускних споруд, сповільнення водовідведення або й повного його припинення. І як наслідок – підтоплення або затоплення територій населених пунктів і сільськогосподарських угідь.

Прикладом може бути ситуація на р. Стир, що пояснюється зарегульованістю річки на території Рівненської області. Мається на увазі Хрінницьке водосховище, з якого в повинь періодично скидають воду в річку. Аналогічна ситуація і з водосховищем на річці Іква у Млинівському районі. Буває, навіть улітку рівень води в р. Стир суттєво піднімається або навпаки – знижується.

Для вирішення цієї проблеми, на наш погляд, необхідно "зрізати" пік повені, а для цього зарегулювати воду. Зробити це можна шляхом створення резервної місткості у самому водосховищі, яка у певний період проходження водопілля заповнюється шляхом закриття затворів. Вода скидається з водосховища так, щоб не допустити різкого піднесення рівня води в річці, а відтак – надзвичайних ситуацій.

Згідно із завданням щодо реконструкції осушувальних систем та поліпшення екологічного стану осушених земель (Постанова Кабінету Міністрів України "Про Комплексну програму розвитку меліорації земель і поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь у 2001-2005 роках та прогноз до 2010 року") на території Рівненської області до 2010 року необхідно реконструювати 23 тис. га меліорованих земель, а в Волинській та Житомирській областях по 26 тис. га (табл. 1).

Таблиця 1

Завдання щодо реконструкції осушувальних систем та поліпшення екологічного стану осушених земель у поліських областях (тис. гектарів)

Область	2001-2005 роки					2006-2010	2001-2010
	2001	2002	2003	2004	2005		
Волинська	1,4	1,8	2,7	3,1	9	17	26
Житомирська	1,4	1,8	2,7	3,1	9	17	26
Рівненська	1,2	1,6	2,4	2,8	8	15	23

Завдяки діям керівників областей, розташованих у регіоні, згадаємо і про вдаль "відбиття" сусідських намірів зі спорудження специфічних

підприємств на межі з територією регіону, введення в дію яких мало б надзвичайно серйозні екологічні наслідки для Західного Полісся (завод з виробництва

гербіцидів, запроєктований у Шумському районі Тернопільської області на р. Вілія, горезвісний Малоритський крейдянний кар'єр на Берестейщині з його прямою загрозою Шацькому поозер'ю та ін.). Взагалі проблема "сусідства" в екології виглядає досить цікавою і ще чекає свого дослідника (взяти хоча б ті ж АЕС на межі областей, експлуатація природних ресурсів, організацію всіляких складів і звалищ на межах різного рангу адміністративних одиниць тощо).

Окремою екологічною бідною для Західного Полісся стала проблема збереження і знешкодження промислових і побутових відходів. У регіоні не тільки не створено жодного спеціального полігону для цих потреб, не кажучи вже про сучасні спеціалізовані підприємства, але й узагалі немає належних природних ділянок для їх спорудження. Нагадаємо при цьому, що йдеться про серйозні справи загальнодержавного значення, оскільки Західне Полісся виступає не тільки одним із основних осередків живлення Львівсько-Волинського артезіанського басейну, який забезпечує водопостачання майже всього Західного регіону України, але й входить важливою ланкою в систему живлення Дніпра, а відтак екологічні прорахунки в регіоні можуть мати резонанс практично на всій території України. В той самий час у Західному Поліссі виникли екстремальні ситуації з нагромадженням відходів хімічних та інших виробництв (наприклад, один лише БАТ "Рівнеазот" нагромадив за роки свого існування понад 13 млн. т досить токсичного фосфогіпсу з невідомими шляхами його переробки). "Державний статус" має і проблема знешкодження відпрацьованого радіоактивного пального, що нагромаджується на обох атомних станціях регіону. За таких умов особливе обурення викликають самочинні дії окремих новонароджених і нерідко ефемерних фірм, які на догоду власним меркантильним інтересам, користуючись прогалинами молодого українського законодавства, бездумно завозили на територію регіону промислові відходи з інших країн (згадаємо хоча б історію з хімічними відходами, завезеними з Німеччини рівненською фірмою "Поділля", яка у 1992-1995 рр. була одним із основних чинників збурення громадського протесту і вимагала надзвичайних зусиль місцевих органів управління, науковців та спеціальних військ Прикарпатського округу для ліквідації цієї екологічної "міни").

Станом на 1 січня 2005 р. кількість накопичених токсичних відходів усіх класів небезпеки становила тільки по м. Рівне 16,8 млн. тонн, з них 15,4 млн. тонн – фосфогіпс (фосфорна сполука, що належить до відходів IV класу небезпеки). Фосфогіпс утворювався в процесі виробництва фосфорної кислоти на БАТ "Рівнеазот" і накопичувався на спеціальному відвалі площею 58,2 га, розташованому на відстані 2,5 км від підприємства, на правому березі річки Горинь. З 2001 року з припиненням виробництва фосфорної кислоти обсяг накопиченого фосфогіпсу не збільшується.

Без врахування фосфорних сполук, станом на 1 січня 2005 року в поверхневих сховищах на території усіх підприємств міста накопичилось 54,87 тис. тонн відходів, з них 41,97 тис. тонн або 76,43% – на

території БАТ "Рівнеазот".

До відходів I класу небезпеки належать відходи гальванічних виробництв, що містять важкі метали, відпрацьовані свинцеві акумулятори та ртуть і її сполуки. Спад накопичення відходів I класу небезпеки відбувся за рахунок здачі на утилізацію відпрацьованих акумуляторних батарей, що містять свинець.

Відходи гальваніки зберігаються на території підприємств ТзОВ "РЗВА-Електрик" (БАТ "РЗВА"), БАТ "Рівнерадіозавод", БАТ "РЗТА" і обсяг їх накопичення за останні три роки відносно стабільний. Технічні рішення щодо утилізації цих відходів в Україні відсутні.

Токсичні відходи, що містять ртуть, які раніше утворювались на БАТ "Рівненський завод "Газотрон" з 1996 року, в кількості 1 тонна (ртуті 0,2 кг) розміщуються на території підприємства.

Відпрацьовані люмінесцентні лампи з вмістом ртуті, які збираються на підприємствах, установах, організаціях міста, також є відходами I класу небезпеки. Накопичені за рік лампи (30-40 тисяч штук) передаються для подальшої утилізації спеціалізованим підприємствам, які мають відповідні ліцензії та необхідні дозволи.

Міською радою м. Рівне у 2006 році затверджена "Міська програма поводження з відходами на 2006-2010 роки". Метою програми є формування системи поводження з відходами на території міста, реалізація комплексу заходів щодо запобігання або зменшення обсягу утворення відходів, максимальної їх утилізації, забезпечення екологічно безпечного видалення відходів, впровадження ресурсозберігаючих технологій з метою відвернення негативного впливу відходів на навколишнє природне середовище та здоров'я людей.

Не можна залишати поза увагою, що згадані екологічні біди регіону сьогодні пригальмовані економічною депресією в державі – більшість промислових підприємств різко скоротили виробництво, зменшилося внесення добрив на лани, практично не застосовуються засоби захисту рослин тощо. Отже, реальною залишається загроза активізації екологічної напруги в регіоні при відновленні виробництва. Не додає оптимізму і стан в комунальному господарстві краю: старіння водоводів, каналізаційних систем, відсутність обладнаних сміттєзвалищ тощо залишаються потенційними джерелами екологічної небезпеки на майбутнє. Зрозуміло, що така ситуація вимагає чималих фінансових витрат як з боку виробників, так (і в першу чергу) з боку держави, щоб хоч якось утримати стан справ до "кращих часів", коли на всіх рівнях стане зрозумілим, що екологічні проблеми стоять принаймні в одному ряду з проблемами економічними, соціальними й культурними.

На жаль, існуючий порядок управління і насамперед законодавча база країни поки що не підтверджують такого розуміння, про що свідчать хоч би новації останнього часу, коли були фактично ліквідовані основні засади фінансування екологічної діяльності, передбачені Законом України про охорону навколишнього природного середовища (зокрема, відмінене цільове призначення відрахувань за вико-

ристання і забруднення природного середовища, а кошти ці включені у прибуткову частину бюджету, де вони легко можуть “заблукати”). Невідкладного законодавчого вирішення вимагає і сама система організації екологічної діяльності в країні в умовах переходу до ринкової економіки.

Особливе місце в загальному комплексі екологічних негараздів Західного Полісся України посідає чорнобильська проблема. Досить згадати, що від радіонуклідного забруднення після катастрофи на ЧАЕС постраждало 13 адміністративних районів Рівненщини та Волині загальною площею 16,3 тис. км², де мешкає понад 549,4 тис. осіб. Не вдаючись у деталі цієї проблеми, підкреслимо, що ця аварія не тільки стала джерелом трагедії сучасників, забравши здоров'я і надії тисяч людей, але й залишила сумну спадщину нашим нащадкам. Разом із тим вона висвітлила і безпорадність суспільства перед екологічним лихом такого масштабу. Популізм прийнятих “чорнобильських” законів, в основу яких був покладений територіальний принцип (розподіл всіляких пільг, масове відселення людей) цілком очевидно суперечить вибірковому характеру радіаційного впливу та необхідності індивідуальних підходів до вирішення проблеми (перманентне обстеження і лікування хворих, насамперед дітей, забезпечення

“чистими” продуктами харчування, створення умов для безпечного проживання і господарської діяльності тощо). Реорганізація підходів до ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи могла б сприяти загальному зменшенню податкового пресу в державі, а відтак і прискоренню виходу України з економічної кризи.

За таких умов особливої актуальності набуває організація всебічного екологічного дослідження регіонів на всіх напрямках: від “класичного” геоекологічного “набору” (земля, вода, повітря) до медико-географічних і комплексних узагальнень. Не можна сказати, що такі дослідження в регіоні не проводяться. Проте вони носять розрізнений характер і висвітлюються у спеціальній літературі, яка маловідома широкому загалу. В той самий час інформаційні прогалини заповнюються найрізноманітнішими “навколоекологічними” тлумаченнями справжніх і надуманих фактів та подій, спрямованих здебільшого на залякування і збудження населення з боку не дуже компетентних людей. Сьогодні екологічна тематика стала чи не найулюбленішим інструментом політичної боротьби і демагогії, що все більше стає на заваді економічному відродженню краю. Отже, проблема екологічно-просвітницької діяльності серед населення стає одним із найважливіших обов'язків для фахівців і відповідних органів управління.

Література

1. Коротун І.М., Коротун Л.К. Географія Рівненської області. – Рівне: Рівн. ін-т підв. квал. пед. кадрів, 1996. – 274 с.
2. Міська програма поводження з відходами на 2006-2010 роки. – Рівне, 2006 – 15 с.
3. Природа Рівненської області / За ред. К.І. Геренчука. – Львів: Вища школа, 1976. – 156 с.
4. Про Комплексну програму розвитку меліорації земель і поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь у 2001-2005 роках та прогноз до 2010 року. Кабінет Міністрів України. Постанова № 1704 від 16.11.2000.
5. Руденко Ф.А. Гідрогеологія Української РСР. – К.: Вища школа, 1972. – 172 с.
6. Цись П.М. Геоморфологія УРСР. – Львів: Львів. ун-т., 1962. – 224 с.

Стаття надійшла 20.09.2008 р.

Антропогеографічні дослідження

УДК 911.3(477).001

Юрій Кисельов

НАЦІОНАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ОРГАНІЗАЦІЇ ЛЮДСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ПРОСТОРУ

Відзначаються особливості національного рівня організації людського географічного простору в загальному контексті ієрархічного ряду „глобальний – регіональний – локальний”. Обґрунтовується вплив „ландшафтно-етнічного” чинника на організацію українського національного геопростору. З геософічних позицій аналізується духовна складова ландшафтів кожного природного регіону України; висвітлюється її роль у формуванні етнічної мозаїчності українців.

Yuriy Kyselyov. National level of organization of human geographical space. The particularities of the national level of the organization of human geographical space in the general context of “global – regional – local” hierarchy are identified. The influence of “landscape-ethnic” factor on the organization of the Ukrainian national geographical space is substantiated. The spiritual component of the landscapes of each natural region of Ukraine is analyzed; its role in shaping ethnic mosaicity of Ukrainians is revealed.

Людський географічний простір має кілька рівнів організації, включаючи глобальний, регіональний та локальний (місцевий), які утворюють ієрархічний ряд. Втім, поняття „регіон” і „локус” („місце”) є, на нашу думку, недостатньо конкретизованими, а, отже, в них може вкладатися різний зміст. Зокрема, під „регіонами” можуть розумітися й ПТК рангу фізико-географічних країн і навіть субконтинентів, і території міждержавних об’єднань, окремих держав та їх адміністративно-територіальних одиниць.

Особливим проявом регіонального рівня організації геопростору є національний, пов’язаний із територією, зайнятою тією чи іншою нацією. Його своєрідність полягає в певній двоїстості, пов’язаній з імовірністю незбігу території державної та етнічної. Вважаємо, що саме етнічну територію доцільніше розглядати під геософічним кутом зору, адже при фокусуванні уваги на державній території суб’єктивно порушується ієрархія рівнів організації геопростору, що зумовлено нерідко штучним, „неготовим” (у розумінні С. Рудницького [11, с. 116]) характером державних кордонів. Останні, на відміну від етнічних меж, які зазвичай приурочені до орографічних, гідрографічних або ландшафтних бар’єрів, є результатом дії не природних, а суспільно-історичних і воєнно-політичних чинників.

Невідповідність державних кордонів етнічним межам у Європі більшою мірою притаманна центральній і східній, аніж західній та південній, частинам субконтиненту. На наш погляд, це пов’язано з тим, що в Західній та Південній Європі значніші площі

займають гори, й державні кордони часто проходять по гірських хребтах (Альпи, Піренеї, Рудні гори та ін.); тут густіша річкова мережа (зокрема, водними кордонами на певних ділянках течії є Дунай, Одер (Одра), Рейн, Тиса тощо). Проте в переважно рівнинній Центральній-Східній Європі ситуація інша: природний характер мають хіба що українсько-польський і білорусько-польський кордони, що пролягають по Західному Бугу. Решта міждержавних меж і сьогодні, як і за часів С. Рудницького, є „неготовими”.

Етнонаціональні аспекти організації геопростору ми розглядаємо саме на прикладі України, зокрема тому, що територія нашої держави виразно відзначається поєднанням „відносно протилежних” (рівнинних і гірських, лісових та степових) ландшафтних комплексів. Водночас значна диференціація природних умов України зумовила відмінності в духові її ландшафтів. Оскільки з духом ландшафтів ми пов’язуємо еманацию духу народів, то вважаємо, що саме ландшафтне різноманіття передусім спричинило складну структуру українського етносу, наявність у ньому кількох субетносів, що відрізняються певними особливостями духу, ментальності, культури.

Поступовий характер переходу від лісової смуги до зони відносно протилежних їй степових ландшафтів забезпечується наявністю перехідної зони між ними – лісостепу. В самому існуванні та досить значному простяганні останнього ми вбачаємо передумову формування особливого „лісостепоного” духу геопростору, з яким пов’язане виникнення феномену „українського ландшафту” як середовища життя

етносу” [7, с. 66]. Визнаючи провідну роль у духовному наповненні людського геопростору чинника, званого нами „ландшафтно-етнічним” (дія його базується на явищі своєрідного „вростання” етносу в ландшафт), ми констатуємо український етнічний характер середньої смуги України при зростанні іноетнічних впливів у міру наближення до її кордонів [8]. У той же час український „ландшафтно-етнічний” чинник знаходить прояв поза межами державної території на українських етнічних і суміжних землях – Кубані, Північній Слобожанщині, Ставропольщині та ін., а також в ареалах компактного мешкання української діаспори (Зелений Клин на Далекому Сході Євразії, окремі території у внутрішніх районах Північної та Південної Америки тощо).

Усі українські землі зберігають внутрішню єдність, зумовлену поширенням у всіх фізико-географічних зонах єдиного етносу, що увібрав у себе певні риси кочових степових народів і водночас виявив додатну компліментарність (у розумінні Л. Гумільова) щодо своїх північно-західних сусідів у лісовій смузі. Діалектична єдність і боротьба протилежностей, які властиві українським ландшафтам, що у своєму поєднанні споконвіку становили живильне середовище для етногенезу, зумовили формування українського національного геопростору в межах української національної (державної разом із найближчими суміжними етнічними землями) території.

На нашу думку, визначальним в організації будь-якого фрагменту людського геопростору є „ландшафтно-етнічний” чинник. Головною рисою організації українського геопростору є поєднання лісових і степових ландшафтів у розташованій майже посередині етнічної території широкий перехідний лісостеповий смузі. Її значення для етногенезу українців підсилюється тим, що ця смуга на території нашої Батьківщини була одним із перших у світі осередків землеробства, яке ще для скіфів-орачів стало не лише практичною справою, але й сакральним заняттям [10].

Лісостепова смуга зосереджує всі найтипівіші ментально-поведінкові (а також мовні й культурологічні) риси, властиві українській нації. Лісостеповий українець (наддніпрянець, полтавець) поєднує в собі вдачу власника – господаря на землі (притаманну волинянам, галичанам, подолянам) та козака-воїна, готового до ведення напівкочового способу життя. Ця готовність проявлялася, зокрема, за козацької доби в постійних міграціях козаків із Гетьманщини до Запорозжя, із Запорозжя до Слобожанщини тощо. Така подвійна вдача корінного мешканця Центральної України, на нашу думку, робила його й морально сильнішим, і національно свідомішим, адже концентрувала риси всього етносу.

Поряд із тим, вплив „ландшафтно-етнічного” чинника на формування людського геопростору в різних фізико-географічних зонах України проявляється неоднаково. Викликані зазначеним чинником відмінності знаходять віддзеркалення в ментально-поведінкових рисах субетносів. Так, мешканці Полісся (литвини, поліщуки, севрюки) своєю спокійною та мовчазною вдачею зобов’язані природним особливостям лісової смуги, а саме: наявності в минулому густих, непрохідних лісів та значній заболо-

ченості території. Звісно, за таких умов вельми ускладнювалося сполучення між населеними пунктами, що в давні часи відіграло величезну роль. Це і стало причиною прояву чітко вираженого консерватизму як субетнічної риси поліщуків, що проявляється, зокрема, у прив’язаності до рідних місць (яскравим свідченням тому в новітній час можуть бути численні факти відмови літніх мешканців території, постраждалих від аварії на ЧАЕС, від переселення на екологічно чисті землі). Навіть за сучасної доби інформаційного суспільства процеси модернізації слабко відчутні на Поліссі – одному з депресивних аграрних регіонів України, в багатьох селах якого переважають особи пенсійного віку [1; 2]. Доволі суворі ландшафти зони мішаних лісів, на нашу думку, позначилися й на духовності поліських етнографічних груп і поліського субетносу в цілому. Підтвердженням цієї тези може бути свідчення П. Чубинського про те, що поліщуки ще в XIX ст. жили в курних хатах, у яких майже не було ікон [12, с. 61].

Отже, роль „ландшафтно-етнічного” чинника в організації поліського геопростору полягає, на наш погляд, у формуванні особливого субетносу українців із консервативною вдачею й деякими архаїчними ментально-поведінковими рисами.

Істотно відрізняються від поліських ландшафти зони широколистих лісів України. Менша, ніж на Поліссі, лісистість території, її незначна заболоченість разом з атлантичними рисами клімату й поширенням набагато родючіших (порівняно з дерново-підзолистими) сірих лісових ґрунтів створюють вельми сприятливі умови для життєдіяльності людини. Зазначений фрагмент українського геопростору ще понад тисячу років тому, а особливо – в XIII ст., був інтегрований у центральноєвропейський культурно-цивілізаційний контекст. Важливе значення для розвитку антропосфери широколисто-лісової смуги України мали помітно кращі, ніж у зоні мішаних лісів комунікаційні можливості території. На нашу думку, вони істотно зросли після заснування в 1256 р. міста Львова, який, будучи розташованим на Головному Європейському вододілі, досить швидко став одним із найвизначніших економічних і культурних центрів на межі Центральної та Східної Європи.

Дуже сприятливе географічне положення зони широколистих лісів України впродовж багатьох сторіч зумовлювало перетворення її на арену зіткнення інтересів етносів, головним чином, українського та польського. Проте не можна не зауважити, що поляками (а також і євреями) населялися переважно міста, тоді як села майже скрізь і завжди залишалися українськими [11, с. 227–228].

Важливою ментально-поведінковою рисою населення характеризуваної природної смуги є виплекане міцним зв’язком із землею почуття приватного власника. На нашу думку, воно не в останню чергу зумовило особливо волелюбну вдачу волинян і галичан, яка знаходила прояв у різних війнах, включно з національно-визвольною боротьбою УПА.

З огляду на вищевідзначений сукупний вплив „ландшафтно-етнічного” та історичного чинників, ми вважаємо цілком закономірним те, що українці, які мешкають у широколисто-лісовій зоні (а також

Карпатському регіоні), сьогодні найбільш послідовно підтримують суспільно-політичні сили, що виборюють українську національну державність і євроатлантичний геополітичний вектор. Організація людського геопростору природними чинниками, що мають приатлантичні риси, проявилася й у формуванні деяких особливостей духу галицького субетносу українців, у якому найяскравіше виражені загальноєвропейські ментально-поведінкові риси (такі, як, наприклад, прагнення особистої свободи).

Лісостеп, як ми вже відзначали, віддавна був ареною формування праукраїнців, споріднених – як кровно, так і через ландшафт – із сучасним українським (козацьким [6]) етносом. Як зазначає Л. Гумільов [5], зони контакту різних типів ландшафтів загалом є продуктивними щодо етногенезу; особливості ландшафтної структури українського лісостепу підтверджують цю закономірність на прикладах трипільців, скіфів-орачів (сколотів), русичів та козаків. Залежно від того, які конкретно народи в різні часи були причетними до процесів етногенезу українців, останні ставали схильними до міграцій на північ (завдяки варягам-норманам за княжої доби) або південь (через половецькі впливи напередодні козацьких часів). При цьому лісостеп завжди залишався центром, „череном” (С. Рудницький [11]) української території.

Найважливішою особливістю природних умов лісостепової смуги є наявність у ній, переважно на Лівобережжі Дніпра, чорноземів типових – найродючіших ґрунтів помірного поясу. Поширення найкращих чорноземів і зумовило формування хліборобської вдачі в автохтонів середньої смуги України. Взагалі, українська духовність наскрізь просякнута хліборобським началом, що, на нашу думку, свідчить про сакральне, символічне для українців значення хліба як головної поживи та землеробства як роду занять.

Щодо Українського Степу, то характер його ландшафтів впродовж багатьох сторіч не сприяв заселенню його осілим населенням. Ці терени України тривалий час слугували коридором, через який іранські й тюркські кочові орди здійснювали набіги на центральні українські землі. Частина кочовиків (зокрема половці), згодом перейшовши до осілого способу життя й, зайнявшись землеробством, споріднилася з русичами [9]. Непряме підтвердження тому ми вбачаємо в антропологічних даних щодо українців різних смуг (північної, середньої, південної) станом на кінець XIX – початок XX ст. [4, с. 12–15].

Надзвичайно важливу роль у розвитку етносфери Степу відіграла козацька доба, адже запорожці, пристосувавшись до життя серед вільних безлісних просторів й увібравши деякі тюркські риси, опанували Степ, зукраїнізувавши його. Так було до XVIII ст. – часу захоплення запорозьких земель Росією та зруйнування Січі.

У Новий час саме в межах степової смуги було знайдено значні поклади корисних копалин (кам'яне вугілля, залізні та марганцеві руди тощо). Розвиток промисловості на Донбасі й у Придніпров'ї зумовив інтенсивне заселення території вихідцями з усієї Російської імперії. Кочовий, навіть „анархічний”, дух

степових ландшафтів продовжував впливати на етносферу Степу і в XX ст. Хоча він і тоді проявлявся в прямий спосіб (Махновщина), головним наслідком дії степового духу стало формування нового етносоціального феномену – „духовного кочівництва” [5].

Особливе місце серед етнічних ландшафтів Українського Степу посідає південностепова (сухостепова) підзона, куди запорожці лише епізодично проникали, й тому козацьке освоєння території було слабо виражене. Панування тюркських етносів у таврійських степах тривало аж до кінця XVIII ст., коли йому було покладено край російським державно-адміністративним чинником.

Відкритий характер степових просторів, семіаридний клімат, довготривале домінування кочовиків стали головними чинниками людської організації цього природного регіону, антропосфера якого розвивалася шляхом взаємодії українського й тюркського етнічних начал при провідній ролі українського (на півночі) та тюркського (на півдні).

Гірські території зосереджені в периферійних фрагментах українського геопростору, що зумовило одночасний вплив як українського, так і сусідніх йому етносів на формування духу їх ландшафтів. При цьому, на нашу думку, в Українських Карпатах переважають українські впливи, тоді як у Кримських горах ландшафт має здебільшого тюркський етнічний характер. Зазначені особливості суттєво наближають Карпатський регіон до Західноукраїнського рівнинного (широколисто-лісового), а Гірський Крим – до Причорноморської низовини та Степового Криму.

Українські Карпати у зв'язку з особливостями рельєфу, а також значною лісистістю території здавна відзначалися слабо розвинутими комунікаціями. Наслідком цього стало довготривале відокремлене існування етнографічних груп українців – бойків, гуцулів і лемків. Цілком закономірно, що ці спільноти сформували свої говірки, які поступово увійшли в український мовний простір.

Вплив іноетнічних чинників в Українських Карпатах проявляється, зокрема, в топонімії деяких гірських масивів. Наприклад, у Чорногорі переважають румунські (Бребенескул, П'єтрос, Туркул тощо), а також угорські (Гутин-Томнатик) географічні назви. До кінця не з'ясованим залишається походження ороніму Говерла.

Карпатські українці – бойки, гуцули, лемки – належать до галицького субетносу, утворюючи в ньому окремі групи. Однією з характерних особливостей їх є чітко виражений консерватизм, зумовлений тими ж причинами, що й в українців Полісся (яскравим його проявом було те, що гуцули одними з останніх в українському етносі прийняли християнство, а в наш секуляризований час чи не найбільш ревно сповідують Христову віру). Слід відзначити й іншу ментально-поведінкову рису, притаманну гірським етносам і субетносам чи не в усьому світі – надзвичайну волелюбність, що повсякчасно знаходить вираження в готовності безкомпромісно захищати свій дім і свою Батьківщину. Так було в Карпатах за часів Данила Галицького, Олекси Довбуша, Романа Шухевича. Ще однією властивою рисою горян є їхня при зви чаєність до напівкочового способу життя,

пов'язаного з веденням ними традиційного сезонно-пасовищного господарства.

Зазначені ментально-поведінкові особливості карпатських етнографічних груп українців зумовлені такими рисами організації людського геопростору, як гірський (лісовий і субальпійський) ландшафт, мало-простірність, територіальна ізоляваність відносно невеликих людських спільнот, а також досить потужною дією сакральної сфери, вираженою в неодноразових з'явленнях Богородиці (Гошів, Грушів та ін.), наявності багатьох старовинних церков та інших проявах.

Кримські гори є фрагментом геопростору, в якому знайшли поєднання українські й тюркські риси ландшафтів при переважанні останніх. Територія приурочена до південної частини Кримського півострова й, попри суттєві фізико-географічні відмінності, в етнічній площині являє собою органічне продовження Степового Криму.

Стародавнє населення Криму (таври та ін.) навіть у Середні віки, а тим більше – в Новий час, виявилось практично не причетним до формування духу геопростору. На думку сучасного геоісторика О. Борисової, це пояснюється наслідками проявів канібалізму на півострові за доби раннього Середньовіччя – явища, що призводить до втрати певним регіоном сакральної ролі [3]. Саме тому сучасна організація кримського людського геопростору бере початок лише з епохи класичного Середньовіччя – часу утвердження на півдні України кримських татар.

Українська присутність у регіоні проявлялася, в основному, завдяки рейдам козацьких чайок у Чорне море й не була значною.

На сучасному етапі розвитку етносфери Гірського Криму, ознаменованому поверненням кримських татар зі сталінського вигнання, відбувається стрімке зростання їх чисельності на тлі демографічної кризи у слов'яномовного населення (етнічних українців і росіян). Швидка реадаптація татар до життя на землі предків та суттєве посилення їхніх позицій в етнічному просторі півострова підтверджують нашу думку про переважання тюркського впливу на формування духу гірськокримських ландшафтів. Відтак, конче необхідним є пасіонарний вибух українства (що зазвичай супроводжується вибухом демографічним), який один, на нашу думку, виявиться здатним утримати слов'янську (і взагалі індоевропейську) присутність на території Криму.

Зважаючи на виявлені нами особливості геопросторової диференціації духу ландшафтів України, ми пропонуємо виділяти на її території чотири геософічні краї – *поліський*, що охоплює північну частину, зайняту відповідним природним регіоном; *західноукраїнський*, або *карпатсько-подільський* (займає зону широколистяних лісів та Українські Карпати); *центрально-східний*, або *чорноземний* (об'єднує лісостеп і північностепову підзону); та *причорноморсько-кримський*. У свою чергу, геософічні краї поділяються нами на геософічні райони.

Література

1. Барановський М. Суспільно-географічне вивчення депресивних аграрних територій України (на прикладі Чернігівської області) / Микола Барановський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. – 2005. – № 2. – С. 142–146.
2. Барановський М.О. Проблеми реформування адміністративно-територіального устрою депресивних аграрних територій / М.О. Барановський // Конструктивна географія: становлення, сучасні досягнення та перспективи розвитку: Збірник тезів доповідей. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – 211 с.
3. Борисова О. „Готські Клімати” / Ольга Борисова // Бахмутський шлях. – 2002. – № 3–4. – С. 161–181.
4. Вовк Хв. К. Студії з української етнографії та антропології / Професор Хведір Вовк. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.
5. Гумилёв Л. Конец и вновь начало / Лев Гумилёв. – СПб. – Москва, 2002. – 415 с.
6. Каганець І. Нація золотих комірців. Психоінформаційна концепція України / Ігор Каганець. – Тернопіль: Мандрівець, 2005. – 208 с.
7. Кисельов Ю.О. Геософічні аспекти етносферних процесів в Україні в контексті Помаранчевої революції / Ю.О. Кисельов // Фізична географія і геоморфологія. – Вип. 48. – К., 2005. – С. 66–70.
8. Кисельов Ю.О. Про геософічне положення України / Ю.О. Кисельов // Наукова молодь: досягнення та перспективи. – Т. II. Соціально-гуманітарні науки. Природничо-географічні, математичні та технічні науки. – Луганськ: Знання, 2006. – С. 148–151.
9. Лаврів П. Історія Південно-Східної України / Петро Лаврів. – К.: Вид. ім. О. Теліги, 1996. – 192 с.
10. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Євген Маланюк. – К.: АТ „Обереги”, 1992. – 80 с.
11. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / Степан Рудницький [Упоряд., передмова О.І. Шаблія]. – Львів: Світ, 1994. – 416 с.
12. Чубинський П. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русский край / Павло Чубинський [Упоряд.: Н. Муніч, В. Серебряй]. – К.: Ред. загальнопед. газ., 2004. – 128 с.

Стаття надійшла 29.05. 2009 р.

ДЕМОГЕОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ ЯК ЧИННИК ГЕОЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ЗАКАРПАТСЬКІЙ ТА ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТЯХ

Розкрито територіальні відмінності демогеографічної ситуації в Закарпатській та Чернівецькій областях, здійснено кількісну та якісну оцінку показників природного приросту. Проаналізовано вплив природного та механічного руху населення на геоетнополітичні процеси. Детально вивчено політичну активність етнонаціональних меншин в умовах міського та сільського середовища, а також відображення вікової структури жителів у політичній поведінці. Зазначено способи оптимізації політико-географічного впливу негативних демогеографічних явищ.

Oksana Sklyars'ka. Geodemographical situation as factor of ethnic geopolitical process in Transcarpathian and Chernivetsi regions. *The regional differences of geodemographical situation in Transcarpathian and Chernivetska regions is analysed. Quantitative and qualitative evaluation of indices of natural increase of population has been done. The influence of natural and mechanic movement of population on ethnic geopolitical process is represented in this article. Political activity of city dwellers and villagers of ethnic national minorities and representation of age structure of population in political behavior is described in detail. The means of optimization of political geographical influence of negative geodemographical facts is proposed.*

Причинно-наслідкові зв'язки між демогеографічними і територіально-політичними процесами є об'єктивною тенденцією функціонування життєвого середовища регіону, адже, як і демографічні параметри, зазнають змін внаслідок політичного втручання, так і політичні явища в регіоні великою мірою обумовлені демографічною ситуацією. Так, помітною є залежність між результатами голосування та віковим складом виборців, громадсько-політичної участю та часткою міських жителів, виникненням етнополітичних конфліктів та інтенсивністю і географічною диверсифікованістю міграцій тощо.

Вплив демогеографічної ситуації на політичне середовище неоднозначний. Часто більш дієвими для розвитку політико-географічних процесів є економічні, соціальні, екістичні відмінності тощо. Проте у випадку Закарпатської та Чернівецької областей демогеографічний чинник набуває особливого значення, адже йдеться про його вплив на політичні взаємини у етнічно мозаїчному середовищі, коли демографічна вага та особливості розселення етнонаціональних груп великою мірою визначають їх політичне значення, а традиції життєдіяльності, природного відтворення, просторової мобільності тієї чи іншої етнонаціональної меншини безпосередньо впливають на загальний хід демографічних процесів в регіоні. Географічні аспекти демогеографічних процесів в етносфері стали об'єктом досліджень В.О. Джамана, М.С. Дністрянського, Ф.Д. Заставного, Ю.І. Пітюренка, І.Н. Прибиткової, М.І. Фашевського, О.У. Хомри, О.І. Шаблія та ін. Водночас особливості впливу демографічних параметрів на політичні аспекти міжетнічних взаємин, вивчення демографічного середовища як чинника політичної стабільності в регіоні потребують конкретно-територіальних прикладів, їх ґрунтового наукового аналізу. Тому метою дослідження є виявлення тих аспектів демогеографічного розвитку Закарпатської та Чернівецької областей, які, впливаючи на етно-

політичні взаємини, визначають нові політико-географічні тенденції.

Закарпатська та Чернівецька області займають низькі рейтингові позиції серед регіонів України за показниками людності, що зумовлює відносно незначну політичну вагу регіонів в прийнятті політичних рішень чи впливі на центральну владу. Так, при порівняно невеликій кількості виборчих округів при мажоритарній системі від регіону до центральних органів влади обирається відносно менша кількість депутатів. Для прикладу, у 2002 році від Закарпаття до Верховної Ради України було обрано п'ять народних депутатів, а Чернівецьку область представляли чотири народні обранці.

Станом на 1 січня 2008 року чисельність населення областей становила 1254,6 тис. та 919 тис. осіб відповідно [5, 6]. Однак, на відміну від північних поліських та південних регіонів, які також відносяться до малих та середніх за людністю, Закарпатська та Чернівецька області виділяються високими показниками щільності населення. З показниками 97 та 112 осіб на 1 км² відповідно області належать до найбільш заселених і поступаються лише галицьким та східним промисловим регіонам, хоча існують суттєві внутрішньорегіональні відмінності показників демографічного навантаження, зважаючи передусім на географічне положення та природні умови території. Найвищою демографічною освоєністю виділяються прикордонні райони: Виноградівський (168 осіб/1 км²), Мукачівський (99,9), Тячівський (95,5), Березівський (74,7), Новоселицький (114), Герцаївський (104,7), Глибоцький (107,2), тоді як гірські райони належать до найменш заселених: Рахівський (47,5 особи/1 км²), Міжгірський (40,7), Великоберезнянський (33,8), Путильський (28,7).

Етнонаціональну, а відтак демографічну основу населення складають українці, які становлять 80,5% населення Закарпатської та 75% населення

Чернівецької області. Але, помітно висока частка етнічно неукраїнського, мовно неспорідненого (не-слов'янського), компактно розселеного в прикордонні чисельного населення двох основних етнонаціональних груп – угорців та румунів – підсилює їх політичний потенціал непропорційно демографічному. В Закарпатській області проживає 151,5 тис. (12,1%) угорців, 32,2 тис. (2,6%) румунів, 31 тис. (2,5%) росіян, тоді як вагому частку в національній структурі населення Чернівецької області займають румуни (114,6 тис. ос., 12,5%), молдовани (67,2 тис. ос., 7,3%) та росіяни (37,8 тис. ос., 4,1%). Крім найбільш чисельних, компактно розселеними є також невеликі етнонаціональні групи – поляки (1408 ос, 0,3%) в Сторожинецькому районі Чернівецької області, словаки та німці в Ужгородському та Мукачівському районах Закарпаття [3, 4].

Демографічну вагу, головним чином, складають сільські жителі, оскільки частка сільського населення становить 63% в Закарпатській та 58,7% в Чернівецькій області, а його щільність – 58,6 та 66,8 особи/1 км² відповідно і є найвищою в Україні. Найбільша питома вага сільських жителів – в гірських районах, а також Герцаївському, Глибочькому, Новоселицькому, що зважаючи на етнонаціональну структуру населення останніх зумовлює специфічні тенденції взаємної детермінованості політико-географічних та демографічних процесів посередництвом етнонаціонального чинника. Загалом для населення сільської місцевості характерна вища, ніж у городян, електоральна активність, однак сільські жителі досить інертні щодо активної громадської участі. Водночас умови міського життєвого середовища загалом формують інші стереотипи та обумовлюють інший тип політичної поведінки населення, сприяючи формуванню більш політично динамічного та багатовекторного політичного середовища. Це можна пояснити, конкуруванням більшої кількості політичних сил, їх ідейно-ідеологічною диверсифікованістю, активнішою громадсько-політичною участю населення, меншою дієвістю амін-ресурсу, а також більшою ймовірністю виникнення різних маргінальних відцентрових рухів, зіткненням груп інтересів. Етнічно мозаїчна структура населення лише ускладнює зазначені особливості впливу демографічних характеристик на політичне середовище міст. Зокрема, демографічна перевага тієї чи іншої етнічної групи збільшує її політичну вагомість, тим більше коли дана етнічна група володіє високим рівнем етнічної ідентичності та активно діє в напрямку її захисту. Міське середовище сприяє мовній асиміляції етнонаціональної меншин, однак при цьому саме в містах проходить процес їх модернізації, а чинник більшої демографічної вагомості сповільнює асиміляцію, що має свої політико-географічні аспекти. Для етнічно мозаїчної сільської місцевості характерна громадська пасивність, а також нестійкість симпатій виборців чи політичної позиції загалом внаслідок лобювання інтересів тієї чи іншої політичної сили, вигідної, насамперед, для елітного прошарку етнонаціональних спільнот, впливу амін-ресурсу.

Переконливими аргументами зазначених відмінностей політико-географічних процесів в сільській

та міській місцевості є значна диференціація впливу політичних партій. Так, специфікою великих міст (в даному випадку – Ужгорода та Чернівців) є відносно велика диференціація голосів виборців між багатьма політичними силами, а також активне вираження політичного негативізму, невластивого для сільського жителя. Щодо етнічної диференціації таких відмінностей, то етнічно неукраїнське населення міст традиційно проявляє меншу політичну активність. Так, на виборах народних депутатів 2007 року в місті Герца взяло участь у голосуванні 48,7% виборців, тоді як в селах – в середньому 55-65%. При цьому, в районному центрі помітно меншою є частка голосів за Партію регіонів, більшою від середніх по району питома вага осіб, які віддали голоси за Блок Литвина, СПУ, а також не підтримали жодної політичної сили [7].

Тенденції перебігу демогеографічних процесів виявляються, передусім, у динаміці показників природного та механічного руху населення. Характерною особливістю Закарпатської та Чернівецької областей є відносно високий природний приріст населення. Так, якщо в середньому по Україні у 2006 р. на тисячу осіб народилось 9,8 дітей, то відповідний показник у Закарпатській області становив 13,3, Чернівецькій – 11,2. Більша народжуваність була зареєстрована лише у Волинській області (13,2‰). Якщо середньо-український коефіцієнт природного приросту у 2006 р. становив -6,4‰ то в Чернівецькій області зафіксовано значно менше скорочення – 2,3 особи на тисячу жителів, в Закарпатській області – приріст на 0,5‰. Показники 2007 року зафіксували незначне зростання загальнодержавного показника природного приросту – на 0,2‰, (за рахунок більших темпів зростання народжуваності, ніж смертності), тоді як показники відповідних областей зменшились – на 0,3‰ у Чернівецькій області та на 0,2‰ – у Закарпатській. Хоча й надалі Закарпатський регіон залишався єдиним регіоном в країні, де відбувалося природне зростання чисельності населення.

Аналіз внутрішньорегіональних відмінностей показує, що в прикордонних районах Чернівецької області спостерігалось найменше скорочення населення впродовж 2001-2007 рр. Якщо в середньому у регіоні показник природного приросту знизився на 2,3‰, то в Герцаївському районі зріс на 9,1‰, Глибочькому – на 6,9‰, Сторожинецькому – на 6,2‰, Новоселицькому – на 0,8‰. Водночас для закарпатських прикордонних районів з високою часткою етнічно неукраїнського населення не характерні такі позитивні тенденції протікання демогеографічних процесів. Отже, безпосередній вплив етнонаціонального чинника на територіальну диференціацію показників природного руху простежується, однак має “конкретно-етнонаціональний” характер. Так, традиційно високий приріст характерний для районів компактного проживання румун, молдован, ромів – Рахівського (2,7‰), Тячівського (2,8‰), Виноградівського (1,9‰), Хустського (1,6‰), Герцаївського (2,5‰), Сторожинецького (2,8‰), Глибочького (1,8‰). Хоча не менш вагомим чинником для перших з даного переліку є гірський характер території. Крім цього, дію етнонаціонального фактора диференціюють особливості розселення, а також особливості економічного розвитку території, її розташування.

Тенденції природного руху населення визначають вікову структуру населення. Так, у гірських районах з високими показниками народжуваності частка осіб молодшого віку є найбільшою. Водночас для населення міст характерне істотне переважання осіб середнього віку: при середньообласних показниках 59,1% та 60,0% частка вікової групи праездатного віку в м. Ужгороді 66%, Чернівцях – 66,4%. Аналіз відповідних показників показує, що найбільш інтенсивне старіння населення відбувається в районах з найвищою часткою українців – Кельменецькому, Заставнівському, Кіцманському, Хотинському, Перечинському, Великоберезнянському. При зменшенні демографічного потенціалу втрачається і політична вагомість етнічно українського компоненту, а відтак вплив на розвиток політичного середовища регіону. Утвердження позицій інших етнічних груп з їх інтересами та вимогами, зважаючи на деструктивний характер таких вимог (з погляду загальної просторової та суспільної консолідації) в більшості випадків має негативний політичний резонанс. Територіальні диспропорції вікової структури населення проявляються і в міжрайонних відмінностях політичних симпатій. Так, значна підтримка Комуністичної партії України та Прогресивної соціалістичної партії України жителями Хотинського, Сокирянського і Кельменецького районів [7] зумовлена не тільки інерційним впливом відмінних умов історичного розвитку, але й помітним переважанням осіб старшого віку.

У загальному рейтингу районів, складеному за сумою бальних оцінок показників природного відтворення 1995, 1998, 2000, 2002–2007 років (бал розраховувався за 10-бальною шкалою, де межі шкали – максимальне і мінімальне значення показника) перші позиції займають Виноградівський, Міжгірський, Рахівський, Тячівський, Хустський, Путильський, Сторожинецький, Герцаївський, Глибочківський райони, оцінені якісною оцінкою “сприятливі”. Відносно сприятливою є демографічна ситуація за показниками природного приросту в містах Ужгороді, Мукачеві, Хусті, Чернівцях, Вишнівському, Воловецькому, Іршавському, Мукачівському, Свалявському, Ужгородському районах.

Оцінені як несприятливі – Берегівський (з містом Берегове), Великоберезнянський, Перечинський, Заставнівський, Кіцманський, Новоселицький райони. Стабільно низькі показники природного руху в населення Хотинського, Сокирянського, Кельменецького районів дозволяють відносити їх до групи районів з несприятливою демографічною ситуацією.

Щодо накладання етнонаціональної складності та демографічної специфічності, то Берегівський район з абсолютним переважанням угорського та Новоселицький район з переважанням молдавського населення оцінено як малосприятливі за демографічними умовами, тоді, як вже зазначалось, румунські закарпатські та чернівецькі – найвищими показниками приросту (табл. 1).

Оскільки існують суттєві внутрішньорайонні та міжрайонні відмінності природного руху міського та сільського населення, то доцільно здійснити типологію районів за сприятливістю демографічної ситуації окремо в містах та селах. За розрахованими бальними оцінками можна зробити висновок, що

найбільші відмінності в розвитку демографічних процесів відбуваються між міською та сільською місцевістю Виноградівського, Вишнівського та Герцаївського районів, де демографічні показники в містах значно відстають від показників в селах, а також Великоберезнянського району, де несприятлива ситуація в селі компенсується високим приростом в міських поселеннях. Загалом, крім зазначених вище районів, найкраща демографічна ситуація в селах гірських – Міжгірського, Рахівського, Тячівського, Хустського, Іршавського, Путильського, а також Сторожинецького і Герцаївського – великих компактних сільських ареалах розселення етнічних румунів. Міста Путильського та Сторожинецького районів також виділяються найвищими показниками природного приросту. Водночас північнобессарабські Кіцманський і Заставнівський райони, що мають найвищу частку українців, помітно відстають за демографічним розвитком міського та сільського населення. Низькі показники природного відтворення характерні і для етнічно мозаїчних Берегівського та Новоселицького районів.

Етнонаціональне обличчя регіону та протікання суспільно-політичних процесів великою мірою визначають міграції населення, є водночас каталізатором політичних змін. Чітко виражений етнічний характер мали міграційні рухи на початку 90-х років [2], тоді як сучасні переміщення населення значно менше впливають на зміну етнонаціональної структури населення, а впливають передусім на соціально-політичну, демографічну ситуацію. Так, у 1994–1998 рр. основні потоки виїздів з території Закарпатської області були спрямовані в Росію, Угорщину, Ізраїль, ФРН, з території Чернівецької – в Росію, Молдову, Ізраїль, ФРН. Впродовж перших років ХХІ ст. країнами виїзду є Угорщина, Росія, Чехія, а також країни Америки.

Сучасні міграційні рухи мають переважно економічний характер і тому міграції слід розглядати як індикатор соціально-економічної ситуації, детектор територій необхідного моніторингу з боку держави. В останні роки зросли потоки трудової міграції з гірських і передгірських районів. Внаслідок між державної міграції найбільше демографічних втрат у 2006–2007 рр. зазнали Рахівський, Міжгірський, Великоберезнянський, Воловецький, а також Вишнівський, Заставнівський, Хотинський. Додатне міграційне сальдо зафіксовано в містах Мукачеве і Чоп, Мукачівському та Ужгородському районах. Фактична кількість трудових мігрантів не відома, оскільки лише окремі виїзди є легальними, такими, що реалізовані внаслідок сприяння служби зайнятості чи суб'єктів підприємницької діяльності. Так, впродовж 2007 року 515 жителів Закарпатської області одержали офіційний дозвіл на виїзд з метою працевлаштування [8].

Зазначені вище райони відзначаються і втратами населення від внутрішньорегіональних та міжрегіональних міграцій. Лише найбільші міста Ужгород, Мукачеве, Чернівці та Новодністровськ мають помітно високі додатні показники сальдо міжрегіональної міграції, тоді як гірські периферійні райони не притягують, а навпаки, втрачають свій демографічний потенціал.

Таблиця 1

Бальна оцінка показників природного приросту населення Закарпатської та Чернівецької областей*

Показники (в балах) Адміністра- тивні райони та міста обласного підпорядкування	1995 р.	1998 р.	2000 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	Інтегральний показник, балів
Ужгород	6	7	8	8	8	6	7	8	8	66
Берегово	-	-	-	4	5	1	4	4	7	-
Мукачево	5	6	7	7	7	5	7	7	7	58
Хуст	-	7	7	7	8	7	7	8	8	59
Берегівський	4	5	6	5	5	3	6	5	5	44
Великобerezнянський	5	4	6	3	5	6	7	5	2	43
Виноградівський	7	7	9	8	8	8	8	8	8	71
Воловецький	7	6	7	8	8	9	8	6	7	66
Іршавський	8	7	8	8	8	8	7	8	8	70
Міжгірський	9	8	9	9	9	9	8	8	9	78
Мукачівський	5	6	7	7	6	5	7	6	7	56
Перечинський	5	5	6	6	5	5	7	6	6	51
Рахівський	9	9	10	10	9	9	9	9	10	84
Свалявський	7	7	7	7	8	6	7	7	7	63
Тячівський	10	9	10	10	9	9	9	9	9	84
Ужгородський	3	5	6	6	6	8	8	5	6	53
Хустський	7	8	9	9	8	8	7	7	8	71
Чернівці	5	6	6	6	6	6	7	6	6	54
Новодністровськ	-	-	10	9	10	7	9	10	10	-
Вижницький	6	6	7	6	6	7	6	6	7	57
Герцаївський	10	10	9	10	8	9	8	9	8	81
Глибоцький	9	8	9	8	7	8	8	8	8	73
Заставнівський	5	5	6	6	5	6	6	5	4	48
Кельменецький	1	1	1	1	1	1	1	1	1	9
Кіцманський	3	4	5	4	4	5	4	4	4	37
Новоселицький	4	6	5	4	3	5	4	3	3	37
Путильський	10	10	10	10	10	10	10	10	10	90
Сокирянський	3	4	4	3	4	3	2	2	3	31
Сторожинецький	9	9	10	10	9	10	9	9	9	84
Хотинський	3	3	4	4	3	4	3	4	3	30

* Розраховано за відповідними статистичними щорічниками Закарпатської та Чернівецької областей

Внутрішньообласна диференціація міграційних процесів зумовлена не тільки відмінною якістю соціально-економічного чи природного середовища життєдіяльності, але й специфікою етнонаціонального складу території. Так, угорське та румунське населення традиційно не бере участі в міграціях. Більше

того – саме серед угорців та румунів найбільше тих, які народились на території області: з усієї кількості етнічно румунського населення на території Чернівецької області народилось 99,1%, молдавського – 95%, тоді як частка українців, які не іммігрували, становить 90%, росіян – 40%. Лише 1,6 % українців,

які проживають в області, народились на території інших держав, решта – іммігранти з регіонів України. Менш мобільними є українці Закарпатської області – 94% з них проживають на території з народження і лише 1% – ті, хто народились на території Росії, Казах-стану, Молдови, інших держав. Серед великих

етно-національних груп краю тільки росіяни є, здебільшого, емігрантами – лише 28% їх народилось на території області, водночас угорців-іммігрантів – тільки 1% (0,8% – з Угорщини), румунів – 0,6%, ромів – 0,3%.

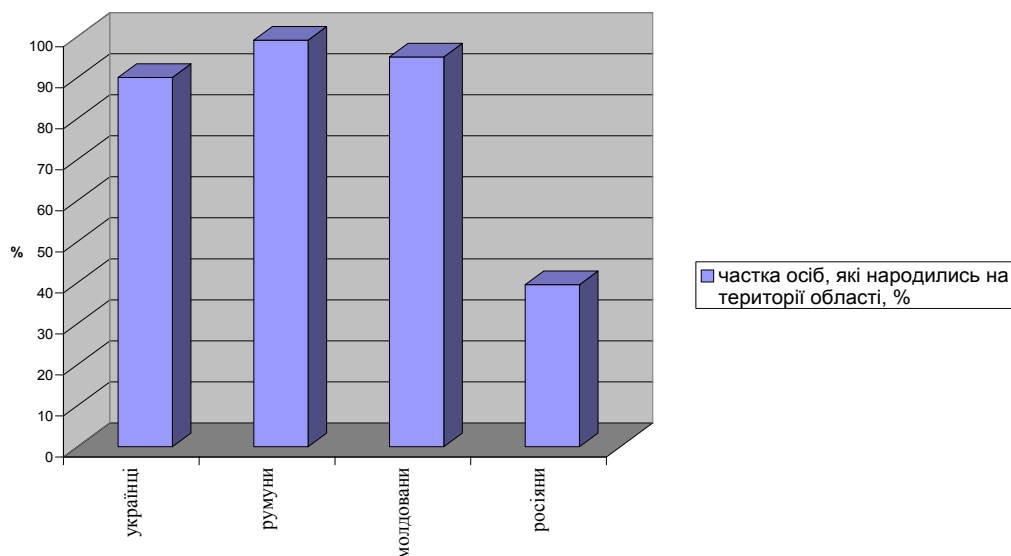

Рисунок 1. Питома вага населення найбільш чисельних національностей Чернівецької області, які народилися в області, %

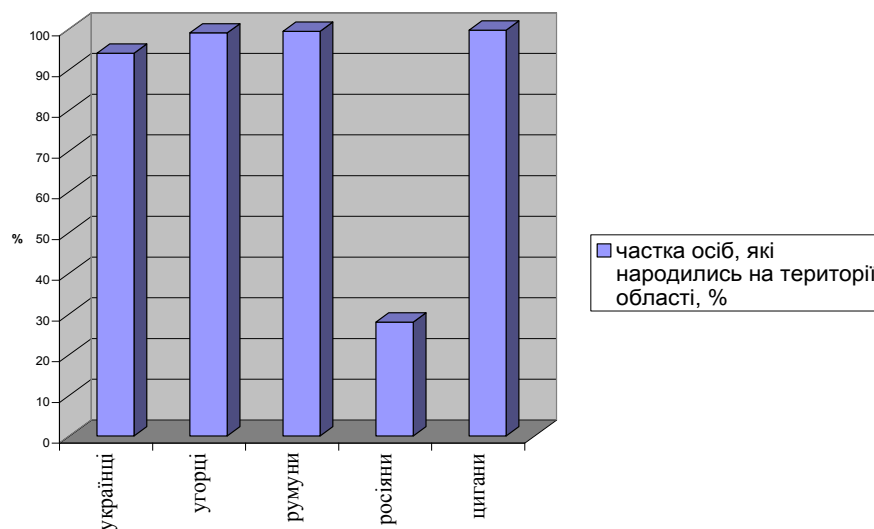

Рисунок 2. Питома вага населення найбільш чисельних національностей Закарпатської області, які народилися в області, %

Впродовж 2000–2007 рр. збільшились обсяги потоків нелегальних мігрантів (шукачів притулку). Впливаючи на зміну етнонаціонального обличчя регіону, перебування нелегальних емігрантів призводить до морально-психологічного напруження, виникнення соціальних конфліктів та загалом погіршення політичної і криміногенної ситуації. За даними підрозділів Державної прикордонної служби та МНС України, у 2006 році близько 4 тисяч мігрантів із 37 країн були затримані в Закарпатській області за порушення правил перебування в Україні та спробу незаконного перетину державного кордону. Найбільша кількість затриманих припадає на Молдову – 1402

особи, Пакистан – 585 осіб, Грузію – 469 осіб, Індію – 311 осіб. У 2007 році до міграційної служби надійшло 1186 заяв про надання статусу біженця. Переважна більшість заявників – 97% були громадянами країн Азії. На 1 січня 2007 року на обліку міграційної служби в Закарпатській області перебувало 8 визнаних біженців. В Чернівецькій області на цей період статус біженця мали 19 осіб [5, 6].

Висновки. Тенденції розвитку і територіальної диференціації демографічних параметрів населення Закарпатської та Чернівецької областей безпосередньо відображаються в електорально-географічних, соціо-політико-географічних, а відтак – в інсти-

туційно-політико-географічних процесах, впливаючи на загальний хід розвитку політичних явищ у просторовому масштабі. Так, інтенсивне природне відтворення та “омолодження” населення національних меншин є потенційним ресурсом посилення їх політичного представництва в органах влади, електорального самовираження, громадсько-політичної участі тощо. Водночас інтенсивне скорочення та старіння етнічно українського населення у сусідніх районах зменшує їх демографічний, а відтак економічний та політичний потенціал і вагомість у спрямуванні та визначенні внутрішньорегіональних процесів. Однак, негативне політико-географічне значення проблеми демографічних співвідношень само собою вирішується внаслідок національно-політичної консолідації населення різних національностей навколо єдино визначених регіональних і загальнодержавних суспільно-політичних цінностей, зближення їх інтересів

та нівелювання будь-яких реальних і потенційних відцентрових настроїв. Попри кількісні етнодемографічні відмінності, негативні тенденції в розвитку політико-географічних процесів пов'язані з такими демогеографічними явищами як міграційні рухи, старіння населення, дію яких у свою чергу, диференціюють інші передумови – рівень урбанізації, соціально-економічне становище, позиційність, природні умови території, історично усталені відмінності тощо. Тому, якість демографічного середовища не може бути детермінованою одним чи двома чинниками, а, отже, й оптимізація демогеографічного чинника геоетнополітичних процесів потребує комплексного багатоаспектного підходу з метою розроблення конкретних рекомендацій демографічного розвитку для гірських віддалених, центральних промислових, етнічно мозаїчних районів, міських і сільських поселень.

Література і джерела:

1. Закарпаття: статистичний щорічник, 2006. – Ужгород, 2007.
2. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти. – Чернівці: Рута, 2003. – 391 с.
3. Національний склад населення та його мовні ознаки: статистичний бюлетень. – Ужгород, 2003. – 87 с.
4. Національний склад населення Чернівецької області та його мовні ознаки (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). – Чернівці, 2003. – 158 с.
5. Соціально-економічне становище Закарпатської області: статистичний бюлетень, 2007. – Ужгород, 2008.
6. Статистичний щорічник Чернівецької області, 2007. – Чернівці, 2008
7. www.cvk.gov.ua
8. www.nilsp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php

Стаття надійшла 24.11.2008 р.

УДК 911.3:338.4

Надія Конер

КЛАСТЕРИЗАЦІЯ ПРОМИСЛОВОСТІ ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ ЗАСІБ АКТИВІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ

У статті висвітлюються деякі підходи до застосування кластерної технології організації виробництва у промисловості в умовах ринку з метою розвитку регіону загалом та соціальної сфери зокрема. Дається порівняння комплексного і кластерного підходів організації виробництва з метою виявлення переваг другого, як нині провідного у світовій економіці. Обґрунтовано створення цукрового кластеру на базі цукрового виробництва Вінницької області.

Nadiya Koper. Clusterization of industry as a prospective means for the activation of a region's social development. *This study elucidates on some approaches to the application of cluster technology in the organization of industrial production under market conditions for the purpose of regional development generally and social development in particular. Because enterprises cluster together on voluntary and mutually beneficial principles, so as to promote their effectiveness of production and to compete successfully, clustering assists the development of the region as a whole and its social sphere, in particular.*

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси, що відбуваються у промисловості України в умовах ринкових перетворень, актуалізують проблему пошуку нових форм організації виробництва і виробничих відносин з метою економічного зростання, орієнтованого на соціальний розвиток, підвищення рівня та якості життя населення

Світовий досвід показує, що значний економічний ефект, при застосуванні на практиці (винний кластер у Каліфорнії, взуттєвий кластер в Італії та ін.), має концепція кластерів – об'єднання технологічно і

економічно пов'язаних підприємств різних галузей, для випуску конкурентноздатної продукції.

Кластерну модель організації виробництва можна застосовувати у будь-якій сфері народного господарства, ми ж ставимо за мету дослідити можливість застосування даної моделі у промисловості, як регіоноформувального виду діяльності на сучасному етапі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зарубіжній науковій літературі основні праці з висвітленням кластерного підходу до організації

економіки належать М. Портеру, В. Прайсу, І. Хорвату та ін. На сьогодні вже сформувалась певна думка про стан і перспективи розвитку кластерів в господарстві України. Внесок у дослідження даної проблеми зробили С. Соколенко, Є. Безвужко, М. Войнаренко, Л. Руденко, С. Дорогунцов, М. Долішній, Д. Стеченко та ін.

Постановка завдання. Основним завданням статті є вивчення застосування кластерної моделі організації виробництва у промисловості в умовах ринку, з метою розвитку регіону загалом і соціальної сфери, зокрема.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом тривалого періоду розвитку суспільство шукало шляхи вдосконалення і раціоналізації територіальної організації виробництва. Вдала територіальна організація є передумовою високого рівня ефективності функціонування промисловості регіону, що у свою чергу є визначальним чинником формування і наповнення місцевих бюджетів і розвитку соціальної сфери. Цей процес відбувається і нині, коли в період ринкових перетворень існуючі територіально-виробничі комплекси (ТВК), що добре функціонували за умов планової економіки, опинились у кризовому стані, вітчизняна продукція стала неконкурентоспроможною. Настав момент реорганізації великих ТВК у менші більш гнучкі виробничі територіальні утворення типу кластерів, що проявляють ефективне функціонування у розвинутих державах світу [8, с. 77]. Адже кластеризація економіки є одним із головних пріоритетів розвинутих країн, її стимулювання з використанням протекційних заходів на рівні як країни, так і регіону є повністю виправданим.

Феномен кластерів вперше був детально вивчений відомим вченим М. Портером при дослідженні умов розвитку і діяльності 100 найбільш конкурентоздатних об'єднань великих, середніх і малих підприємств, розміщених в різних країнах світу. Формування об'єднань підприємств однієї або більше галузей відбувається тоді, коли одна або декілька великих фірм, досягаючи конкурентоспроможності на світовому ринку, поширює свій вплив і ділові зв'язки на найближче оточення, поступово створюючи стійку взаємодію із кращих постачальників і споживачів. У свою чергу, успіхи такої взаємодії здійснюють позитивний вплив на подальший ріст конкурентоспроможності всіх учасників об'єднання підприємств. Такі утворення і є кластери [6].

У колишньому СРСР розвивалися і застосовувались на практиці теорії територіально-виробничих комплексів (М.М. Колосовський), виробничо-територіальних систем (М.М. Паламарчук), міжгалузевих комплексів (О.І. Шаблій), що є близькими до концепції кластерів. Більшість українських вчених географів не знаходять суттєвих відмін між даними категоріями [8, 2, 7], різницю простежуючи лише в тому, що стрижнем формування ТВК, ВТС, МГК була важка індустрія і енергетика, що ґрунтувалися на засадах планового розвитку, а в сучасному ринково орієнтованому промисловому кластері провідну роль відіграє переважно малий і середній бізнес [2].

Ми б хотіли більш детально зупинитися на порівнянні комплексного і кластерного підходів орга-

нізації виробництва, з метою виявлення переваг на користь другого, як провідного, на сьогодні, в світовій економіці. Найбільш вдало дану проблему висвітлено у праці "ТПК и кластеры: общее, особенное, частное" російського економіста В.Ю. Малова [5, с. 5-17]. Основні відмінності вчений вбачає в наступному:

ТВК – результат наукових розробок радянських вчених, для регіонів нового освоєння (програмно-цільовий ТВК) в умовах планової економіки. Проблема формування і функціонування ТВК, займалась велика кількість наукових і проектних організацій. Внаслідок цього значні напрацювання підходів і тлумачень щодо визначення поняття ТВК, ефективності його функціонування тощо. На відміну від ТВК, кластер – продукт дії ринкових відносин, функціонування якого можливе тільки за умов ринкової економіки переважно в староосвоєних регіонах.

Метою створення ТВК є виготовлення продукції для наступних стадій технологічного процесу, тобто ТВК – техніко-економічне утворення. Кластер, в свою чергу, орієнтується на кінцевого виробника і має соціально-економічне спрямування.

Основою економічного зростання в колишньому Радянському Союзі були галузі важкої індустрії з великими, потужними заводами, комбінатами, що управлялися з єдиного центру. В кластер організуються переважно велика кількість малих і середніх високотехнологічних підприємств з метою досягнення спільних інтересів.

У період ринкових перетворень ТВК зазнають масштабних трансформаційних змін усіх складових структур як на рівні регіону, так і країни загалом. Для кластерної організації виробництва такі зміни не значні, але постійні, що відбуваються в господарських взаємовідносинах підприємств.

Нині однією з передумов ефективного розвитку виробництва є інноваційна діяльність. Для ТВК характерним є проектні інновації, які закладаються у виробничий процес на значний період часу (15 – 20 років). Відповідно, з подальшим розвитком НТП, нові технологічні можливості можуть не враховуватися. Для кластеру, інновації – це один із критеріїв його виникнення і безпосередньо продукт діяльності.

Потрібно звернути увагу на те, що у більшості досліджень, у яких мова йде про порівняння ТВК і кластерів, основна увага приділяється виробничим зв'язкам даних структур і не враховується соціальна сфера і її зв'язки з виробництвом. Такий підхід не є правильним, адже розвиток соціальної сфери – опосередкований важіль залучення у регіон нових підприємницьких ресурсів [7, с. 304].

Порівнюючи ТВК і регіональний кластер, потрібно зважати на те, що у вітчизняній літературі поки немає достатніх напрацювань щодо повної характеристики кластерного підходу в розвитку господарських структур, тому співставлення ознак даних об'єктів не може бути повністю наглядним. Звичайно, можна скористатися досвідом зарубіжних вчених, але дану технологію організації виробництва не потрібно механічно копіювати, а уважно і обережно пристосовувати до наших умов господарювання, залучаючи регулюючі дії держави.

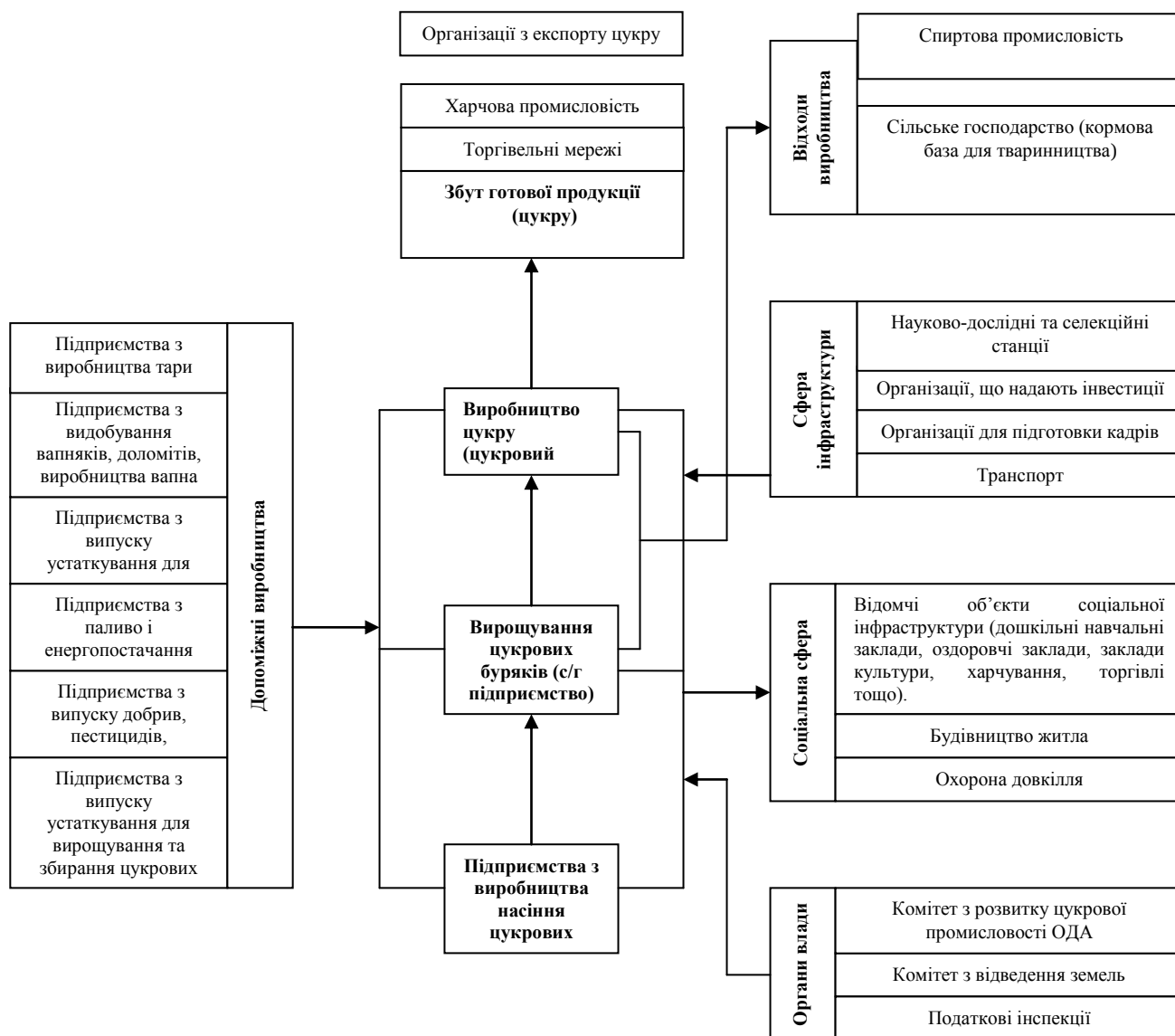

Рисунок 1. Цукровий кластер

Процес кластеризації в Україні розпочався з Подільського регіону. Програма регіонального економічного розвитку “Поділля Перший” поширюється на три області: Хмельницьку, Вінницьку та Тернопільську і має на меті нарощування і зміцнення галузей спеціалізації що визначають місце областей в системі територіального поділу праці країни. Такі галузі є головними елементами функціонально-галузевої структури господарства регіону та базою його соціального розвитку [10, с. 54]. Наразі найбільш задіяна в програмі розвитку тільки Хмельницька область, де функціонують швейний, туристичний, будівельний, харчовий кластери.

Вінницька область має реальні передумови, а також ряд невирішених проблем, щоб перетворитися на регіон для розвитку кластерних технологій. Передусє виникненню кластера концентрація виробництва. У Вінницькій області найбільший коефіцієнт локалізації має цукрова промисловість, що дозволяє виділити її як перспективну з точки зору застосування кластерної моделі розвитку.

Вирощування цукрових буряків та виробництво цукру займають провідне місце в господарстві і забезпеченні зайнятості населення Вінницької об-

ласті. В період ринкових перетворень відбувся кількісний (трансформаційний) спад потужностей і обсягів виробництва у всіх ланках цукробурякового комплексу області. Сім з наявних 39 заводів впродовж 2001-2003 років було ліквідовано через демонтаж устаткування, 12 - знаходяться у стані консервації. Всі цукрові заводи Вінницької області об'єднані в асоціацію “Поділляцукор”, що створена у 1991 році.

В.І. Захарченко пропонує створити міжгалузеву територіальну корпорацію на базі асоціації “Поділляцукор” з метою розвитку конкурентоспроможності та ефективності виробництва, без яких цукробуряковий комплекс взагалі не може вижити в ринкових умовах [3, с. 332]. Складовими великої корпорації повинні стати мережеві кластери, що організовані на базі цукрозаводів, їх сировинних зон, допоміжних і обслуговувальних виробництв тощо.

Обов'язковою складовою промислового цукрового кластеру має стати соціальна сфера регіону. За умови розвитку і вдалого функціонування кластеру, повинні виділятися кошти на утримання відомчих об'єктів соціальної інфраструктури, будівництво житла для працівників, охорону довкілля тощо. Це дасть змогу стимулювати всіх учасників кластеру до

висококваліфікованої праці, зменшить соціальну напругу в регіоні.

Процес створення цукрового кластеру потрібно починати із виділення ядра – цукрового заводу і сільськогосподарського підприємства, що вирощує цукрові буряки. Далі необхідно розглядати всі підприємства і організації, які перебувають в одному технологічному ланцюгу. Після відбору галузей та фірм, що входять до кластеру, треба визначити організації, які підтримуватимуть кластер наданням спеціальних знань, технологій, інформацій, капіталу, а також структури, що обслуговуватимуть членів кластеру [4, с. 147].

Держава своїми регуляторами повинна формувати таку модель цукрового кластеру, яка була б максимально ефективною і сприяла розвитку соціальної сфери регіону. З цією метою потрібно:

- організувати на належному рівні системи фінансово-кредитної та інвестиційної підтримки промислових підприємств, що входять в кластер;
- встановити підприємствам систему податкових пільг;
- створити належне правове поле, тобто надання власникам промислових підприємств гарантій у цілісності їхньої власності;
- створити умови для науково-дослідних розробок, упровадження інноваційних стипендій, гарантій під наукові програми тощо.

Крім цього, не потрібно ігнорувати таку стимулюючу функцію як споживання промислової продукції, а саме цукру, адже роль ринкового попиту є провідною в нарощуванні обсягу та поліпшенні якісних характеристик продукції, що, в свою чергу, веде до збільшення прибутку та податкових надходжень до бюджету.

Перед початком впровадження кластеризації в цукровій промисловості Вінницької області чи інших регіонів необхідно визначити, яка кількість цукру

потрібна Україні для внутрішнього споживання і яку кількість ми здатні експортувати, вести таку цінову політику, щоб цукрова промисловість була рентабельна. Потім треба дозволити областям розділити квоти між ефективними цукровими заводами і вже під них формувати цукрові зони, створювати кластери. Якщо, скажімо, виявиться, що Вінницькій області треба не 32 цукрових заводи, а тільки 20, то з цього і треба виходити. Двадцять нехай працюють, а решту слід реструктуризувати, перепрофілювати на виробництво іншої продукції, оскільки за кожним стоїть трудовий колектив із 400–500 осіб. Для цього повинні складатися програми їх переобладнання під нові виробництва, нові робочі місця. Як для реструктуризації вугільних підприємств Донбасу, так і для перепрофілювання цукрових заводів Вінницької області повинні виділятися кошти з бюджету, надаватися цільові довгострокові кредити з нульовою відсотковою ставкою тощо. Це дозволить зберегти соціальну стабільність в регіоні.

Висновки. Отже, вивчення світового та вітчизняного досвіду дозволяє зробити висновок, що кластер є однією з привабливих форм організації промислового виробництва в умовах становлення ринкових механізмів господарювання. Оскільки на добровільних і взаємовигідних засадах відбувається об'єднання суб'єктів економічної діяльності, що дає можливість їм підвищити ефективність виробництва, успішно конкурувати на ринках різних рівнів, сприяти розвитку регіону загалом і соціальної сфери, зокрема. Задля ефективної структурної трансформації промисловості Вінницької області кластерна концепція регіонального розвитку повинна бути включена в цілісну програму структурної перебудови промислового комплексу, реалізовуватися за допомогою арсеналу владних та ринкових інструментів, забезпечуватися максимальним сприянням з боку органів місцевого самоврядування і наукових установ.

Література

1. Войнаренко М. Концепція кластерів – шлях до відродження виробництва на регіональному рівні // Економіст. – №1. – 2000. – С. 29-33.
2. Голиков А., Московкін В. Про один пріоритет економіко-географічної науки (у контексті сучасних уявлень з промислових мереж та кластерів) // Теоретичні та методичні проблеми суспільної географії: Зб. наук. праць на пошану Заслуженого професора Львівського національного університету імені Івана Франка Олега Шаблія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 125-131.
3. Захарченко В.І. Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України. – Вінниця: Гіпаніс, 2004. – 548 с.
4. Козир З. Кластери як основна форма організації виробництва і виробничих відносин регіонального рівня // Підприємництва, господарство, право. – №7. – 2004. – С. 146-149.
5. Малов В.Ю. ТПК и кластеры: общее, особенное, частное // ЭКО. – №11. – 2006. – С. 2-18.
6. Портер М. Конкуренция / Пер. с англ. – М., 2000. – 540 с.
7. Ранця І. Кластери та інші мережеві структури в економіці: суспільно-географічні аспекти // Теоретичні та методичні проблеми суспільної географії: Зб. наук. праць на пошану Заслуженого професора Львівського національного університету імені Івана Франка Олега Шаблія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 303-311.
8. Руденко Л.Г. Виробничі системи: від локальних виробничо-територіальних систем до кластерів // Український географічний журнал. – №1. – 2002. – С. 77-78.
9. Соколенко С.І. Кластери в глобальній економіці. – К.: Логос, 2004. – 848 с.
10. Трансформація структури господарства України: регіональний аспект / За ред. Г.В. Балабанова, В.П. Нагірної, О.М. Нижник. – К.: Міленіум, 2003. – 404 с.

Стаття надійшла 1.10.2008 р.

УДК 911.3

Олександр Гладкий

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИРОБНИЦТВА В ПОЛІЦЕНТРИЧНИХ ПРОМИСЛОВИХ АГЛОМЕРАЦІЯХ УКРАЇНИ

Розкрито особливості формування економічної ефективності функціонування поліцентричних промислових агломерацій. Проведено оцінку економічної ефективності розвитку ряду промислових агломерацій України. Запропоновано рекомендації з оптимізації функціональної структури виробничого комплексу агломерацій.

Olexandr Hladkyi. The peculiarities of development of economic efficiency in polycentric industrial agglomerations of Ukraine. *The peculiarities of development of economic efficiency of polycentric industrial agglomerations are disclosed. Economic efficiency in the development of a number of Ukrainian industrial agglomerations is assessed. Recommendations for the optimization of functional structures of industrial complexes of agglomerations are offered.*

Актуальність теми. Помислові агломерації належать до особливого типу локальних територіально-виробничих комплексів (ТВК), які характеризуються підвищеною ефективністю розвитку виробництва, що забезпечується на основі цілого ряду передумов і факторів. Провідними з них, як показали попередні дослідження, виступають: 1) наявність висококонцентрованого, комунікативного, соціально-розвиненого і перетвореного середовища, в якому складаються сприятливі умови для активної життєдіяльності людей, розвитку їх інтелектуальних і творчих здібностей та підприємницької ініціативи; 2) значний розвиток ринкових відносин, високий рівень інженерного та інфраструктурного облаштування території, посилення комерційних взаємовигідних зв'язків, що проявляються у формуванні висококонкурентного середовища, сприятливого для активізації діяльності соціально-орієнтованих, інноваційних модульних виробництв; 3) концентрація інтелектуальних і творчих ресурсів, які сприяють активізації інноваційних процесів у виробництві, розробці і впровадженню ноу-хау, нових видів сировини і матеріалів; 4) високий рівень міжнародної орієнтованості виробництва, що позитивно впливає на розвиток зовнішньоекономічної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на перелічені фактори, високорозвинені промислові агломерації характеризуються пріоритетністю функціонування високоточного машинобудування, приладобудування, хімії, а також "вищих поверхів" легкої і харчової промисловості, будівельної індустрії, целюлозно-паперового виробництва і видавничої справи тощо. Саме ці види промислового виробництва отримали високі показники економічної ефективності розвитку в провідних промислових агломераціях Західної Європи, Північної Америки, деяких високорозвинених та нових індустріальних країнах Азії та Латинської Америки. Про це свідчать численні аналітичні матеріали і публікації ряду учених: М. Портера (Porter M.), М. Енрайта (Enright M.), М. Фуджіти (Fujita M.), Ж.-Ф. Тісса (J.-F. Thisse), Р. Морено (Moreno R.), С. Геркінга (Gerking S.), Д. Лайонса (Lyons D.), Г. Кайнеллі (Cainelli G.), Ф.Х. Моліна-Моралеса (Molina-Morales F.X.), Джун-Джі Ву, Сьонг-Хун Чу (JunJie Wu,

Seong-Hoon Cho) та ін. Однак особливості економічної ефективності розвитку промислових агломерацій України в ринкових умовах ще детально не розглядалися.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Саме тому об'єктом даного дослідження виступають поліцентричні промислові агломерації України, а предметом – суспільно-географічна оцінка економічної ефективності їх функціонування. У нашому дослідженні поліцентричні агломерації України (Донецько-Макіївська та Дніпропетровсько-Дніпродзержинська) виокремлені із загального числа агломерацій з огляду на те, що вони мають свою унікальну специфіку формування промислового виробництва, що істотно вплинула на особливості економічної ефективності функціонування їх окремих галузей. Метою даного дослідження є розробка конкретної методики та проведення оцінки економічної ефективності функціонування промислово-агломераційних утворень в ринкових умовах, а завданнями – визначення оптимального набору індексів економічної ефективності агломерацій, дослідження особливостей розподілу показників рентабельності та продуктивності праці окремих видів промислового виробництва в ядрах і периферійних районах промислово-агломераційних утворень України із виявленням загальних закономірностей їх територіальної організації, а також розробка конкретних рекомендацій з оптимізації функціональної структури виробничого комплексу агломерацій.

Виклад основного матеріалу. Для оцінки економічної ефективності нами було обрано два найбільш вживаних показники: продуктивність праці (грн./особу) та рентабельність промислового виробництва (%). Саме ці індекси, на думку С. Мочерного і К. Кривенка, найповніше відтворюють ефективність економічного розвитку виробничої діяльності в регіоні [2]. Вони були проаналізовані у розрізі окремих локальних адміністративних районів та міст обласного підпорядкування тих областей України, в межах яких формуються поліцентричні промислові агломерації.

Детальний аналіз економічної ефективності розвитку промислових агломерацій України слід, на нашу думку, розпочати з опису ядер агломерування.

Кожне з них характеризується своєрідним набором високоефективних видів промислового виробництва, що виникли через специфічний вплив історичних, соціальних, природно-ресурсних, транспортно-комунікаційних, науково-інноваційних умов і факторів [1].

Ядра Донецько-Макіївської і Дніпропетровсько-Дніпродзержинської агломерацій, окрім традиційних для українських агломераційних утворень видів промислової активності (виробництво будівельної сировини і матеріалів, лісопромислової і харчової продукції), характеризуються підвищеною ефективністю функціонування традиційно розвинених виробництв сировинної орієнтації: гірничодобувної і металургійної промисловості та виробництва палива й енергії. Зокрема, міста Донецьк і Дніпропетровськ мають найвищий рівень продуктивності праці в металургії серед інших агломераційних ядер України, а також займають передові позиції по ефективності функціонування гірничодобувної промисловості. Інноваційні види діяльності в цих містах розвинені слабо, переважно через специфічну структуру господарювання, недостатній рівень використання творчого і науково-інноваційного потенціалу, а також через ослаблення соціально-економічного ефекту агломерованих територій.

У містах-ядрах другого порядку, що належать до поліцентричних агломераційних утворень (Макіївка, Дніпродзержинськ) інноваційні види виробництва мають вищі показники рентабельності і продуктивності праці, ніж в основному ядрі. Це можна пояснити формуванням в них працездатного ринку висококваліфікованої робочої сили, здешевленням промислового використання земельних ресурсів, зниженням рівня конкурентності середовища та "бюрократичної ренти", більш сприятливими умовами для розвитку технополісів і технопарків [4]. Однак, в решті випадків ці міста також відтворюють ситуацію, що характерна для Донецька і Дніпропетровська. Провідні позиції в показниках рентабельності і продуктивності праці в них займають сировинно-орієнтовані підприємства гірничодобувної промисловості і металургії, а також лісопереробної (переважно, на основі целюлозно-паперового виробництва та видавничої діяльності) і харчової промисловості.

Таким чином, ядра поліцентричних промислових агломерацій України переживають складні та суперечливі трансформаційні процеси, викликані активізацією ринкових відносин, розвитком конкурентного середовища і підприємництва. Під їх впливом, галузева структура промисловості зазнає істотних змін, спрямованих на оптимізацію виробничої діяльності та формування максимальної ефективності функціонування підприємств в нових умовах господарювання. Подібні трансформаційні процеси характерні і для периферійних територій агломерацій, однак мають в їх межах різну специфіку та інтенсивність прояву.

Донецько-Макіївська промислова агломерація сформувалась у індустріально високоосвоєному урбанізованому середовищі на основі активного використання ресурсів мінеральної сировини, палива та робочої сили. Найбільш рентабельними видами економічної діяльності її агломерованих територій в низько інноваційному секторі виступають гірничодобувне виробництво (Ясинуватський, Шахтарський

райони), металургія, а також лісопереробна та харчова промисловість. Серед високотехнологічних галузей господарства високорентабельними є гірничо-хімія (Ясинуватський, Амвросіївський райони) та виробництво гумових і пластмасових виробів (Шахтарський, Мар'їнський райони). Вкрай низькими є показники економічної ефективності машинобудування, фактично інноваційні підприємства в агломерації представлені дуже слабо (рис. 1).

Висока продуктивність праці в середовищі Донецько-Макіївської агломерації формується в традиційних видах промислової діяльності: гірничодобувному та металургійному виробництві. Особливо вона висока в Ясинуватському і Шахтарському районах. При чому перший район також визначається дещо підвищеною продуктивністю праці підприємств машинобудування (виробництва електротехніки, обладнання для електромереж та ін.).

Високоагломеровані поселення області (Докучаєвськ, Харцизьк, Мар'їнка, Красногорівка, Ясинувата) характеризуються в цілому істотним зростанням ефективності виробництва продуктів харчування, електроенергії, металів, добування корисних копалин тощо. Крім того, в м. Ясинуваті спостерігається підвищення рівня рентабельності інноваційних галузей машинобудування і хімії, чому сприяло приєднання місцеположення. Середньоагломеровані міста Донеччини (Моспине, Авдіївка, Зугрес, Іловайськ, Мавросіївка) визначаються пріоритетністю розвитку підприємств харчової промисловості, і лісопромислового комплексу (Авдіївка, Амвросіївка, переважно на довізній сировині), паливно-енергетичного комплексу (Іловайськ, Зугрес), а також виробництва будівельної продукції і мінеральної сировини (Амвросіївка). Виплавка металів та виробництво металовиробів отримали в них незначний розвиток.

За межами агломерації висока продуктивність праці спостерігається у великих промислових вузлах області. Так, Горлівсько-Єнакіївський вузол має високі показники ефективності виробництва металів та металовиробів, продукції хімічних підприємств (зокрема, фармацевтичної промисловості на концерні "Стирол"), Маріупольський вузол визначається ефективним розвитком металургії та металомісткого машинобудування, Добропільський – гірничодобувної промисловості, Краматорсько-Слов'янський – гірничодобувної та металургійної тощо. Однак, істотною різницею між Донецько-Макіївською агломерацією та вузовими промисловими утвореннями Донецької області є те, що в першій складаються сприятливі умови для розвитку соціально-орієнтованих високотехнологічних видів промислового виробництва (Ясинуватський район), які потребують значних затрат інтелектуальної і творчої праці та наявності висококонкурентного ринкового середовища. В межах промислових вузлів, навпаки, ефективно розвиваються переважно сировинно- та енергоємні низькоінноваційні види людської діяльності.

Донецько-Макіївська промислова агломерація потребує суттєвої оптимізації своєї галузевої і територіальної структури. В її межах слід створити передумови для розвитку агломерованих соціально-орієнтованих видів виробничої діяльності, які б характе-

ризувались підвищенням соціально-економічним ефектом розвитку в урбанізованому середовищі. Потребують винесення, закриття і перепрофілювання низькорентабельні підприємства гірничодобувної та металургійної промисловості. Ці проблеми знаходять часткове розв'язання в рамках створення в м. Макіївці потужного технополісу [4], однак цілий ряд диспропорцій ще потребують вирішення і усунення. Основною серед них є створення ефективної олігополістичної конкуренції серед спеціалізованих виробництв Донецької області, яка можлива за умов широ-

кого роздержавлення і корпоратизації гірничо-добувних і металургійних підприємств, розвитку фінансово-промислових груп, недержавних концернів та виробничих об'єднань, які б працювали на засадах прозорості, ринкової спрямованості та політичної незаангажованості. Серед підприємств інноваційного та соціально-орієнтованого профілю має отримати розвиток вільна підприємницька ініціатива, що призведе до формування висококонкурентного ринкового середовища та зростання показників ефективності виробничих процесів.

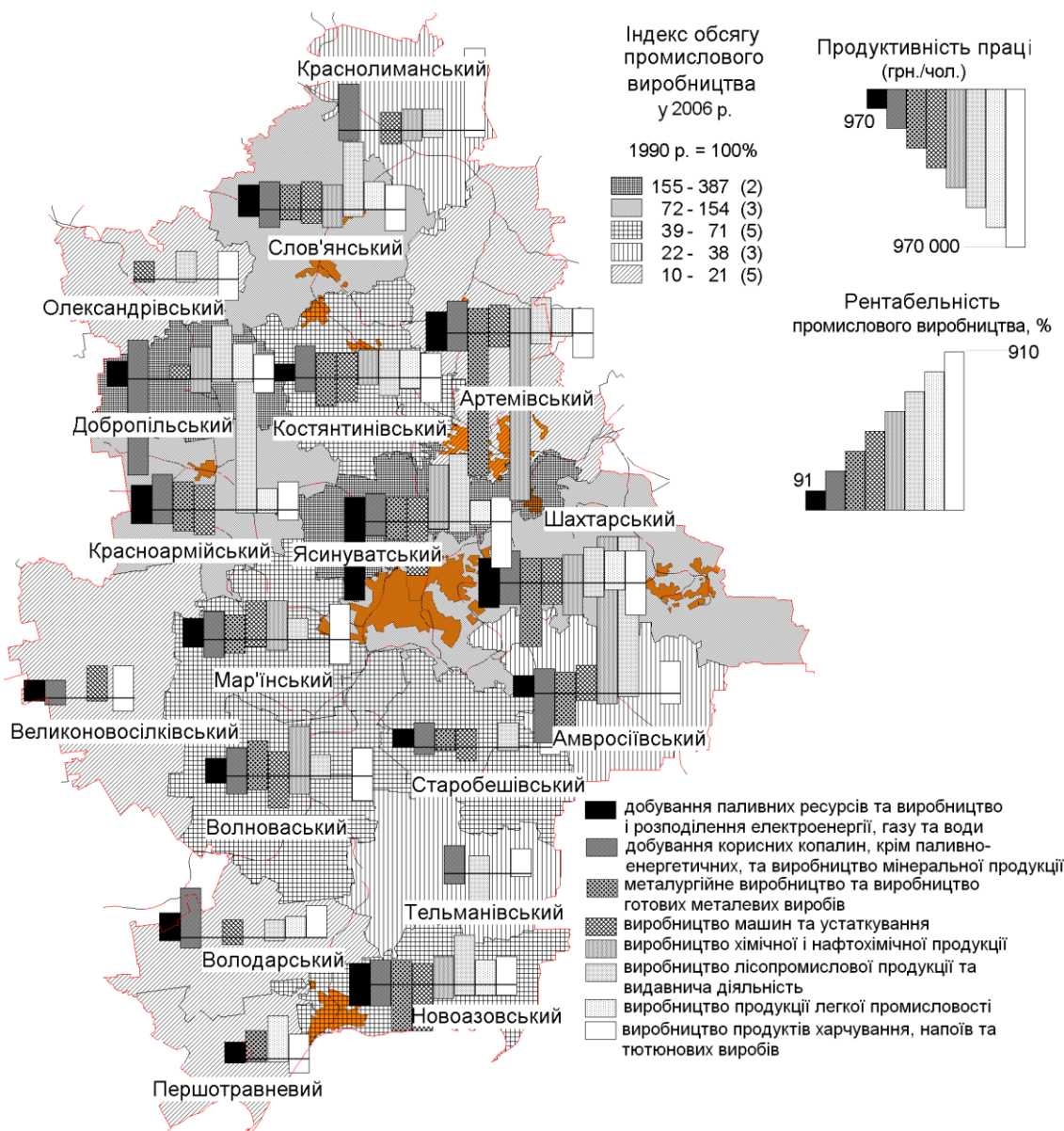

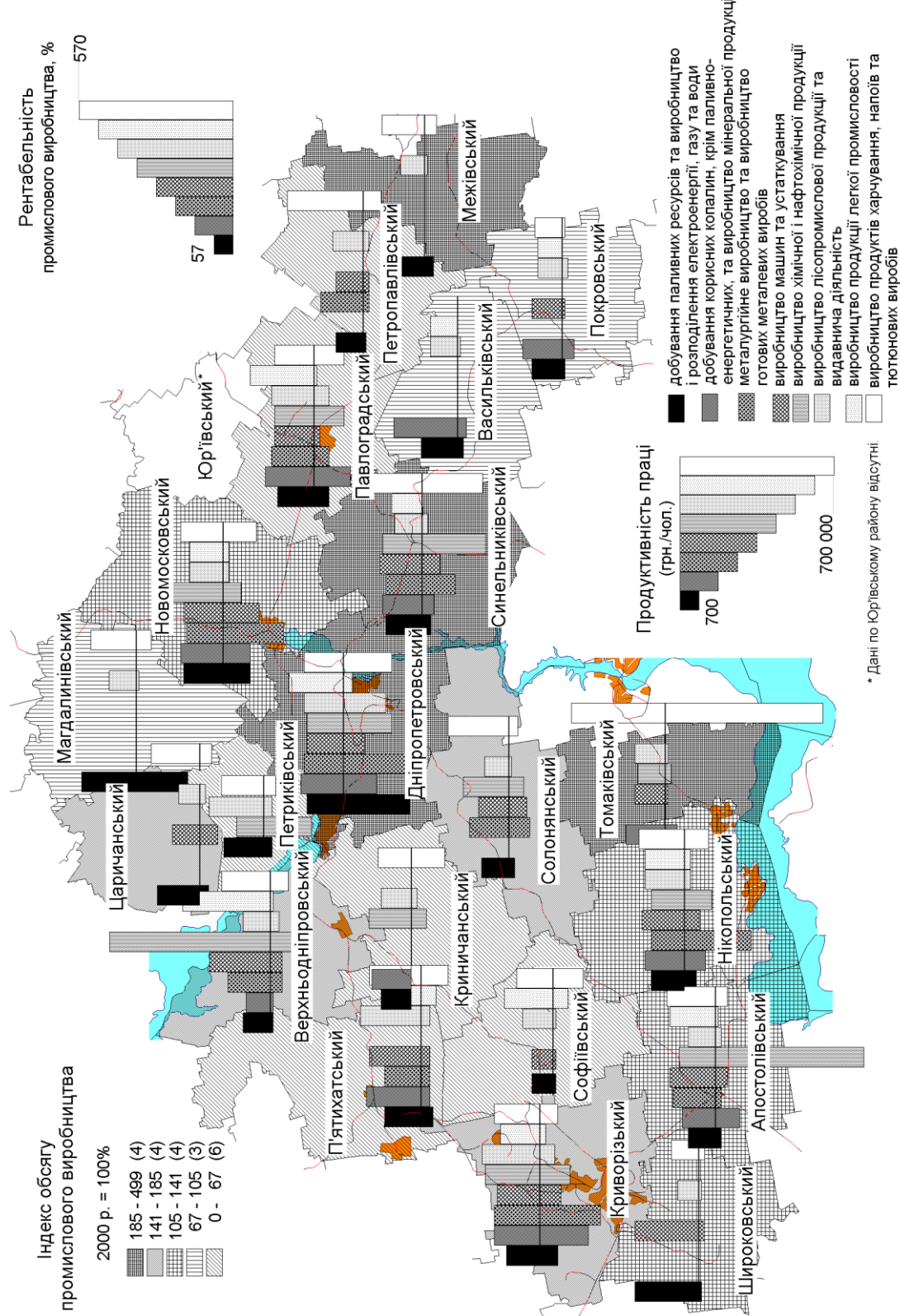
Рисунок 1. Економічна ефективність промислового виробництва Донецької області, 2006 р. (розроблено автором на основі матеріалів КВЕД)

Дніпропетровсько-Дніпродзержинська агломерація сформувалась на базі потужної спеціалізації на виробництві чорних металів, металовиробів та металомісткого машинобудування, які мають відповідно і підвищені показники рентабельності (в основному, за рахунок підприємств Дніпропетровського, Новомосковського, частково Верхньодніпровського районів). Ці ж території визначаються і найвищими показниками продуктивності праці, особливо в металур-

гійній та гірничодобувній промисловості (рис. 2). Залишається високоефективною й харчова промисловість, особливо на периферійних територіях агломерації, які не мають високорозвинених спеціалізованих виробництв попередньо виділених галузей (Солонянський, Синельниківський, Криничанський, Петриківський райони). Підприємства точного машинобудування та інноваційної хімії залишаються на середніх позиціях за показниками ефективності

промислового виробництва, зокрема через низький рівень соціальної перетвореності урбанізованого середовища агломерації, в якому не сформовано достатніх основ для поширення інновацій, створення ринкових механізмів функціонування промислових підприємств, зростання інтелектуального і творчого потенціалу тощо. Отже, для Дніпропетровсько-Дніпродзер-

жинської агломерації притаманний такий самий комплекс структурних диспропорцій у формуванні ефективності виробництва, як і для Донецько-Макіївської. Всі вони зводяться до відсутності глибоких ринкових змін і трансформації галузевої структури промислового комплексу, розвитку інноваційності, соціальної спрямованості.

**Рисунок 2. Економічна ефективність промислового виробництва Дніпропетровської області, 2006 р.
(розраховано автором на основі матеріалів КВЕД)**

Високоагломеровані міста області (Дніпропетровськ, Підгородне, Новомосковськ, Дніпродзержинськ) зберігають високі показники рентабельності і продуктивності праці в галузі виплавки металів та готових металевих виробів, а також характеризуються доволі високою ефективністю харчової промисловості (Підгородне), виробництва мінеральної продукції, добування неенергетичних корисних копалин (Дніпродзержинськ, Новомосковськ). При чому, самий обласний центр має дещо нижчі показники ефективності функціонування перерахованих вище галузей промислового виробництва. Середньоагломеровані міста (Верхньодніпровськ, Синельникове), а також деякі села поблизу Дніпропетровська, визначаються підвищеною рентабельністю підприємств харчової промисловості, видобутку мінеральної сировини та виробництва будівельних матеріалів. Крім того, у Верхньодніпровську склались умови для ефективного розвитку підприємств машинобудування, що має вкрай позитивне значення для формування агломераційного ефекту в галузі інноваційного виробництва.

На більшості неагломерованих територій високі показники рентабельності і продуктивності праці притаманні підприємствам харчової промисловості (Томаківський, Петропавлівський, Павлоградський, Софіївський, П'ятихатський райони та ін.), а також металургії і хімії (Апостолівський, Нікопольський райони). Криворізький район також характеризується доволі високими показниками рентабельності металургії, однак, на відміну від інших неагломерованих територій, має більш високий рівень ефективності машинобудування і хімії (що пов'язано із потужним вузловим ефектом районного центру).

Для неагломерованих Апостолівського, Нікопольського і Криворізького районів також притаманна найбільш повна глибокодиверсифікована структура промислового виробництва, що має високий коефіцієнт галузевої різноманітності. Решта неагломерованих територій характеризується зростанням ефективності виробництва лише певних окремих видів виробництва. Такими є Томаківський, Магда-

лінівський, Петропавлівський, Васильківський, Мезівський та інші райони.

Дніпропетровсько-Дніпродзержинська промислова агломерація потребує ефективного впровадження ринкових механізмів розвитку комерційно спрямованих соціально-орієнтованих видів індустріальної діяльності, а також розвитку процесів корпоратизації і олігополізації, створення для забезпечення комплексної взаємовигідної взаємодії металургійних і гірничодобувних підприємств фінансово-промислових груп та виробничих об'єднань підприємств агломерації. Їх ефективність в межах агломераційних утворень старопромислового типу підтверджена європейською і світовою практикою [1; 3; 5; 6; 7].

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таки чином, в межах поліцентричних агломерацій України найвищий рівень ефективності склався в тих галузях промислового виробництва, які в трансформаційний період отримали короткотермінові конкурентні переваги завдяки високій капіталізації і незначним затратам на кваліфіковані трудові ресурси і високотехнологічні основні засоби (металургійна і гірнична справа, виробництво мінеральної будівельної сировини, харчова промисловість). Головними чинниками такого росту виступали наявність масового споживача, насичений пропозицією ринок дешевої низькокваліфікованої робочої сили та дешеві (або монополізовані) мінерально-сировинні ресурси. Інноваційні галузі промисловості лише розпочали свій активний розвиток та нарощення показників ефективності виробництва. Створення оптимальних умов для їх адаптації та найбільш повного використання переваг агломераційного ефекту території має стати основним завданням діяльності органів регіональної і місцевої влади агломераційних утворень України. Власне ж встановлення економічної ефективності функціонування промислових агломерацій України в ринкових умовах виступає дієвим інструментарієм розробки стратегій регіональної політики та змістовного наповнення проектів і планів соціально-економічного розвитку території, що є основою для подальших розвідок у даному напрямку.

Література

1. Іщук С.І., Гладкий О.В. Формування Київського технополісу: суспільно-географічний аспект // Український географічний журнал. – 2005. – № 4. – С. 51-60.
2. Кривенко К. Рентабельність // Економічна енциклопедія. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2002. – Т. 3. – С. 197-198.
3. Пилипенко И.В. Конкурентоспособность стран и регионов в мировом хозяйстве: теория, опыт малых стран Западной и Серной Европы. – Смоленск: Ойкумена, 2005. – 496 с.
4. Проблемні питання формування стратегії соціально-економічного розвитку промислового міста: 36. наук. праць / За заг. ред. В.Н. Амітана. – Мокіївка, 2005. – 107 с.
5. Anderson R.J. Industrial firm linkages in a post-soviet urban economy: implications for development policy and programmes // Progress in Development Studies. – 2006. – Vol. 6. – No. 3. – PP. 224-241.
6. Pontes J.P. Agglomerations in a vertically-related oligopoly // Portuguese economic journal. – 2005. – Vol. 4. – PP. 157-169.
7. Roberts B.H., Enright M.J. Industry clusters in Australia: recent trends and prospect // European Planning Studies. – January, 2004. – № 1. – Vol. 12. – PP. 99-121.

Стаття надійшла 20.02.2009 р.

ЕТНІЧНА РІЗНОМАНІТНІСТЬ І ДИВЕРСИФІКАЦІЯ В ГАЛИЧИНІ З ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ДО ПОЧАТКУ XXI СТ.

Розглядаються питання різноманітності національного складу Галичини у ретроспективній динаміці змін індексів етнічної мозаїчності Б. Еккеля та етнічної диверсифікації Е. Пясецького. Встановлено, що найбільш строкатого етно-мовного середовища Галичина набула в 30-х рр. XX ст., а основним національним компонентом тут були українці, поляки та євреї з незначними частками німців, росіян, та чехів.

Roman Hyshchuk. Ethnic variety and diversification in Halychyna during the last quarter of the XVIII century – beginning of the XXI century. *The work is dedicated to the issues of variety of Halychyna national composition by the dynamics of ethnic mosaicity and diversification indices changes according to the B.Eckel's and E.Plyasetzkiy's methods in retrospective review. The author defines that the most diverse ethnic-language environment was acquired by Halychyna in the 30-s of the XX century, and the main national component there consisted in the Ukrainians, Polish and Jewish with small number of the German, Russian and Czech people.*

Актуальність дослідження. Галичина, як історико-географічний край Західної України, належить до доволі цікавих із національного погляду країв України, де українці в етнічній структурі населення становлять абсолютну більшість. За даними Всеукраїнського перепису населення за 2001 р. із 5068,7 тис. осіб, котрі населяли Галичину, 97,7% припадало на українців як титульну націю. І хоча виразна перевага українців тут мала місце й до того, коли галицькі землі були об'єднані в сучасних межах нашої держави, етнічні процеси та взаємини на даній території впродовж століть були значно складнішими. Виходячи з цього, видається важливим простежити зміни етнічних параметрів людності в Галичині за тривалий відтинок часу, зокрема впродовж кінця XVIII – поч. XXI століть.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Про етнодемографічну ситуацію в Галичині (тут і далі йтиметься про так звану Східну Галичину в межах сучасної України, тобто у складі областей Львівської, Івано-Франківської та частини Тернопільської, за винятком Шумського, Лановецького і Кременецького районів) та особливості її вивченості уже йшлося в наших попередніх публікаціях [3; 4; 22]. В Україні ж вона була започаткована працями В. Кубійовича [24; 25; 30], С. Рудницького [37], М. Кордуби [20] та ін. В епоху СРСР етнографічні дослідження значно уповільнилися, що пояснювалося пануванням доктрини про злиття націй колишнього СРСР і утворення єдиного радянського народу. Природно, що зацікавлення до вишукувань такого характеру різко зросло в публікаціях пострадянського періоду, коли відбулися кардинальні зміни у суспільно-політичному житті вже незалежної України [2; 8–11; 27; 28]. Втім, проблематика ретроспективних етнічних досліджень все ще й донині залишається для географів в Україні невідомою цариною. Пріоритет у цій галузі історичної географії належить, власне, історикам (В. Кабузан, Н. Кабузан, С. Качараба, С. Марчук, П. Сіреджук, І. Фуртак, С. Чорний та ін.) [16; 17; 19; 29; 32; 33–35]. Що ж до географів, то нечисленні ґрунтовні ретроспективні етногеографічні вишукування дисертаційного характеру в Західній

Україні, Галичині, Буковині та Закарпатті знаходимо у І. Барни, І. Косташука, В. Круля, Р. Лозинського, Л. Шабашової [23; 1; 21; 26; 36]. Проте в жодному з них, виходячи з достовірних матеріалів, не було проаналізовано за весь міжпереписний період, який запропонований у даній статті, етнічну мозаїчність та диверсифікацію досліджуваних територій за методиками Б. Еккеля та Е. Пясецького [12; 39; 5, с. 246]. Останні використовуються найчастіше для вивчення ступеня етнічної різноманітності населення регіону [1; 5–7; 21; 36], але переважно позбавлені ретроспективного аналізу.

Постановка завдання. Стаття є продовженням низки наших вишукувань стосовно чинників, які впливали на формування етнічного складу Галичини впродовж тривалого періоду [3; 22]. Завданням цього дослідження є вивчення за допомогою індексів етнічної мозаїчності Б. Еккеля та етнічної диверсифікації М. Пясецького етнічної структури Галичини від кінця 70-х років XVIII століття до сьогодення. Для більш аргументованої порівняльної характеристики рівнобіжно з Галичиною подається (з наявних нам статистичних даних, які датуються, починаючи лише з 1931 року) також етнічна різноманітність її адміністративних одиниць – воєводств і областей. Обґрунтуванням початку досліджуваного періоду є ті обставини, що лише після першого поділу Польщі в 1772 році австрійська адміністрація організувала в Галичині систематичний облік людності. До цього, перед входженням Галичини до Австрійської імперії, польська адміністрація не проводила тут суцільного обрахунку населення. Відзначимо, що загальних переписів населення, яких на території Галичини впродовж визначеного періоду було всього 24, із них 17 проводилися Австрійською імперією, 2 – Польщею, 4 – Радянським Союзом і 1 – незалежною Україною. З них у наших стеженнях за змінами етнічної різноманітності Галичини фігурують 10 років (періодів), які припадають на 1772, 1800, 1857, 1900, 1910, 1931, 1939, 1959, 1989 і 2001 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. На етнічне обличчя Галичини перед входженням її до Австрійської імперії вплинуло положення цього краю

на українсько-польському порубіжжі та її історична доля. Галицько-Волинське князівство, яке утворилося наприкінці XII століття, в 1349 р. перестало існувати, а Галицька земля відійшла до Польщі. Саме від цього моменту на колись чисто українську етнографічну територію став напливати польський елемент. Із посиленням польської колонізації українських земель, спос-

терігалось масове переселення міщан і селян із Краківського, Люблінського воєводств, а, згодом із Мазовії, на українські землі, запроваджувалася польська адміністративна система [18, с. 81. Крім того, для закріплення своїх позицій на Галицькій землі польський уряд залучав іноземців: угрів, волохів, євреїв, німців чехів тощо.

Таблиця 1

Індекси етнічної мозаїчності Галичини, за Б. Еккелем

Воєводства, області		Роки									
		1772 ¹	1800 ¹	1857 ¹	1900 ²	1910 ¹	1931 ²	1939 ³	1959 ²	1989 ²	2001 ⁴
Львівське, -а	I	-*	-*	-*	-*	-*	0,585	0,597	0,240	0,169	0,100
	II	-*	-*	-*	-*	-*	0,712	0,639	0,244	0,180	0,101
Станіславське, -а, Івано-Франківська	I	-*	-*	-*	-*	-*	0,468	0,415	0,086	0,089	0,049
	II	-*	-*	-*	-*	-*	0,504	0,430	0,086	0,097	0,049
Тернопільське, -а	I	-*	-*	-*	-*	-*	0,547	0,586	0,09	0,056	0,043
	II	-*	-*	-*	-*	-*	0,695	0,621	0,091	0,063	0,043
Галичина	I	0,350	0,355	0,478	0,517	0,557	0,561	0,565	0,165	0,124	0,074
	II	0,367	0,373	0,515	0,559	0,618	0,658	0,595	0,167	0,125	0,074

I – індекс Б. Еккеля

II – індекс Б. Еккеля з урахуванням мовних коефіцієнтів В. Джамана

-* – дані відсутні

¹ – розраховано за [15; 16; 22, с. 5, 8]

² – розраховано за [34, с. 40-41, с. 64-69, с. 74, с. 77, с. 79]

³ – розраховано за [25, с. 113]

⁴ – розраховано за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [31]

Проте, варто підкреслити, що питома вага приїжджих етнічних груп порівняно з українцями була незначною [32, с. 9]. Значно зросла вона в Галичині від цього часу і до 1772 року для євреїв (вони за чисельністю були тут третьою нацією після українців і поляків), коли була проведена перша та наступні ревізії людності та етнічного складу Галичини [22, с. 8]. Забігаючи наперед, зазначимо, що частка німців почала відчутніше зростати вже після входження краю до Австрійської імперії, що вплинуло на етнічну мозаїчність та диверсифікацію Галичини у наступні періоди.

Отже, проведення в Австрійській імперії першого перепису населення у 1772-73 рр. [13; 14] статистично підтвердило складні й тривалі історичні передумови формування етнічної структури Галичини [22]. Станом на цей період індекс етнічної мозаїчності Еккеля (Ер), який має пряму залежність від кількості етносів, сягав у краї вже 0,350, а з урахуванням додаткових коефіцієнтів мовної різноманітності В. Джамана [6] Ер дорівнював 0,367 (див. табл. 1, рис. 1). Нагадаємо, що чим більше показник Ер прямує до нуля, тим етнічно одноріднішою є та чи інша територія. І навпаки – чим більшим є значення Ер, тим строкатішою є етнічна структура населення регіону.

Водночас, етнічна диверсифікація (S), за Е. Пясецьким, складала 65,02%, а з поправкою В. Джамана – 63,33% (див. табл. 2, рис. 2). Причому, для S простежується обернено пропорційна залежність від числа етнічних груп на певній території. Так, за зменшення кількості етносів величина S збільшуватиметься, а за збільшення – навпаки зменшуватиметься. Регіон буде етнічно гомогеннішим, якщо частка S буде спрямована у бік її підвищення.

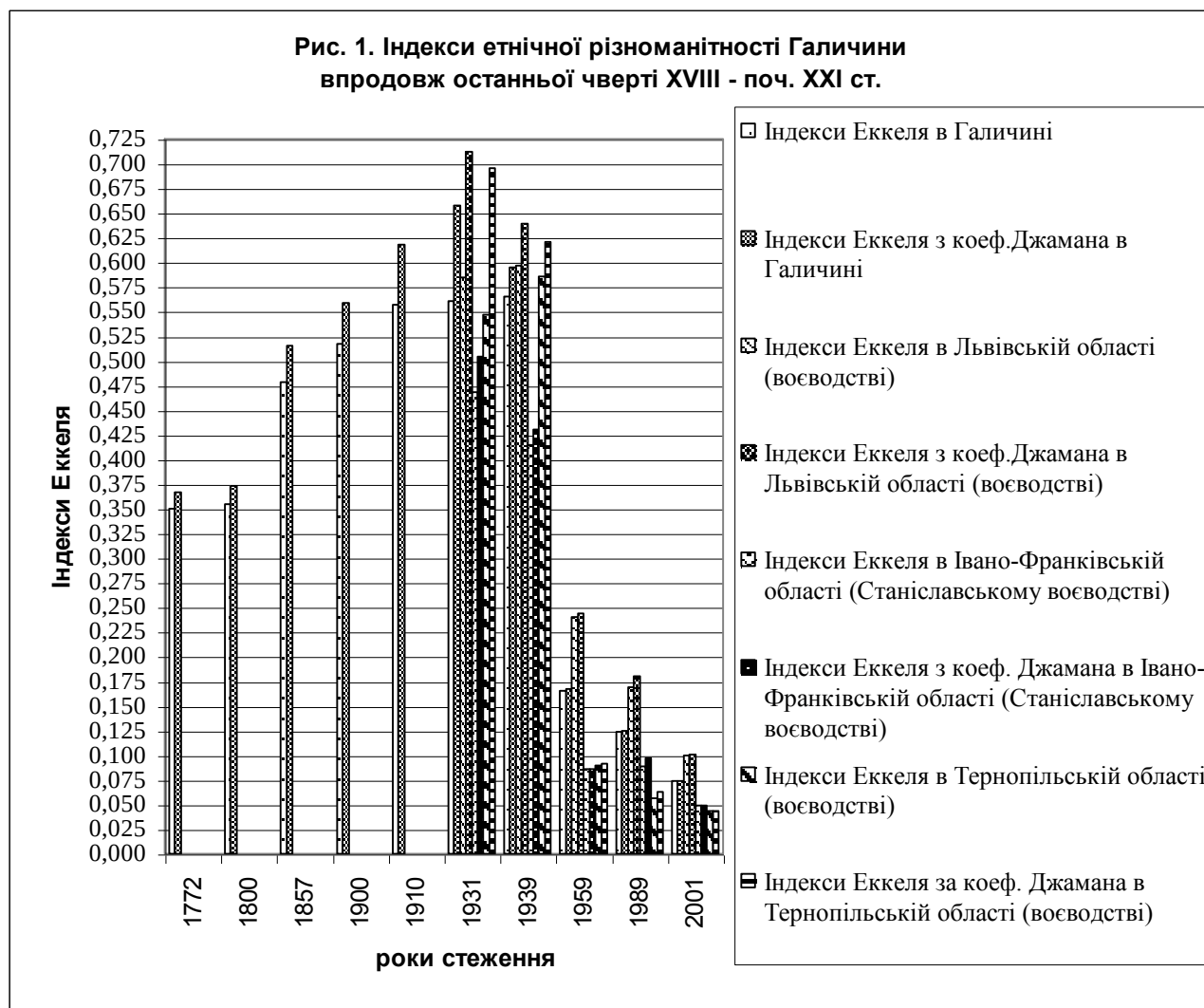
Враховуючи значення індексів етнічної мозаїчності Б. Еккеля і етнічної диверсифікації Е. Пясецького, відзначимо, що Галичина, ввійшовши до Австрійської імперії, була регіоном, де переважав один етнос (українці – 79,0% [22, с. 5]), але вже були наявні значні етнічні меншини – поляки (15,0%) і євреї (біля 6%). Залишилися етнічно-мовна строкатість у Галичині без змін і у 1800 р., коли частка українців зменшилася до 78,6%.

Під час третього періоду стеження (1857 р.) етнічна мозаїчність Галичини, порівняно з попереднім, збільшилася майже, у півтора рази і складала вже 0,478. Це сталося за рахунок зменшення частки титульної нації – українців (на 10,1%). Їх на автохтонних землях замінили поляки, частка котрих збільшилася на 4,2%, а головне – євреї, бо їхня чисельність подвоїлася. Саме завдяки останнім у краї урізноманітнілася етнічно-мовна складова, що вплинуло як на індекс Б. Еккеля, так і на індекс Е. Пясецького (0,515 і 48,53%, відповідно). Тому, на середину XIX ст. Галичина вже була виразним поліетнічним регіоном (згідно градації В. Джамана за індексом Б. Еккеля та індексом Е. Пясецького [5, с. 247]) з різно-рідним етно-мовним складом. За нею цей статус зберігався аж до приєднання до складу Радянської України.

Етномовне середовище продовжувало ускладнюватися в Галичині і впродовж наступних півстоліття. Так, якщо на кінець XIX ст. індекси Ер і S становили тут 0,559 і 44,14%, відповідно, то вже через 10 років у 1910 р. вони змінилися до 0,618 і 38,22% (тут усі індекси з урахуванням мовної різноманітності). Характерними причинами означеної ситуації на зламі XIX і XX ст. було збільшення питомих ваг усіх національностей (поляків, євреїв і німців) за

рахунок українців, частка яких знизилася до 65,0%. Втім, значні зміни в етнічному складі Галичини вже відбулися через 10 років, коли набула масового характеру еміграція за океан. З-поміж усіх національностей, що проживали в Галичині, найменш рухомими були українці. Домінуючими елементами, все ж, були поляки і євреї, частка яких, відповідно, досягала 57,1% та 23,6% і лише 19,3% складали українці [38].

Так чи інакше, але в статистичних відомостях за відносними й абсолютними показниками найвідчутніше (майже вдвоє) втратили євреї. На 6,2% зменшилась частка українців, котрих замінили в Галичині найбільше поляки, питома вага яких збільшилася в краї з 20,7% в 1900 р. до 30,0% в 1910 р. Втричі більшою стала частка німців (3,8%).

**Рисунок 1. Індеси етнічної різноманітності Галичини
впродовж останньої чверті XVIII – початку XXI ст.**

Найменш точними є дані перепису населення 1931 р., коли питання про національність у них було зняте, а враховувалася лише мовна і релігійна приналежність. За таких обставин поляки, що відновили свою державність у міжвоєнний період, чисельно “зросли” в Галичині до 39,29%, що викликало справедливі претензії з боку українців, котрих тут, порівняно з поч. XIX ст., поменшало вже на 21,1% за Н. Кабузан [14, с. 168] або на 27% за С. Чорним [34, с. 64-69]. Тому, за даними цього перепису людності, етнічна різноманітність та диверсифікація в краї сягнула свого піку за весь період нашого стеження. Індекс Б. Еккеля складав 0,561 – 0,658, а S дорівнював 34,17 – 43,93, де більші (Ер) і менші (S) величини свідчать в т. ч. і про мовну різноманітність. Най-

більшу етно-мовну диверсифікацію та мозаїчність мали Львівське та Тернопільське воєводства, в яких відповідні індекси були однаковими, а регіони поліетнічними. Менш етнічно неоднорідним, приблизно в півтора рази, було Станіславське воєводство (так званий перехідний регіон), де за відносними показниками поляки (22,49%) втричі поступалися українцям.

Для відтворення репрезентативності та реальності етнічної картини Галичини в останнє десятиріччя перед входженням до складу Радянської України, ми застосували достовірніші статистичні дані (про що йшлося в [22, с. 5]) В. Кубійовича станом на 10.01.1939 р. [25, с. 113]. Восьмирічна перерва між останнім переписом та польовими дослідженнями

В. Кубійовича показала, що етно-мовна різноманітність та диверсифікація були незначно, однак простіші ($E_p=0,565-0,591$, $S=40,95-43,55$), а частка українців – вищою (62,92%), причому відсоток поляків вдвічі меншим (15,91% без врахування латинників). Звелася нанівець після розпаду Австро-Угорської імперії питома вага німців, котрих тут налічувалося разом з іншими етнічними меншинами

49,0 тис. ос. або менше 1%. Без змін залишилися хіба що просторові відміни етнічної різноманітності Галичини за адміністративними одиницями. Так, у Львівському та Тернопільському воєводствах і надалі переважав українсько-польсько-єврейський компонент, а Станіславське залишалось більше українським із меншими частками останніх.

Таблиця 2

Індекси етнічної диверсифікації Галичини, за Е. Пясецьким

Воєводства, області		Роки									
		1772 ¹	1800 ¹	1857 ¹	1900 ²	1910 ¹	1931 ²	1939 ³	1959 ²	1989 ²	2001 ⁴
Львівське, Львівська	I, %	—*	—*	—*	—*	—*	41,51	40,33	76	83,14	90,04
	II, %	—*	—*	—*	—*	—*	28,81	35,97	75,55	82,88	89,98
Станіславське, Івано-Франківська	I, %	—*	—*	—*	—*	—*	53,19	58,46	91,42	91,06	95,13
	II, %	—*	—*	—*	—*	—*	49,63	56,94	91,36	90,98	95,12
Тернопільське, Тернопільська	I, %	—*	—*	—*	—*	—*	45,34	41,43	91	94,39	95,68
	II, %	—*	—*	—*	—*	—*	30,5	36,38	90,94	94,36	95,67
Галичина	I, %	65,02	64,51	52,18	48,36	44,27	43,93	43,55	83,44	87,61	92,65
	II, %	63,33	62,75	48,53	44,14	38,22	34,17	40,95	83,24	87,47	92,61

I – індекс Е. Пясецького

II – індекс Е. Пясецького з урахуванням мовних коефіцієнтів В. Джамана

—* – дані відсутні

¹ – розраховано за [15; 16; 22, с. 5, 8]

² – розраховано за [34, с. 40-41, с. 64-69, с. 74, с. 77, с. 79]

³ – розраховано за [25, с. 113]

⁴ – розраховано за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [31]

Зламним моментом в етнічній структурі Галичини та її областей стала 20-річна перерва з Другою світовою війною, входженням Галичини до Радянської України після пакту Молотова-Рібентропа, операцією “Вісла” та винищенням нацистами євреїв, після чого перепис 1959 р. зафіксував тут 91,14% українців і дуже помірну частку поляків (2,18%) та євреїв (0,7%). Натомість, із союзних республік почали інтенсивно прибувати росіяни (5,77%) і білоруси (0,21%), котрі змістили в етнічній ієрархії відповідно поляків і німців. Іншими словами, на друге за чисельністю місце в радянській Галичині замість поляків вийшли росіяни, змістивши останніх на третю, а євреїв – на четверту позиції. Білоруси стали тут п'ятою етнічною меншиною. Отже, Галичина, після більш, ніж столітньої перерви, знову перейшла в ранг регіону з переважанням одного етносу за наявності значних етнічних меншин, а українці – у статус яскраво вираженої титульної нації, де індекси етнічної мозаїчності та диверсифікації відповідно склалися 0,16-0,17 і 83,2-83,4. Незначна розбіжність між останніми показниками вказує також на спрощення мовної неоднорідності Галичини у післявоєнний період, яке спостерігалось й надалі.

Іншою особливістю Галичини того часу є різкий перехід Тернопільської ($E_p=0,090$; $S=90,9\%$) та Станіславської областей ($E_p=0,086$; $S=91,4\%$) із відповідно поліетнічного та перехідного регіонів у 1939 р. до загалом моноетнічних (українських) територій. Львівська область за цей період перетворилася з області поліетнічної на перехідну з домінуванням українців ($E_p=0,24$; $S=75,6\%$).

Останній Всесоюзний перепис населення у 1989 р. помітних змін за етнічною складовою в Галичині не зафіксував: індекс Б. Еккеля й надалі падав, а Е. Пясецького – зростав за рахунок збільшення питомих ваг українців, тоді як частка поляків і євреїв разом узятих уже не перевищувала тут 1%. Все ж, найбільш національно гомогенною територією в Галичині стала Тернопільська область ($E_p=0,06$; $S=94,4\%$), яка до цього за етнічною строкатістю прирівнювалася до Івано-Франківської, а за часів польського панування в Галичині – значно випереджала останню.

На зламі XX і XXI ст. Галичина остаточно виокремилася з перехідного в моноетнічний ($E_p=0,074$, $S=92,6\%$) регіон з усіма її адміністративними одиницями. Найменша частка українців (94,8%) мешкала у Львівській області, що вплинуло на її дещо інші від решти території показники національної різноманітності та диверсифікації. Тут більше домінувала російська меншина (3,6%), а також збереглися незначно польські (0,7%) та білоруські общини (0,2%). В Івано-Франківській області, яка за своєю однорідністю наблизилася до Тернопільської, питома вага українців (97,5%) ще більше зросла, за рахунок подвійного зменшення громадян російської національності. Не було тут зафіксовано, порівняно з 1989 р., вже білорусів та поляків. У Тернопільській області перші були також відсутніми, а чисельність других – зведена майже нанівець (0,3%). Другою за людністю на Тернопільщині фігурує російська етнічна меншина (1,2%). Отже, етнічно-мовна строкатість в Івано-Франківській і Тернопільській областях Галичини на поч. XXI ст. була досить помітною, а

їхні індекси знаходилися в межах 0,043-0,049 (індекс Б. Еккеля) і 95,12-95,67% (індекс Е. Пясецького). Що ж стосується Львівської області, то її відповідні

показники складали 0,074 і 90,0%, а певна різнобарвність регіону базувалася на етнічній складовій, тоді, як мовний елемент був практично однорідним.

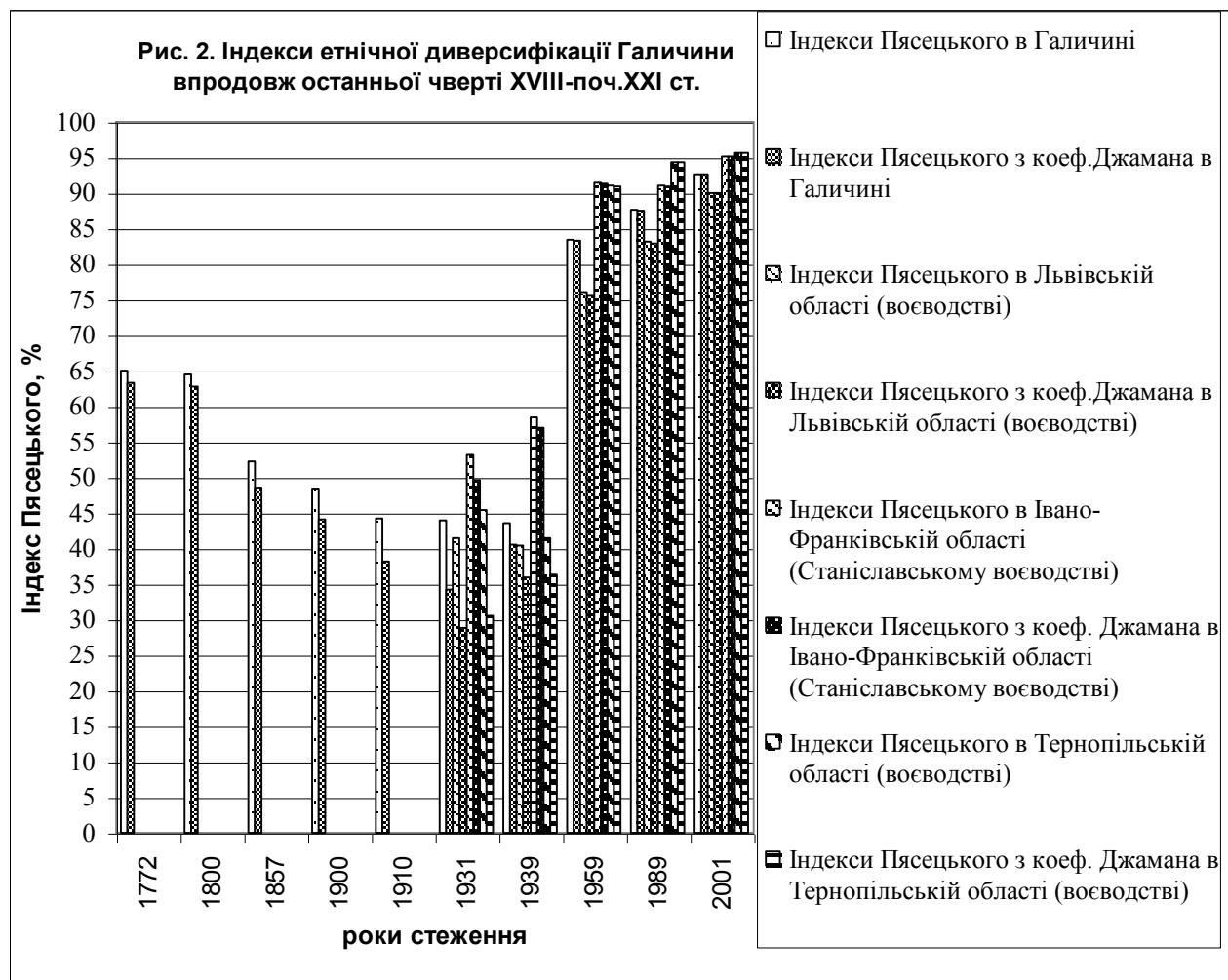

Рисунок 2. Індекси етнічної диверсифікації Галичини впродовж останньої чверті XVIII – початку XXI ст.

Висновки. Дослідження людності та її етнічного складу методами статистики стали можливими в Галичині лише з входженням цього краю до складу Австрійської імперії, коли почали проводитися систематичні ревізії та переписи населення. Перші австрійські переписи в останній чверті XVIII ст. виокремили Галичину як перехідний регіон із переважанням українців ($E_p=0,350-0,367$; $S=63,33-65,02\%$). Останні й надалі кількісно переважали за весь час інші національності, хоча їхня частка в загальній людності до 1939 р. постійно знижувалася, а за індексами Б. Еккеля та Е. Пясецького фіксувалася все більша етно-мовна строкатість регіону. Вже до середини XIX ст. Галичина перейшла в ранг поліетнічних територій за рахунок збільшення питомої ваги поляків, а головне – євреїв, чисельність котрих тут подвоїлася.

Піком складної етнічно-мовної ситуації в Галичині стали 30-і рр. XX ст., коли максимальні значення E_p сягали 0,658, а $S = 34,17\%$. У повоєнний період Галичина втратила статус поліетнічного краю, перейшовши в ранг перехідної території з домінуванням українців, а другою нацією тут стали росіяни. Сповільнення темпів етнічного урізноманітнення території спостерігалось в Галичині й надалі, а найбільш національно-мозаїчним і диверсифікованим регіоном з-поміж трьох областей Галичини залишалася Львівська область, хоча така строкатість була дуже помірною. З початком XXI ст. Галичина остаточно виокремилася з перехідного в моноетнічний ($E_p=0,074$, $S=92,61-92,65$) край з усіма її адміністративними одиницями.

Література

1. Барна І.М. Етногеографічне дослідження регіону (на матеріалах Тернопільської області): Автореф. дис. ... к. г. н. – Львів, 2005. – 19 с.
2. Винниченко І.І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. – Житомир: Льонек, 1992. – 164 с.

3. Гишук Р.М. Етнічна структура розселення людності Галичини від останньої чверті XVIII ст. до 1939 р. // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Регіон – 2007: суспільно-географічні аспекти" (18-19 квітня 2007 року, м. Харків). – Харків: РВВ Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2007. – С. 3-6.
4. Гишук Р. Етнічні дослідження Галичини впродовж XIX – першої половини XX століть // Історія української географії та картографії. Ч.І: Збірник матеріалів Третьої Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-літньому ювілею академіка Степана Рудницького. Тернопіль, 6-7 грудня 2007 р. – Тернопіль, 2007. – С. 134-138.
5. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. – Чернівці: Рута, 2003. – 392 с.
6. Джаман В.О. Етнічна структура населення України: територіальні відміни, динаміка // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2006. – Вип. 11. – С. 90-96.
7. Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики: Автореф. дис. ... д. г. н. – К., 2005. – 33 с.
8. Заставний Ф.Д. Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах). – Львів: Світ, 1991. – 120 с.
9. Заставний Ф.Д. Східна українська діаспора. – Львів: Світ, 1992. – 176 с.
10. Заставний Ф.Д. Населення України. – Львів: Край, Просвіта, 1993. – 224 с.
11. Заставний Ф.Д. Географія України. – Львів: Світ, 1994. – 472 с.
12. Эккель Б.М. Определение индекса мозаичности национального состава республик, краев и областей СССР // Советская этнография. – 1976. – № 2. – С. 33-42.
13. Кабузан Н.В. Демографическая статистика в Галиции в конце XVIII-30-х годах XX в. // Советские архивы. – 1983. – № 4. – С. 55-57.
14. Кабузан Н.В. О важнейших статистических и картографических источниках для изучения этнического состава населения Западноукраинского региона в XIX – 30-х годах XX в. // Проблемы исторической географии России. Вып. IV. Источниковедение исторической географии. – М.: Ин-т Истории СССР АН СССР, 1983. – С. 168-174.
15. Кабузан Н.В. Украинское население Галиции, Буковины и Закарпатья в конце XVIII – 30-х годах XX в. // Советская этнография. – 1985. – №3. – С. 72-86.
16. Кабузан Н.В. Украинское население Галиции, Буковины и Закарпатья в конце XVIII – 30-х годах XX в. (Этнодемографическое исследование): Авторефер. дис...к. и. н. – Москва, 1986. – 23 с.
17. Кабузан В.М., Наулко В.І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 60.
18. Калакура О. Поляки – сусіди українців і давні жителі на їх етнічних землях // Українознавство. – 2005. – № 3. – С. 80-88.
19. Качараба С. П. Украинская трудовая эмиграция из Восточной Галиции и Северной Буковины в конце XIX – в начале XX вв.: Автореф. дис. ... к. и. н. – К., 1990.
20. Кордуба М. Західне пограниччя Галицької Держави між Карпатами та долиною Сяном (з картою) // Записки НТШ. – Львів: Др-ня НТШ, 1925. – Т. 138-140. – С. 159-245.
21. Косташук І.І. Географічні особливості формування національної структури населення в етноконтактних зонах (на прикладі Чернівецької області): Автореф. дис. ... к. г. н. – Чернівці, 2006. – 20 с.
22. Круль В., Гишук Р. Ретроспективний аналіз етнічної структури населення Галичини // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: географія. – Тернопіль. – № 2. – 2006. – С. 3-12.
23. Круль В.П. Ретроспективно-географічний аналіз поселень Західної України: Автореф. дис. ... д. г. н. – Київ, 2006. – 32 с.
24. Кубійович В. Територія й людність українських земель. – Львів, 1935. – 88 с.
25. Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.І.1939. Національна статистика Галичини. – Weisbaden: Otto Harrasowitz, 1983. – 175 с.
26. Лозинський Р.М. Етнічний склад міського населення Галичини (історико-географічне дослідження): Автореф. дис... к. г. н. / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2000. – 17 с.
27. Лозинський Р. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини). – Львів, 2005. – 358 с.
28. Лозинський Р. Мовна асиміляція населення України: рівень, структура, територіальні особливості // Історія української географії: Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – Випуск 14. – С. 117-121.
29. Макачук С.А. Национальная и социальная структура населения Восточной Галиции по переписи 1900 года // Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. – Львов: Вища школа, 1983. – С. 34-154.
30. Пістун М., Олійник Я., Гуцал В. Регіонально-географічні дослідження Володимира Кубійовича // Історія української географії: Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – Випуск 3. – С. 34-37.
31. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Дані з офіційної веб-сторінки Державного комітету статистики України. Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> (дата перегляду 1.10.2008 р.).
32. Сиреджук П.С. История заселения Галицкой земли в 14 – 18 вв.: Автореф. дис. ... к. и. н. – Львов: ЛГУ им. И.Я. Франко, 1989. – 16 с.

33. Фуртак І. Творення і взаємостосунки української і єврейської діаспор // Східний світ. – 1993. – №1. – С. 116-120.
34. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник. – К.: ДНВП “Картографія”, 2001. – 88 с.
35. Чорний С. Українці в Євразії. Чисельність і розміщення за переписами 1897 – 1990 років. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2002. – 181 с.
36. Шабашова Л.Ю. Суспільно-географічні аспекти трансформації етнічної структури населення (на прикладі Закарпатської області): Автореф. дис. ... к. г. н. – К, 2005. – 18 с.
37. Шаблій О. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Львів–Мюнхен: Редакційно-видавничий відділ Львівського державного університету, 1993. – 223 с.
38. Шлепаков А.М. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Наукова думка, 1960. – С. 165.
39. Kosinski Leszek. Obraz demograficzny Europy. – Warszawa: Panstwowe wydawnictwo Naukowe, 1966. – S. 147.

Стаття надійшла 25.11 2008 р.

УДК 911.3:656

Володимир Грицеляк

ГЕОГРАФІЯ СФЕРИ ЗВ'ЯЗКУ: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ

На основі праць відомих українських та зарубіжних географів сформульовано основні теоретичні засади географії сфери зв'язку в її сучасному вигляді. Зокрема, визначено її об'єкт, предмет та зміст, встановлено зв'язки із іншими науками. Проаналізовано наукові погляди на місце цієї дисципліни у структурі суспільної географії. Розглянуто праці українських та зарубіжних географів із географії сфери зв'язку. Проаналізовано різні підходи до класифікації типів і видів зв'язку та мереж зв'язку.

Volodymyr Hrytselyak. Communicational geography: theoretical bases. *On the basis of works of the famous Ukrainian and foreign geographers basic theoretical principles of communicational geography are formulated in its modern kind. In particular, determined its object, subject and substance, connections are set with other sciences. Scientific looks are analysed to the place of this discipline in the structure of human geography. Works of the Ukrainian and foreign geographers of communicational geography are considered. Different approaches are analysed to classification types of communications and types of communication networks.*

Постановка проблеми. З другої половини XX ст. сфера зв'язку почала дуже інтенсивно розвиватися. Відповідно зріс науковий інтерес до її вивчення, передусім в економістів. На початку XXI ст. завдяки процесу формування в Україні інформаційного суспільства значно зросла увага до досліджень сфери зв'язку й серед суспільно-географів. Зараз же постає потреба у приверненні уваги до створення теоретичної бази географії сфери зв'язку, яка б підсумувала усі попередні емпіричні досягнення.

Аналіз останніх публікацій. Теоретичні засади географії сфери зв'язку базуються на загальній теорії суспільної географії. Тому окремі теоретичні положення знаходимо у працях із суспільної географії таких українських учених, як О. Шаблій, М. Пістун, О. Топчієв, Я. Олійник, А. Степаненко та інші. Серед останніх робіт з географії сфери зв'язку слід відзначити публікації В. Грицевича, Н. Рибачик, М. Онищенка, І. Ковтуника, І. Вороніна. Детальніше публікації українських економ-географів з даної теми проаналізовано у питанні про дослідження з географії сфери зв'язку.

Мета і завдання. Метою даної публікації є узагальнення теоретичних основ географії сфери зв'язку як напрямку суспільної географії. А саме: визначення її об'єкту та предмету дослідження, змісту,

місця у системі суспільно-географічних наук, аналіз праць із географії сфери зв'язку. Також приділяється увага підходам до класифікації типів і видів зв'язку та мереж зв'язку.

Матеріали і методи. При написанні даної статті використано основні загальні теоретичні суспільно-географічні праці українських та деяких зарубіжних географів, посилання на які подаються у тексті.

Сфера зв'язку як об'єкт суспільно-географічного дослідження

Об'єкт, предмет та зміст географії сфери зв'язку. Об'єктом дослідження у географії сфери зв'язку є певна складова частина суспільства, його трудової діяльності, а саме сфера зв'язку, як комплекс взаємозамінних та поєднаних галузей сфери послуг, що виконують функції переміщення інформації на необмежені відстані за допомогою різноманітних засобів від відправника (адресанта) до одержувача (адресата). Це певний вид суспільної економічної діяльності людини, що певним чином зорганізований, зокрема, територіально, що є предметом дослідження географії сфери зв'язку. Тобто, предметом дослідження є геопросторова організація сфери зв'язку. Безумовно, визначення об'єкту дослідження географії

сфери зв'язку опирається на те, що він повинен бути лише певною чіткою частиною загального об'єкта дослідження суспільної географії, а саме суспільства, де увага звернена на його геопросторову організацію.

Зміст географії сфери зв'язку чітко пов'язаний із змістом суспільної географії, оскільки є його підсистемною одиницею. Так, змістом географії сфери зв'язку є сукупність, або система, її наукових проблем, ідей та гіпотез, понять та категорій, поняттєво-термінологічних систем (ПТС), принципів, законів і закономірностей, теорій та концепцій тощо, які адекватно відображають об'єкт та предмет дослідження – геопросторову організацію сфери зв'язку (за О. Шаблієм [12, с. 20]). Причому, ці категорії можуть належати лише географії сфери зв'язку або бути відображенням загальних категорій суспільної географії. До змісту дисципліни можна також віднести й емпіричні знання про конкретні об'єкти дослідження, адже ці знання є результатом застосування теоретичних суджень на практиці – на конкретних об'єктах суспільно-географічного дослідження. Географія сфери зв'язку також виконує ті ж самі функції, що й суспільна географія, хоча вони мають певне предметне звуження. Вона має зв'язки з різними науковими дисциплінами, з якими має спільні об'єкт, методи чи методики дослідження. Так, генетичні зв'язки географія сфери зв'язку має із економікою (економікою зв'язку), історією (історією розвитку зв'язку), соціологією (комунікативною соціологією). Інформаційні зв'язки вона має із математикою, технологією і фізикою, логікою, філософією, картографією, тощо. Тісні організаційні зв'язки географія зв'язку має із географією транспорту, географією інновацій.

Місце географії сфери зв'язку в системі суспільно-географічних дисциплін. Встановивши, що є об'єктом, предметом дослідження, змістом географії сфери зв'язку, можна визначати місце дисципліни у системі суспільно-географічних наук. У суспільній географії досі нема усталеного погляду на її структуру. Ці погляди за останні десятиліття сильно трансформувались, особливо в українській суспільно-географічній школі, адже змінювались погляди на визначення одного із основних елементів науки – її об'єкту дослідження. Географія сфери зв'язку є складовою частиною такого напрямку суспільної географії як географія комунікацій, яку часто називають географією транспорту і зв'язку, іноді комунікаційною географією. Тому розглянемо погляди на місце географії комунікацій у структурі суспільно-географічних дисциплін за різними авторами. Так, за схемою класифікації С. Ниммик (1984), вона належить до складової частини соціально-економічної географії – власне економічної географії [12, с. 22-23]. За схемою ж О. Ващенко (1978) та М. Пістуна (1996), які виділяють групи аналітичних (галузевих), синтетичних, спеціальних та методичних дисциплін, географія транспорту і зв'язку належить до групи аналітичних дисциплін [7, с. 47-48]. А. Голиков, Я. Олійник та А. Степаненко (1997), які вбачають у суспільній географії (за ними – економічна та соціальна географія) лише дві основні складові групи дисциплін: соціальна географія та економічна географія, до останньої ж відноситься як галузева наука

географія комунікацій [1, с. 14-15]. О. Шаблій (1997) розробив функціональну структуру суспільної географії, яку поділив на три групи дисциплін: блок основних дисциплін (географія населення, соціальна географія, економічна географія і політична географія), блок допоміжних дисциплін (методика суспільно-географічних досліджень та методика викладання суспільної географії) та блок суміжних дисциплін (історія суспільної географії, геополітика, геоелементіка, тощо). Географію транспорту і зв'язку відносить до галузевих дисциплін у блоці “Економічна географія” [12, с. 25-29]. Такого ж погляду відносно місця географії сфери зв'язку у функціональній структурі суспільної географії притримується й О. Топчієв (2001) [11, с. 190-191]. О. Топчієв (2001) також розробив класифікацію суспільно-географічних дисциплін за предметним представленням, у якій виділено три підходи: 1) мікрокомпонентний (природа, населення і господарство), 2) комплексний (макрокомпонентний), 3) комплексний (інтегральний). Відповідно географія транспорту і зв'язку входить до першого підходу (господарства), в якому виділяються як геосферні (регіональні), так і геосистемні (галузеві) дисципліни [11, с. 192]. Дещо розширену класифікацію суспільно-географічних наук подає Б. Родоман (1993), який виділяє 8 головних галузей – “віток”: 1) географія людських рас, 2) етнічна географія, 3) політична географія, 4) географія розселення, 5) соціологічна географія, 6) географія культури, 7) географія комунікацій, 8) економічна географія. Як бачимо, географія комунікацій вже розглядається на рівні окремої галузі в структурі суспільної географії [11, с. 188]. Також існують підходи, які розглядають географію транспорту і зв'язку як галузеву дисципліну географії сфери послуг. Проте, в будь-якому підході до виділення груп суспільно-географічних дисциплін наявна група економіко-географічних галузей, до якої й належить географія зв'язку як підсистема географії комунікацій (географії транспорту та зв'язку).

Дослідження з географії зв'язку у працях українських та зарубіжних вчених. Географія сфери зв'язку не є досить сформованим напрямком у суспільній географії, оскільки часто її розглядають як доповнення до географії транспорту на рівні розгляду певного виду транспорту, незважаючи на те, що вона є рівнозначною складовою частиною географії комунікацій. Ці дві дисципліни мають багато спільного, хоча відмінності між ними є досить суттєвими, адже перша вивчає переміщення у просторі інформації, а друга – переміщення людей, енергії та речовини. Окрім цього, мережі зв'язку є не лише лінійно-вузловими, як транспортні, але й ареальними. Досить незначні теоретичні та емпіричні надбання географії сфери зв'язку як наукової дисципліни пов'язані із багатьма причинами. Основними серед них є доволі незначна роль зв'язку в економіці до кінця XX століття та значний стрибок у його розвитку наприкінці 1980–1990 рр. Існує також значна диспропорція у ступені вивчення різних видів зв'язку, які формувались у різний час. Тому, якщо поштовий та телефонний зв'язок наразі досить ґрунтовно досліджені економіко-географами, то сучасні (мобільний, Інтернет та супутниковий) види зв'язку залишаються недостатньо

вивченими. Це є суттєвою проблемою у географії сфери зв'язку.

Українська суспільно-географічна школа звернула увагу на сферу зв'язку ще в період свого становлення. Так, опис сфери зв'язку ("засобів зносин") як складової національного господарства України наведено ще у праці В. Кубійовича "Географія українських і сумежних земель" [4, с. 500]. Теоретичні питання географії сфери зв'язку серед українських вчених розглядали у своїх працях О. Шаблій (комунікаційна інфраструктура) та О. Топчів (сфера зв'язку світу та методи його вивчення). Доволі плідно на кафедрі економічної та соціальної географії Львівського університету цим напрямком суспільної географії (географія транспорту і зв'язку та інформаційне суспільство) займається В. Грицевич ("Зв'язок України. Географічні проблеми. Текст лекцій", 1997) [2]. Трансформаційні процеси географії зв'язку досліджує І. Воронін (ТНУ). Проблема картографування сфери зв'язку розглядали Я. Жупанський (ЧНУ) [5] та М. Онищенко, проблеми чинників територіальної організації сфери зв'язку досліджує І. Ковтунік (два останні ІГ НАНУ). Телеінформаційний простір України досліджували Я. Олійник і Н. Дудка (КНУ). Проте поки-що економ-географи в Україні до цього часу мало уваги приділяли географії зв'язку. Так, у підручнику "Соціально-економічна географія України" [9, с. 429] про цю галузь написано небагато у параграфі "Соціально-побутовий комплекс". Лише зараз щоразу більша увага приділяється дослідженню цієї сфери економіки, яка в останній час значно стрибнула у своєму розвитку і стала основою сучасного пост-індустріального інформаційного суспільства. Рідко тему із даної сфери використовують для здобуття наукових ступенів. Так, останнім часом відомими дисертаціями із географії сфери зв'язку є лише "Територіальна організація телеінформаційного комплексу в Україні" (Н. Рибачик, 2006) [8], захищена на кафедрі економічної та соціальної географії Київського університету.

Досить плідно розвивалась географія сфери зв'язку в радянській школі соціально-економічної географії, традиції якої зараз продовжує російська школа. Серед радянських географів можна назвати І. Нікольського, С. Бернштейна-Когана, Г. Гольца, С. Шліхтера, В. Шупера, В. Бугроменка. Географією поштової зв'язку займався С. Слепян ("География почтовой связи СССР", 1970). Телекомунікаційний зв'язок світу вивчали М. Алісов та Т. Валькова. Цікавий напрямок досліджень у географії сфери зв'язку запропонував у 1982 р. М. Владинець – філателістична географія. Питання картографування сфери зв'язку розглядав А. Берлянт. Історико-географічні дослідження сфери зв'язку на теренах колишньої держави проводили О. Вишневецький ("Развитие связи в СССР", 1960), М. Псурцев, С. Блехман, О. Вигілев ("История отечественной почты", 1990) та інші. Найбільший внесок у комунікаційну географію з російських вчених вніс, мабуть, С. Тархов, який розробив еволюційну теорію розвитку комунікаційних мереж (1989). На його думку, всі мережі розвиваються однаково за подібним сценарієм, причому їм властиві саморозвиток та самоорганізація. С. Тархов виявив

закономірності розвитку та деградації мереж [10].

Дослідження комунікаційних мереж у західних суспільно-географічних школах зародилися ще у середині XIX ст., хоча основним об'єктом виступали переважно транспортні мережі. Проте для географії сфери зв'язку це також має велике значення, адже конфігурація транспортних мереж співпадає із конфігурацією лінійно-вузлових мереж зв'язку. Німецький географ Йоган Коль (1841) вперше розглядав транспортні мережі як системи і виділив три типи транспортної організації простору. Французький інженер Леон Лаланн (1863) вперше сформулював принципи і правила розвитку й зростання комунікаційних мереж (тенденції до утворення трикутних решіток у мережі). Наприкінці XIX ст. у Німеччині вийшли перші підручники із географії комунікацій (розглядався переважно транспорт) К. Гассерта і К. Дове. Також можна назвати праці таких німецьких географів, як Гетц, Ф. Ратцель, А. Геттнер, французьких учених – Р. Капо-Рей, Р. Ключє, М. Перпілу та А. Лартійо, англійських – Е. Ульман, М. Джеферсон, Г. Майер, П. Гагетт, Р. Чорлі та ін. Типізацією комунікаційних (переважно транспортних) мереж займалися різні географи: німці О. Блюм (1936), В. Кристаллер (1939), американець В. Ізард (1956), поляк Р. Доманьські (1963), словак К. Іванічка (1983) та інші. Проблеми теоретичного обґрунтування процесів розвитку комунікаційних мереж (на прикладі транспортних) розглядали географи Е. Таффе, Р. Морріл та П. Гоулд (Велика Британія), П. Ріммер (Австралія). Американський вчений К. Канський (1963) обґрунтував дев'ять базових аксіом та поняття для аналізу комунікаційних мереж, розробив методологічні принципи формалізованого аналізу методами теорії графів.

Крім географії, досить часто зв'язок виступає об'єктом дослідження у економістів, які деколи розглядають і його територіальну організацію. Серед радянських економістів сферу зв'язку досліджували М. Голіцин ("Экономика связи: Учебное пособие", 1976), С. Прохоров, О. Срапіонов ("Экономика связи: Учебник", 1992), Ю. Більдюкевич, Г. Голомб, В. Лебедев, М. Губін та інші. Статистичні методи дослідження сфери зв'язку розглядали такі вчені, як О. Разговоров і Т. Кузовкова ("Статистика связи", 1991), В. Валентинов, М. Хабаров. Більш плідними у дослідженні сфери зв'язку в Україні були також економісти. Серед них слід назвати В. Орлова, Ф. Мардоровського, Н. Поталову-Сінько ("Экономика галузі зв'язку", 1999), О. Князєву ("Комплексна система аналізу ринку послуг зв'язку України", 2002), Д. Мельника ("Стратегічні засади розвитку телекомунікаційних послуг (на прикладі Львівської області)", 2003), С. Скларенка ("Електронна пошта: Навчальний посібник", 2002), С. Скларенка, В. Стеклова та Л. Беркман ("Поштовий зв'язок", 2003), І. Машенка ("Телебачення України", 1998, 2000), В. Стеклова і Л. Беркман ("Нові інформаційні технології: Транспортні мережі телекомунікацій", 2004). Дослідженням та моделюванням поштової мережі займався В. Мухін, проблемами інформатизації та телекомунікацій займалися І. Арсенов, Ю. Балтер, А. Гальчинський, С. Довгий, Г. Калитич, Г. Коломієць.

Загалом наукові дослідження, в тому числі з

географії зв'язку, проводяться у таких наукових установах України: Інститут географії НАН України, Інститут регіональних досліджень, Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень (Київ), Українська національна академія зв'язку ім. Олександра Попова (Одеса), географічні та економічні факультети університетів Києва, Львова, Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Чернівців, Сімферополя, Донецька та інших міст.

Класифікація видів зв'язку. Сфера зв'язку, як вид економічної діяльності, об'єднує багато підвидів, які відрізняються між собою за певними особливостями. Ці особливості часто стають критеріями

виділення видів зв'язку у різних типологіях та класифікаціях. Зв'язок є одним із основних видів комунікацій, поряд із транспортом (переміщення речовин, енергії та людей) та грошовими переказами.

Вчений К. Іваничка (1983) розрізняє такі три основні форми комунікацій: 1) фізичне переміщення людей і вантажів – конвекція; 2) передачі та переноси без фізичного переміщення об'єктів – кондукція (грошові перекази та ін.); 3) передача повідомлень, інформації та нововведень (інновація) – радіація, головна особливість якої є поступове переміщення повідомлень від центру до периферії [6, с. 206].

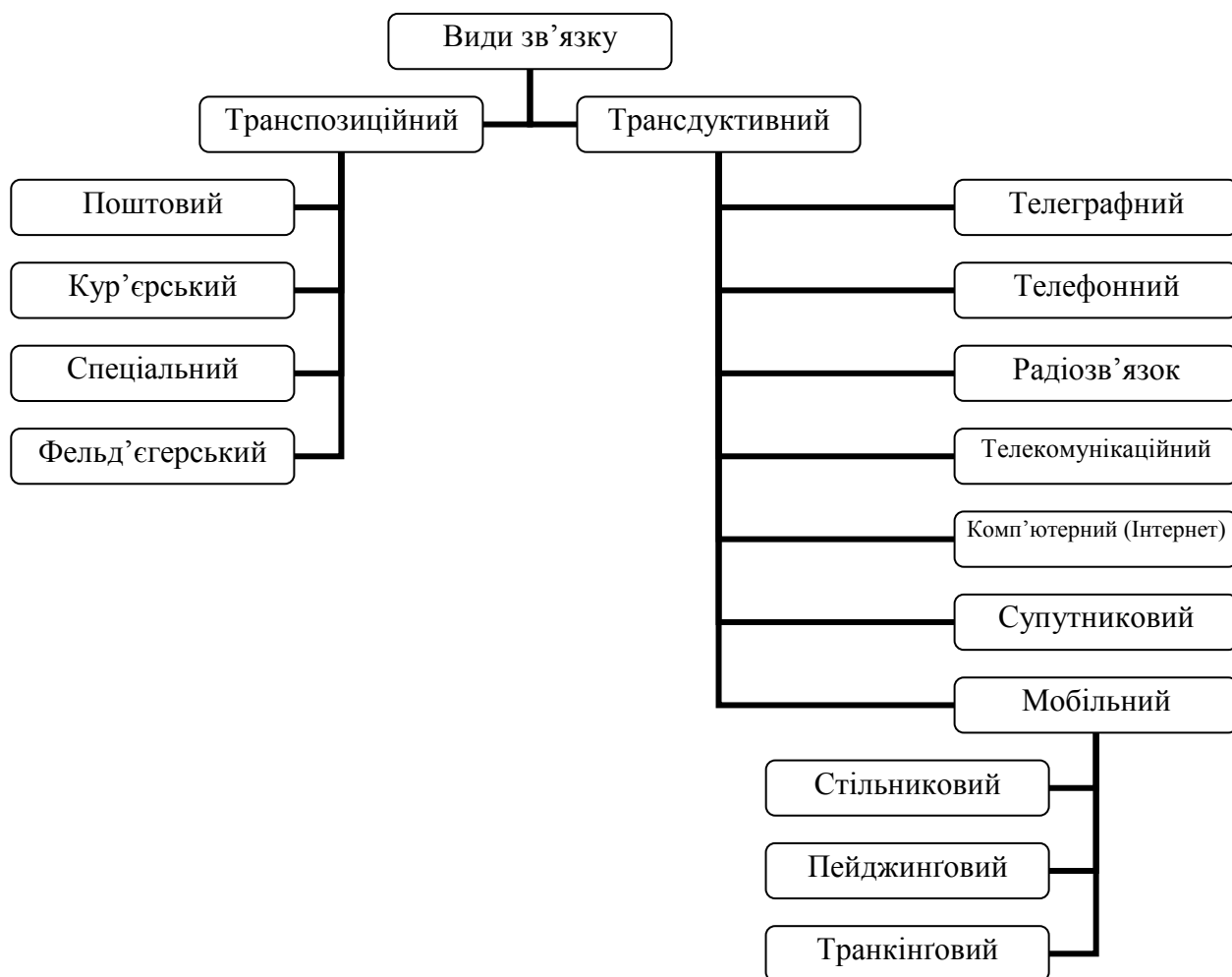

Рисунок 1. Основна класифікація видів зв'язку (за технологічними особливостями засобів зв'язку)

Основними критеріями виділення видів зв'язку є тип повідомлення, територіальне охоплення, можливість вільного доступу користувачів, швидкість переміщення інформації, час виникнення, спосіб управління, технологічні та організаційні способи переміщення інформації тощо.

За допомогою сфери зв'язку здійснюється переміщення таких основних типів повідомлень: тексту, звуку, зображень, відео, баз даних та їх поєднань. Відповідно для пересилання різних типів повідомлень створювалися окремі спеціалізовані мережі зв'язку, проте із розвитком технологій цифрового кодування різні типи повідомлень кодуються уніфіковано в

подібні цифрові файли, що дає змогу перемішувати їх єдиними каналами зв'язку.

За територіальним охопленням можна виділити такі види зв'язку: 1) світовий (глобальний), 2) континентальний, 3) національний (державний), 4) регіональний, 5) місцевий (локальний).

Доступ до зв'язку для різних категорій абонентів може бути вільним або регульованим. Відповідно розрізняють наступні види зв'язку: загального користування, індивідуальний та відомчий. Відомчим зв'язком може користуватись лише обмежена категорія абонентів (наприклад, військовий, урядовий, спеціальний зв'язок).

Швидкість переміщення інформації мережею зв'язку може бути різною в залежності від вибору способу транспортування повідомлення. Тому можна виділити такі види зв'язку за швидкістю переміщення інформації: 1) довільний (наприклад, пошта, де час переміщення інформації залежить від відстані між абонентами), 2) екстрений (наприклад, телеграф, прискоронений поштовий зв'язок, для яких характерне

максимальне скорочення часу доставки повідомлення в односторонньому напрямку – від адресанта до адресата), 3) з почерговою комутацією (наприклад, рація, коли зв'язок між абонентами уже двосторонній, проте із черговістю направлення), 4) з оперативною комутацією (телефонний, комп'ютерний та інші види зв'язку, в яких зв'язок між абонентами відбувається оперативно відразу у двосторонньому напрямку).

Таблиця 1

Місце сфери зв'язку в КВЕД (чинний від 01.07.1997) [13]

Код КВЕД		Назва	Код ISIC
Розділ, група, клас	Підклас		
Секція I		Транспорт та зв'язок Ця секція включає: - регулярні і нерегулярні перевезення пасажирів та вантажів залізницями, автомобільними дорогами, водними та повітряними шляхами, а також транспортування газу і нафтопродуктів трубопроводами - допоміжну діяльність, пов'язану з забезпеченням перевізного процесу - діяльність пошти та засобів зв'язку Ця секція не включає: - капітальний ремонт транспортних засобів (див. у 34.10.2) - будівництво і капітальний ремонт автодоріг, залізниць, портів, аеропортів (див. у 45) - технічне обслуговування та ремонт автотранспортних засобів (див. у 50.20) - рекламу на транспортних засобах (див. у 74.40.0) - здавання під найм транспортних засобів без водія чи обслуговуючого персоналу (див. у 71.1 та 71.2)	
	...	...	...
	64	Пошта і зв'язок	64
	64.1	Поштова та кур'єрська служба	641
	64.11	Діяльність національної пошти Цей підклас включає: - діяльність, пов'язану з прийманням, обробленням, перевезенням і доставкою поштових відправлень, грошових переказів Цей підклас не включає: - фінансові послуги, що надаються у поєднанні з поштовою діяльністю (див. у 65.12.9)	6411
64.12	64.12.0	Служба, що не відноситься до національної пошти Цей підклас включає: - перевезення і доставлення поштових відправлень спеціальними службами одним або кількома видами транспорту, у тому числі й особистим	6412
64.2		Зв'язок	6420
64.20	64.20.0	Зв'язок Цей підклас включає: - діяльність, пов'язану з передаванням або прийманням знаків, сигналів, письмового тексту, зображення і звуку, повідомлень будь-якого виду по радіо, дротяними, оптичними та іншими електромагнітними системами: передавання і приймання телеграм, включаючи факсимільні, телефонних розмов, радіо- і телепередач, забезпечення радіо- і супутникового зв'язку - обслуговування засобів і споруд зв'язку усіх видів: каналів, станцій, устаткування, апаратури, повітряних ліній і кабельних мереж, антен - здійснення технічного радіоконтролю та інших робіт як для задоволення потреб усіх споживачів послуг зв'язку, так і для забезпечення виробничої діяльності юридичних осіб Цей підклас не включає: - діяльність, пов'язану з наданням відповідей по телефону (див. у 74.83.0) - створення радіо- і телевізійних програм, навіть якщо вони пов'язані з передачею (див. у 92.20.0)	

За часом виникнення розрізняють традиційні та модерні (нові) види зв'язку. До традиційних видів зв'язку відносять ті, які виникли порівняно давно – поштовий, телефонний, телеграфний, радіозв'язок, тощо. Модерні (нові) види зв'язку виникли порівняно недавно і часто інтенсивно розвиваються. Зараз такими видами зв'язку є стільниковий, Інтернет (комп'ютерний), супутниковий та інші.

За способом управління можна виділити два види зв'язку: централізований та децентралізований.

Існує декілька способів передавання інформації у просторі, відповідно до яких розрізняють різні види зв'язку. Інформацію можна передавати за допомогою: 1) фізичного переміщення матеріальних носіїв інформації (пошта), 2) переміщення кодованих електричних імпульсів по електрифікованих мережах (телефонний зв'язок), 3) переміщення кодованих електромагнітних хвиль (радіозв'язок), 4) переміщення кодованих імпульсів світла (у лініях оптико-волоконних мереж). Кожен із цих видів є сукупністю прийомів, за допомогою яких здійснюється передача інформації.

Найчастіше використовується ієрархічна класифікація видів зв'язку за технологічними особливостями відповідних засобів зв'язку. Так, розрізняють два основні типи зв'язку, які кардинально різняться способом передачі інформації – транспозиційний (фізичне переміщення носіїв інформації) та трансдуктивний (переміщення інформації за допомогою кодованих сигналів). Найглибшу диференціацію у розвитку отримав останній (рис. 1).

До транспозиційного типу зв'язку відносяться такі його види: поштовий, кур'єрський, спеціальний, фельд'єгерський, до трансдуктивного типу – телеграфний, телефонний, радіозв'язок, телекомунікаційний, комп'ютерний (Інтернет), супутниковий, мобільний (стільниковий, пейджинговий та транкінговий).

Варто також звернути увагу на класифікацію, яка прийнята як основна у правовому полі України – це КВЕД (Класифікація видів економічної діяльності). У ній сфера зв'язку, точніше даний вид послуг,

відносять до секції I (транспорт і зв'язок) сектору сфери послуг. У групі послуг зв'язку окремо виділяють класи 64.1 Поштова та кур'єрська служба та 64.2 Зв'язок. Із роз'яснення, поданого у таблиці 1, видно, що до першого класу входять види лише транспозиційного типу зв'язку (фізичне переміщення носіїв інформації), а відповідно до другого класу включають лише види трансдуктивного електрозв'язку.

Класифікація типів мереж зв'язку. Мережі зв'язку можна класифікувати за тими ж критеріями, що й види зв'язку. Проте, завдяки просторовій організації мережі зв'язку, додається новий критерій – конфігурація мережі, тобто характер просторової організації. Для географії сфери зв'язку, як просторової науки, це є найважливішим критерієм виділення типів мереж. Кардинально різняться між собою лінійно-вузлова та ареальна просторові організації мережі.

Лінійно-вузловий тип мережі характеризується наявністю вузлів зв'язку, які поєднані між собою каналами зв'язку. Точки у просторі поза вузлами та каналами зв'язку позбавлені доступу до мережі. Така мережа притаманна транспортним, електричним та світловим лініям зв'язку. Існує багато класифікацій такого типу мереж, здійснених різними авторами переважно на основі аналізу транспортних мереж. Так, О. Блюм, базуючись на вертикальному розподілі території, функціональних відмінностях, виділив 8 типів комунікаційно-географічного положення території. К. Іванчик же виділив 6 типів конфігурації лінійно-вузлових комунікаційних мереж (на основі транспортних): одотропна, моноцентрична, багатоосьова, поліцентрична, конвергентна, віялоподібна [6, с. 234-239].

Проаналізувавши найбільш поширені класифікації конфігурації комунікаційних мереж, можна виділити 8 основних видів лінійно-вузлової мережі зв'язку (рис. 2): повнозв'язану, деревоподібну, кушову, зіркоподібну, лінійну, кільцеву, сітчасту, комірчасту.

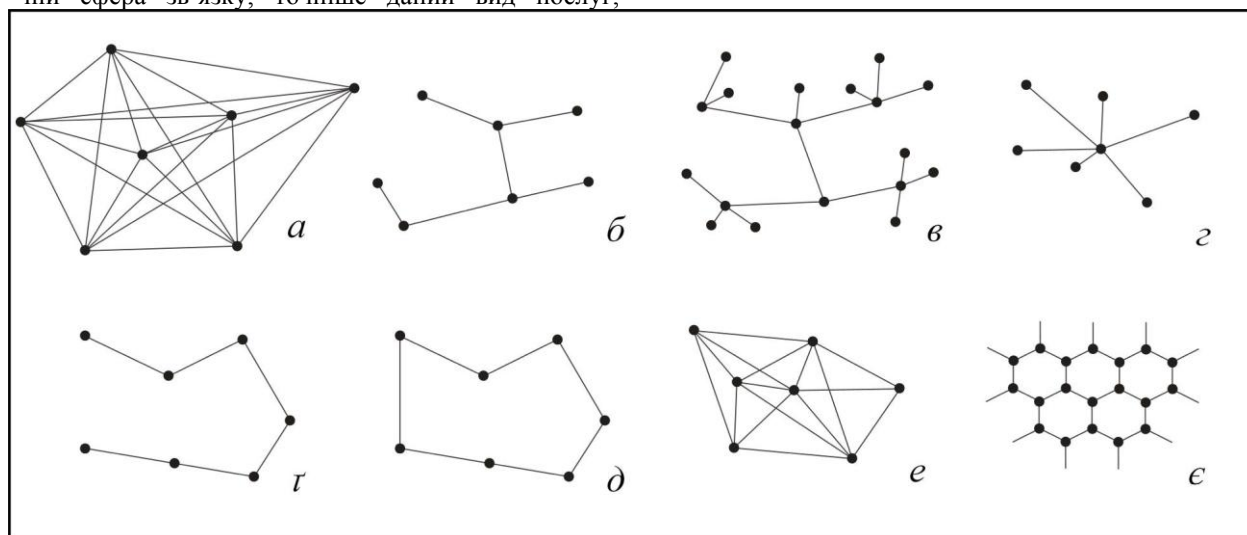

Рисунок 2. Види мереж зв'язку лінійно-вузлового типу:

а – повнозв'язана, б – деревоподібна, в – кушова, г – зіркоподібна,
г – лінійна, д – кільцева, е – сітчаста, є – комірчаста

Ареальний тип мережі зв'язку відповідно характеризується наявністю ретранслятора, електромагнітні хвилі якого поширюються радіально-кільцевим способом. Через нерівності рельєфу чи інші

перешкоди дана ідеальна кільцева структура деформується. Ретранслятори можуть поєднуватись у певну систему, яка може нагадувати лінійно-вузлову, проте від неї вона відрізняється наявністю доступу до мережі

поза каналами зв'язку між ретрансляторами. Такий тип притаманний лише для мережі, яка передає кодовану інформацію за допомогою електромагнітних хвиль. За

характером конфігурації можна виділити такі види ареальної мережі зв'язку: ізольована (а), частково-суміжна (б), повно-суміжна (в) (рис. 3).

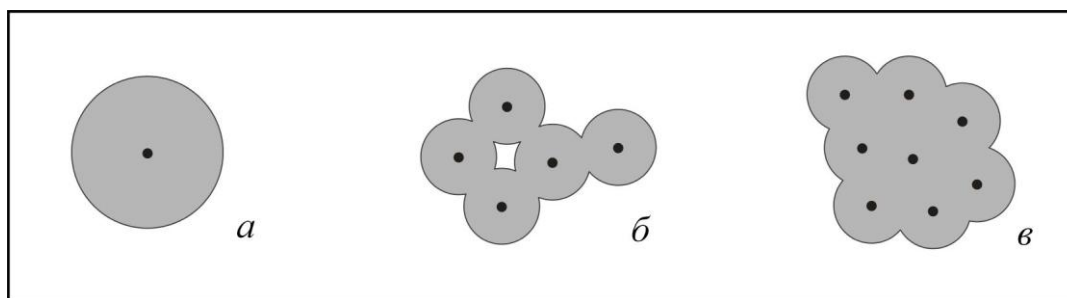

Рисунок 3. Види мереж зв'язку ареального типу:
а – ізольована, б – частково-суміжна, в – повно-суміжна

Висновки і перспективи. Географія сфери зв'язку наразі є одним із напрямків економічної географії, який все частіше привертає до себе увагу дослідників. В даній роботі висвітлено основні компоненти теорії географії сфери зв'язку, окрім наявних теорій та концепцій. На початок ХХІ ст. у даній дисципліні сформувались кілька вагомих теорій, в

основному щодо процесів розвитку мереж зв'язку та поширення нових видів (інновацій). Перспективним є створення комплексної теорії розвитку сфери зв'язку та її територіальної організації. Наукове осмислення сучасної ролі сфери зв'язку може вплинути на переосмислення основ суспільної географії та важливості для неї лише реального простору.

Література

1. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії – Київ: Либідь, 1997. – 320 с.
2. Грицевич В.С. Зв'язок України. Географічні проблеми. Текст лекцій – Львів: ВЦ ЛДУ ім. І. Франка, 1997. – 16 с.
3. Грицевич В.С., Грицеляк В.П. Суспільно-географічний аналіз сфери зв'язку Львівщини // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. Серія "Географічні науки". – Луцьк, 2008. – № 1. – С. 111-117.
4. Географія українських і сумежних земель / За ред. В. Кубійовича. Перевидання з 1938 р. – Київ: Обереги, 2005. – 528 с.
5. Жупанський Я.І., Сухий П.О. Соціально-економічна картографія – Чернівці: ВЦ ЧДУ ім. В. Стефаника, 1996. – 274 с.
6. Иваничка К. Социально-экономическая география / Под ред. Э.Б. Алаева, С.А. Тархова и Г.В. Иоффе – Москва: Прогресс, 1987. – 390 с. (Переклад із: Koloman Ivanička. Základy teórie a metodológie socioekonomickej geografie – Bratislava: SPN, 1983).
7. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії – Київ: Вища школа, 1996. – 232 с.
8. Рибачик Н.О. Територіальна організація телеінформаційного комплексу в Україні: Автореф. дис. – Київ, 2006.
9. Соціально-економічна географія України / За ред. О.І. Шаблія: –2-ге вид. – Львів: Світ, 2000. – 680 с.
10. Тархов С.А. Эволюционная морфология транспортных сетей: методы анализа топологических закономерностей – Москва: ИГ, 1989. – 221 с.
11. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії – Одеса: Астропринт, 2001. – 559 с.
12. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 444 с.
13. <http://merega.kiev.ua/menu/kved.php>

Стаття надійшла 12.04.2009 р.

УДК 911.3:379.3

Дарина Литвин

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕКРЕАЦІЙНОЇ СФЕРИ

У статті розглянуто історичні аспекти становлення рекреаційної географії як порівняно молододі науки, висвітлено деякі підходи зарубіжних та українських вчених до змісту цієї науки та її місця в системі суспільно-географічних наук. Запропоновано визначення терміну „рекреація” різними вченими, подано деякі класифікації рекреаційних занять.

Daryna Lytvyn. Social-geographic fundamentals of investigations of recreation sphere. The historical aspects of becoming Recreational Geography science as comparatively young science are

considered. Some approaches of foreign scientists and modern Ukrainian scholars are reflected near maintenance of this science and its place in the system of Human Geography sciences. Determinations of "recreation" by different scientists and also different classifications of recreational employments are proposed.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства швидкими темпами розвивається сфера рекреації. Проте досі немає єдиних загальноприйнятих теоретичних засад дослідження цієї сфери. Тому важливим постає питання узагальнення наукових підходів її дослідження, визначення самого поняття "рекреація", визначення передумов участі людей у цій діяльності, класифікації видів рекреаційної діяльності тощо. Це сприятиме подальшому вдосконаленню методів дослідження сфери рекреації і розробки єдиного плану дій щодо структурних змін у сфері відпочинку населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науковій літературі останнім часом різко збільшилась кількість публікацій з рекреаційної тематики. Більшість вітчизняних науковців узагальнюють попередній досвід досліджень, зокрема, концепцію територіальної рекреаційної системи, розроблену В. Преображенським та Й. Веденіним, проте з'являються і нові підходи у дослідженні рекреаційної сфери. Наукові доробки з даної проблематики представлені в роботах американських вчених К.А. Кордеса та Г. Ібрагіма, польських вчених Б. Писарської, Й. Вижиговського, С. Точака-Вернера, А. Яцковського та ін., українських вчених В. Руденка, О. Бейдика, В. Павлова, Л. Черчик, С. Сюткіна, Г. Леонтьєвої, Д. Ніколасенко, О. Любіцевої та багатьох інших. Чимало вчених приділяє увагу комплексному дослідженню сфери рекреації, інші – вивченню окремих аспектів рекреації.

Постановка завдання. З метою досягнення економічного добробуту нашої держави важливим питанням постає розвиток сфери рекреації. Для цього необхідно визначити пріоритети і напрямки рекреаційної діяльності. Важливим завданням є також вивчення теоретичних засад як українських, так і зарубіжних вчених і на їх базі розробка сучасних суспільно-географічних підходів дослідження рекреаційної сфери.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші дослідження сфери рекреації (сфери відпочинку людини) припадає на кін. XIX – поч. XX ст. Саме тоді активізуються туристичні подорожі людей і у зв'язку з цим видається довідкова література, присвячена туристичним походам і поїздкам, описуються найкращі курорти світу. На той час рекреаційної географії як науки ще не було, а сам термін „рекреація” виник після Другої світової війни у США. Натомість туристична тематика висвітлювалася в межах антропогеографії, з якої згодом почали відділятися окремі науки.

Незважаючи на те, що у деяких європейських країнах та у США на поч. XX ст. була досить значна кількість праць з туристичної тематики, її місце в системі географічних наук до Першої світової війни не було визначене. Наприклад, німецький вчений А. Грюнталь [27] відносив туристичну проблематику до сфери досліджень географії комунікацій,

вважаючи, що туристичний рух – це частина особистісної комунікації. Інші вчені відводили їй місце у межах політичної географії, загальної економічної географії чи навіть географії культури. Більшість географів схилилась до думки, що місце дисципліни "географія туризму" – саме серед галузей економічної географії.

Після Другої світової війни, у 50-х роках XX ст., наукові дослідження з цієї проблематики зосереджуються у декількох країнах, насамперед у ФРН і США, а згодом у Франції та Канаді. Тоді ж з'являється нове поняття – *географія рекреації*. Європейські географи перейняли його (*geographie de la recreation*) з американської літератури (*Recreational Geography, Geography of Recreation*). Поряд з цим починає застосовуватись інше поняття – *географія відпочинку*, яке є синонімом до географії туризму чи географії рекреації. Теоретичні основи рекреаційної географії були викладені у праці К. Мак Мюррея і С. Девіса „Рекреаційна географія” (1954). У ній автори звернули увагу саме на роль рекреаційної географії у плануванні територій відпочинку [29].

Наприкінці 1950-х років в американській літературі з'явилося нове поняття – "рекреація на свіжому повітрі" (*outdoor recreation*), якому було присвячено багато праць. Це поняття було впроваджене М. Клавсоном [20]. Він трактував його як відпочинок під відкритим небом, зазвичай поза межами міст.

Сфера досліджень географії рекреації на той час не дуже відрізнялась від географії туризму. Географія рекреації була покликана вивчати просторові процеси, пов'язані із відпочинком, а також туристичні міграції, центри туристичного попиту, туристичне облаштування території, економічні аспекти туризму тощо [16].

На відміну від США, у Німеччині та Франції туристична тематика та тематика відпочинку залишались сферою досліджень географії туризму як науки. У 1950 р. був організований Німецький економічний інститут туризму при Мюнхенському університеті, а в 1952 р. – Інститут туризму при Університеті Франкфурта-на-Майні. Заслужують на увагу праці таких відомих на той час німецьких учених, як Р. Кльопер та А. Кох. Останній, зокрема, багато досліджень присвятив вивченню туристичних міграцій.

У Франції у 50-х рр. XX ст. основною проблемою було дослідження масового відпочинку мешканців міст у вихідні дні. Цікаво, що вже у цих дослідженнях використовувалось анкетне опитування. З'являються дослідження у сфері міжнародного туризму, економічних функцій туризму (вчені Р. Балсенте та П. Деферт). Особливо великий доробок французького вченого П. Деферта, який застосував теорію географії туризму у практиці туристичного планування. Більшість праць французьких вчених того часу було присвячено регіональній тематиці і,

зокрема, дослідженню ролі туризму в активізації економіки Альп та облаштування французького узбережжя, в основному середземноморського [24, 33].

Дещо згодом, у 60-70-х рр. XX ст., відбувся значний розвиток досліджень туризму і відпочинку не лише у тих країнах, які мали певні традиції у цій сфері, але й в інших. На цей період припадає „туристична революція”, яка, подібно до промислової, швидкими темпами розвиває економіку гірських та морських територій. Саме у ці роки набуває поширення терміни “географія рекреації” і “географія відпочинку”, які у деяких країнах витісняють поняття “географія туризму”. Часто вони вживаються як синоніми. У німецькій літературі з’являється поняття *географії вільного часу* (Geographie des Freizeitverhaltens).

Проте не всі схилилися до думки, що географія туризму і географія рекреації – це одна і та ж наука. Наприклад, французький учений П. Жорж у праці “Географія та її проблеми” (1972) чітко розрізняв сфери досліджень обох наук. Він стверджував, що географія відпочинку повинна досліджувати відпочинок населення міст у межах території їхнього проживання чи в безпосередній близькості з нею, а географія туризму повинна досліджувати подорожі та відпочинок під час відпустки.

У 70-ті роки XX ст. при Французькому національному географічному комітеті було створено комісію географії туризму і рекреації, яка об’єднала 65 географів Франції (Г. Хабот, Б. Барб’єр, Р. Баретсьє, Ф. Крібер, П. Деферт та інші). Основною тематикою їхніх робіт було дослідження економічних аспектів туризму [14], розвитку географії туризму у Франції [19], туристичної міграції мешканців міст [23], теоретичних основ географії туризму [24], хоча поняття “географія рекреації” також використовувалося окремими вченими [22].

У США з 1960 р. у зв’язку із деградацією природного середовища територій відпочинку широкого розвитку набуває дослідження просторового планування цих територій. Одночасно запроваджується системне анкетне дослідження туристичного руху. Постає багато прикладних досліджень з рекреаційного планування територій із застосуванням методів інформатики, обчислювальної техніки, математичних моделей аналогів і гравітації, в результаті яких створюються моделі просторових відпочинкових структур. Серед американських вчених цього напрямку відомими були Р. Вольф, Р. Лукас та ін. На противагу теоретичним основам пріоритет надається прикладним дослідженням. Провідним напрямком у США стає тематика контакту людини із природним середовищем, первинним ландшафтом (environmental perception). Американський вчений Х.А. Стенсфілд на противагу поняття „мегаполіс” впроваджує поняття „відпочинкополіс” (leisureopolis), або „курортполіс”.

Тематика рекреаційного планування території набуває все більшої актуальності серед дослідників з різних держав. В Німеччині такі праці продукувались в основному в Інституті географії Університету імені А. Гумбольдта в Берліні та інших закладах і стосувались також оцінки рекреаційних територій у межах Берлінської агломерації і деяких великих міст. Німецький вчений К. Руперт розвинув теоретичні основи „географії вільного часу” [32]. Широкомасштабні дослідження з подібної тематики розви-

валися також в таких державах, як колишня Югославія, Болгарія, Велика Британія, колишня Чехословаччина, Італія, Австрія, скандинавські країни.

У колишній Югославії найбільш значним центром був белградський центр, а саме Інститут географії місцевого університету, а найвідомішим географом – Ж. Йовичіч, спеціаліст у галузі туризму, який висунув тезу, що саме туризм є головним чинником активізації економіки слаборозвинених територій і тому саме туризм може бути джерелом економічного розвитку країн „третього світу”. Іншими центрами були Загреб (Інститут географії, вчені Й. Рогіліч, З. Пепернік), Любляна (М. Загар), Скоп’є (М. Панов, А. Стоймілов, Г. Мілеский).

У Болгарії відомими вченими в галузі туризму в 60-70-і роки XX ст. були Л. Дінев та М. Бочваров, наукові доробки яких стосувались туристичної регіоналізації та теоретичних проблем географії туризму, її місця в системі географічних наук. У колишній Чехословаччині проводилися дослідження туристичного руху при різних наукових установах. Питаннями оцінки ресурсів природного середовища для туристичних потреб, економічної оцінки туризму і його впливу на структуру господарства, туристичної регіоналізації і питаннями міжнародного туризму займалися П. Маріот, С. Спрінцова та К. Странський.

Щораз частіше у міжнародній літературі з’являються праці італійських, британських та австрійських учених. Такі італійські вчені, як Б. Ніце, Ц. Кавако, С. Делла Вале свої дослідження присвятили теоретичним основам географії туризму, географічним методам у дослідженні туристичних явищ, туристичній міграції тощо [25, 18, 30]. Натомість британські географи перейняли досвід американських дослідників. Так як у США і Канаді, у Великій Британії домінують праці, пов’язані з відпочинком мешканців міст (outdoor recreation) [20], а також дослідження місця *рекреації* в загальній структурі планування держави (land use) [15]. До відомих британських учених того часу можна віднести М. Блексела, Й. Петмора, Х. Роджерса, Й. Гітінса та ін.

У 1974 р. Інститут географії Ягеллонського університету (Краків, Польща) організував наукову конференцію Робочої групи географії туризму Міжнародного географічного союзу, яка була присвячена основам термінології географії туризму. До складу комісії ввійшли польські географи (А. Вжосек, Я. Варшинська, А. Яцковський), радянський (В. Преображенський), болгарський (Л. Дінев), чехословацький (С. Спрінцова), французький (Б. Барб’єр) та ін. У матеріалах цієї конференції є цікава думка болгарського вченого Маріна Бочварова, який, посилаючись на польські, радянські та американські дослідження (зокрема Мак Мюррея), вважає, що “рекреація була б більш географічним терміном, ніж туризм ... і більш підходящим визначенням є *географія рекреації і туризму*” [34, с. 16].

З погляду дослідження сфери рекреації українсько-польського прикордоння актуальним постає питання теоретичного доробку українських і польських географів. Польські географи Я. Варшинська та А. Яцковський у праці “Основи географії туризму” (1978 р.) вважали, що термін географії туризму “є дещо кращим визначенням, ніж географія рекреації”, а саму науку географія туризму, з її

завданням і предметом досліджень наукою “міждисциплінарною і синтетичною, розміщеною на пограниччі природничих, економічних і суспільних наук і це дає підстави трактувати її як окрему географічну дисципліну” [28, с. 33].

Практика сьогодення, а саме перетворення туризму на одну із найприбутковіших галузей у світі, виникнення величезної кількості досліджень у цій галузі і становлення окремих інституцій цієї науки доводять право на самостійне існування дисципліни географії туризму та інших туристичних напрямків (менеджмент туризму, економіка туризму тощо), які у системі наук знаходяться на пограниччі економічної, соціальної, медичної наук.

Натомість рекреаційна географія – це теж окрема дисципліна, проте один з можливих об’єктів її дослідження частково співпадає із об’єктом дослідження географії туризму. З-поміж усіх аспектів туризму, географія рекреації досліджує рекреаційний туризм, тобто туризм, здійснюваний з метою відпочинку. Такі види туризму, як діловий або з метою здобуття освіти, навряд чи можуть служити предметом дослідження рекреаційної географії і це, на наш погляд, є важливою відмінністю її від географії туризму. На нашу думку, рекреаційна географія і географія туризму повинні бути взаємодоповнюючими науками у сенсі обміну фактичним матеріалом, методикою дослідження і навіть деякими теоріями і концепціями.

Поняття рекреаційної географії, починаючи із 1970-х років також розвивали радянські вчені – В.С. Преображенський, Й.А. Веденін та інші. Вони визначили її як галузь географічної науки, предметом дослідження якої було утворення, функціонування і розміщення територіальних рекреаційних систем (комплексів). Географія рекреації у такому випадку окреслювала засади взаємозв’язку між відпочинком і природним середовищем, здійснювала прогнози і методичні дослідження, які забезпечували територіальну та функціональну організацію територіальних

рекреаційних комплексів, їх взаємозв’язок між собою та іншими типами систем [8].

Системний підхід був підтриманий московськими географами М.С. Мироненком та І.Т. Твердохлебовим, які вважали рекреаційні системи предметом дослідження рекреаційної географії. Під територіальною рекреаційною системою (ТРС) автори розуміли соціальну географічну систему, яка складається із взаємопов’язаних підсистем: природних і культурних комплексів, інженерних споруд і обслуговуючого персоналу, органу управління та, нарешті, відпочиваючих (рекреантів) і характеризується функціональною та територіальною цілісністю [4].

В.І. Павлов та Л.М. Черчик [6], також взявши за основу своїх досліджень ТРС В.Преображенського, запропонували її модель, де елементами є рекреаційні ресурси та умови (РРiУ), матеріально-технічна база (МТБ), рекреаційна інфраструктура (Рi), рекреанти (Р), обслуговуючий персонал (ОП), управлінські системи (УС), що пов’язані прямими і зворотніми зв’язками (рис. 1).

Звичайно, системний підхід у географічних дослідженнях має велике практичне значення, оскільки полегшує власне дослідження, систематизує матеріал, дає можливість всебічного підходу до об’єкту дослідження.

Московський учений Д.В. Ніколаєнко вважає, що у визначенні предмету дослідження рекреаційної географії “важливо відмовитися від вузької орієнтації на ТРС” [5, с. 22]. Автор вважає, що предметом дослідження рекреаційної географії стало вивчення просторових закономірностей і особливостей поведінки людей у процесі рекреаційної діяльності і розміщення рекреаційних об’єктів [5]. На наш погляд, таке визначення дещо спрощує предмет дослідження і не враховує таких явищ, як дослідження управління рекреаційною діяльністю, фактору підготовки фахівців для рекреаційної сфери, різноманітних передумов участі людей у рекреації та багатьох інших аспектів.

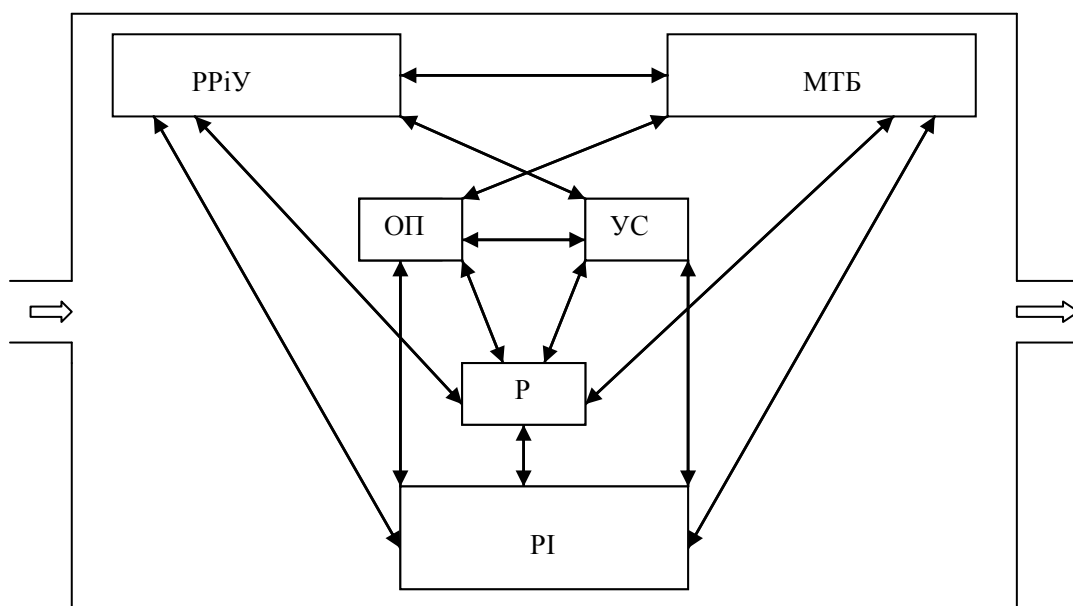

Рисунок 1. Модель територіальної рекреаційної системи за В.І. Павловим та Л.М. Черчик

Сьогодні у вивченні сфери рекреації перспективним напрямком стає кластерний аналіз, який вже широко застосовується в економічній науці. Цьому питанню присвятили свої роботи такі вчені, як В.В. Свешников, Ю.С. Путрик, Н.В. Чоренька, В. Семенов, В. Мозгальова та багато інших. Кластер – це географічна група взаємозалежних компаній та асоційованих інститутів у певній галузі, які пов'язані спільними цілями і доповнюють один одного. Мета створення кластера – підвищення конкурентоспроможності продукції чи послуг членів кластеру на ринках різних рівнів. [12, с. 21]. Очевидно, такий важливий аспект як збагачення регіону, а значить і держави, за рахунок ефективної економіки рекреаційної діяльності, також повинен бути провідним у дослідженні рекреаційної сфери.

Щодо місця географії рекреації в системі наук, то в українській географічній науці існує деяка неоднотайність поглядів. Наприклад, А.Я. Бовсуновська, посилаючись на М.П. Крачила, місце рекреаційної географії у системі географічних наук визначає так: рекреаційна географія є окремою дисципліною географії поряд із фізичною географією та соціальною і економічною географією, від якої відгалужуються такі дисципліни, як географія туризму, географія альпінізму, географія курортів та географія масового відпочинку [1, с. 9].

В одному із останніх посібників “Рекреаційна географія” (2007) С.І. Сюткіна та М.Т. Леонтьєв поділяють думку, висунуту ще В. Преображенським, що предметом дослідження рекреаційної географії є дослідження територіальних рекреаційних систем. А в системі географічних наук ця дисципліна належить до “сімейства суспільно-географічних наук, в якій... цільова функція об'єкту та предмету дослідження може бути визначена як “соціальна” [10, с. 6].

О.Г. Топчієв вважає, що рекреаційна географія – це нова географічна дисципліна і “недостатньо розробленими лишаються теорія і методологія рекреаційно-географічних або туристично-географічних досліджень” [11, с. 557]. У системі наук учений відносить рекреаційну географію до соціальної географії, яка є частиною економічної і соціальної географії. Подібний погляд на місце рекреаційної географії і в М.Д. Пістуні [7].

А. Голіков, Я. Олійник та А. Степаненко, згідно поділу економічної і соціальної географії на галузеві, комплексні, галузево-комплексні та регіональні науки, відводять рекреаційній географії місце серед галузевих наук, таких, як географія населення, географія господарства, географія природних ресурсів і умов тощо [3].

Для нас базовою є класифікація професора О.І. Шаблія, за якою рекреаційна географія відноситься до соціальної географії, що входить до основного блоку наук суспільної географії. До соціальної географії, окрім рекреаційної географії, відносяться географія сфери послуг, географія споживання, географія способу життя та ін. [13].

Щоб краще зрозуміти предмет дослідження рекреаційної географії, необхідно визначити, що ж таке рекреація. Сучасний словник іншомовних слів подає таке визначення: рекреація (від лат. *recreation* –

відновлення) – це відпочинок, відновлення сили людини, яка була втрачена у процесі праці [9, с. 589].

Проте зацікавленість науковцями питаннями відпочинку людини існувала давно. Одним із перших, хто здійснив спробу зрозуміти природу відпочинку, був Аристотель. Він запропонував парадигму, за якою відпочинок можна класифікувати на три види: 1) споглядання (або роздуми), 2) рекреація, 3) розваги. Під *спогляданням* філософ розумів дослідження предмету чи явища, роздуми над ним і саме це Аристотель вважав найвищою формою відпочинку. *Рекреація*, на думку філософа, – це активний, діяльнісний аспект відпочинку, який може позитивно впливати на людину. Проте, *розваги*, якими було пасивне споглядання якогось дійства, філософ засуджував.

Приблизно шість століть тому арабський історик Ібн Кальдун стверджував, що відпочинок є одним із п'яти основних людських потреб. Якщо розмістити усі потреби людини у вигляді піраміди, то в основі піраміди будуть тілесні потреби, вище – потреба у безпеці, ще вище потреба у приналежності (комусь, наприклад, певному суспільству), далі йшли потреба у перевазі над кимсь і на вершині піраміди – потреба у відпочинку [21].

У ХХ ст. деякі вчені ототожнювали відпочинок та вільний час. Зокрема, американський учений Джордж Батлер у книзі “Вступ у суспільну рекреацію” (1940) пояснював рекреацію як відпочинок у вільний час. За Батлером, якщо людина працювала 12-14 годин на день протягом шести днів на тиждень, проблема рекреаційного використання часу не існувала [17].

Француз Гофре Дюмазедьєр констатував, що люди відпочивають з власної волі і це пов'язано із отриманням задоволення, навчанням чи покращенням особистих навиків [26].

Одна з фундаментальних сучасних праць з рекреації написана американськими авторами К. Кордесом та Г. Ібрагімом, яка називається “Проблеми рекреації та відпочинку: сучасність та майбутнє” (1999). У ній розглядаються питання сутності відпочинку, історичних аспектів розвитку рекреації і передумови участі людей у ній. У цьому дослідженні розкрито фізичні, психологічні, емоційні та соціальні аспекти відпочинку, обґрунтовано вікові особливості участі у рекреації, сформульовано основні вимоги і можливості сфери рекреації як професії. Тут рекреація виступає як елемент більш широкого поняття відпочинку. *Рекреація* – це “добровільна участь у відпочинкових заняттях, яка є значимою та приносить задоволення особі, яка її здійснює” [21, с. 7]. *Відпочинок* автори трактують як “можливість отримувати задоволення, брати участь у діяльності за власним вибором і можливість відмовитись від неї за власним бажанням”. Відпочинок може бути активним (спорт, фізичні навантаження), пасивним (наприклад, приймання сонячних ванн чи дрімання у гамаку) та хобі (колекціонування монет чи марок тощо).

Одним з найкращих визначень, на нашу думку, може бути визначення рекреації польського автора Т. Волянської: це добровільні, різного роду заняття у вільний час, для приємних вражень, самовираження

особистості, відновлення і примноження психофізичних сил. На те, чи діяльність є рекреаційною, вказують такі аспекти, як: чи виправдовує рекреація очікування і сподівання, якими є мотиви даної діяльності, чи впливає позитивно та розвиваюче на особистість. Отже, рекреація – це визначений спосіб організації вільного часу [31, с. 26].

За визначенням російських учених М. Мироненка та І. Твердохлебова рекреація – це сукупність явищ і відношень, які виникають у процесі використання вільного часу для оздоровчої, пізнавальної, спортивної і культурно-розважальної діяльності людей на спеціалізованих територіях, які знаходяться за межами населеного пункту, в якому проживає людина [4, с. 11]. Таке визначення, очевидно не може повністю задовольняти сучасне бачення рекреації, оскільки рекреація може здійснюватись не лише на спеціально відведених територіях, але й безпосередньо вдома, або не на пристосованій для цього місцевості.

Для кращого розуміння поняття рекреації постає питання чіткого розмежування видів рекреаційної діяльності, тобто їх класифікації. Питаннями класифікації рекреаційної діяльності займалось багато вчених, зокрема, М. Мироненко, І. Твердохлебов, В. Павлов, Л. Черчик, Д. Ніколаєнко, О. Бейдик та ін. Наприклад, за мотивами рекреаційної діяльності М. Мироненко та І. Твердохлебов виділяли лікувальну, оздоровчу та пізнавальну рекреацію, які, в свою чергу, поділялись на підвиди за характером використання природних ресурсів (наприклад, лікувальна рекреація поділялась на кліматолікувальну, бальнеологічну і грязелікувальну) [4].

Подібну класифікацію рекреаційних занять запропонували В. Павлов та Л. Черчик, які виділяють такі напрямки рекреації, як лікувальна, оздоровчо-спортивна та пізнавальна. Проте вони розширили види занять за основними напрямками [6].

Географ з Одеси китайського походження Ван Ціншен у своїй монографії, аналізуючи попередній досвід українських та російських вчених, створив власну класифікацію рекреаційних занять за типами, видами і підвидами, мотивацією та періодичністю [2]. За типами автор виділяє організований відпочинок, неорганізований відпочинок, туризм. Організований відпочинок він поділяє також на курортно-лікувальний, курортно-оздоровчий та спортивно-оздоровчий, неорганізований відпочинок поділяє на індивідуальний та сімейний, груповий, масовий, а туризм – на види та підвиди.

Польська дослідниця Барбара Писарська, аналізуючи праці Й. Вижиковського, С. Точка-Вернера, А. Яцковського, В. Алейзяка та ін., створила власну класифікацію рекреаційних занять [31]. Ця класифікація виділяє рекреаційні заняття за ступенем особистої участі, місцем проведення, частотою реалізації, характером організації та видами занять.

Отже, за ступенем особистої участі:

- 1) надання рекреаційних послуг;
- 2) споживання рекреаційних послуг.

За місцем реалізації в широкому значенні:

- 1) дім (помешкання, кімната):
- за місцем проживання;

- за межами місця проживання (наприклад, власний літній будинок, орендована кімната чи готельний номер);

2) за межами дому:

- у безпосередній близькості;
- у місцевості проживання;
- за межами місцевості проживання (туризм).

За частотою реалізації певного виду занять:

- а) поодинокі;
- б) систематичні;
- в) безперервні.

За характером організації:

- 1) індивідуальні;
- 2) у парі;
- 3) у групі 3-5 осіб;
- 4) у великій групі.

Класифікація основних категорій рекреаційних занять за видами охоплює найзагальніші категорії і види занять, які можуть бути реалізовані щоденно, у свята і вікенди, під час канікул і відпусток, в місцевості проживання і поза нею. Частота і характер організації занять окреслюються наступним чином: поодинокі, систематичні, безперервні; індивідуальні, в парі, в групі 3-5 людей і в групі більше 5.

Б. Писарська виділяє такі види рекреаційних занять:

I. Пасивні (за руховою активністю) заняття вдома:

- 1) вибір актуальних програм з медіа (радіо, телебачення, преса, Інтернет);
- 2) вибір культурних програм з медіа;
- 3) вибір відтворювальних занять (магнітофон, відео, комп'ютер);
- 4) читання книг і часописів;
- 5) інше.

II. Пасивні заняття поза домом:

- 1) відвідування музичних концертів та театральних вистав (опера, фестивалі тощо);
- 2) відвідування кіно;
- 3) відвідування музеїв, галерей (контакт з художнім мистецтвом);
- 4) відвідування бібліотек (шкільних, місцевих, наукових ін.);
- 5) товариські зустрічі (у кав'ярнях, клубах, у знайомих);
- 6) відвідування спортивних змагань (вболівання);
- 7) відвідування святинь та інших місць релігійного культу;
- 8) відвідування магазинів, здійснення не першочергових покупок;
- 9) інше.

III. Активні заняття вдома:

- 1) приємне виконання домашніх справ – догляд за дітьми, рослинами і хатніми тваринами, куховарство, впорядкування книжок, альбомів;
- 2) гімнастичні заняття, йога, аеробіка, танці;
- 3) ігри і товариські заняття, наприклад, карти, шахи;
- 4) гра на музичному інструменті, малювання, різьбярство;
- 5) написання віршів, щоденників, листів, мемуарів;
- 6) ткацтво, в'язання, шиття та інша ручна робота;
- 7) колекціонування предметів духовного вжитку

(родинні пам'ятки, патріотичні пам'ятки) та матеріального вжитку;

8) інше.

IV. Активні заняття поза домом:

1) приємна робота на присадибній ділянці;

2) спортивні заняття без спорядження: біг, стрибки, гімнастика, плавання, у т. ч.:

- на природі (город, парк, ліс, вигін, стадіон, природні і штучні водні поверхні): + прогулянки, збирання дарів лісу;

- під накриттям (спортивні зали, басейни);

3) спортивні заняття зі спорядженням: теніс, ролики, лижі...

- на природі: + санки, велосипед, каяк, човен...

- під накриттям: + силові знаряддя тощо;

4) комплексний аматорський спорт (тренінги в сталих групах): волейбол, баскетбол, хокей...

- на природі;

- під накриттям;

5) танці (дискотеки, данс-клуби);

6) аматорські заняття і артистичні виступи: музичні, театральні тощо;

7) зустрічі у пізнавальних гуртках, у тому числі у релігійних спільнотах;

8) суспільна діяльність: духовно-етична, краєзнавчо-

туристична, спортивна тощо;

9) заняття формами туризму без спеціального обладнання (піший туризм, краєзнавчі подорожі);

10) заняття формами туризму з допомогою транспорту чи спеціальним спорядженням (велосипедний туризм, сплави по річках);

11) інше.

Отже, виходячи із класифікації видів рекреаційної діяльності або рекреаційних занять, а також визначення поняття рекреації різних авторів, на наш погляд, *рекреація* – це добровільна участь людини в обраному виді відпочинку, активному чи пасивному, у межах території проживання і поза нею (туризм), у закритому приміщенні чи на природі (включаючи землю і простір під землею, водну поверхню і водні глибини, а також повітряний простір), яка приносить задоволення і (або) виконує функції відновлення сил, сприяє самопізнанню, самовдосконаленню, самоствердженню людини і виправдовує очікування від здійснення цієї діяльності.

Таке широке визначення рекреації дає підстави для розширення існуючих методів дослідження цієї сфери, а створення єдиної класифікації рекреаційних занять сприятиме ефективному дослідженню сфери рекреації – комплексному і покомпонентному.

Література

1. Бовсуновская А.Я. География туризма: Учебное пособие / Донецкий институт туристического бизнеса. – Донецк, 2002. – 410 с.
2. Ван Ціншен. Основи територіальної організації рекреаційного господарства (сучасний підхід до рекреаційної географії): Монографія. – Одеса: Астропринт, 2003. – 124 с.
3. Голиков А.П. та ін. Вступ до економічної і соціальної географії: Підручник. – К.: Либідь, 1996. – 320 с.
4. Мироненко Н.С., Твердохлебов И.Т. Рекреационная география. – М.: Изд-во МГУ, 1981 – 208 с.
5. Николаенко Д.В. Рекреационная география: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 288 с.
6. Павлов В.І., Черчик Л.М. Рекреаційний комплекс Волині: Теорія, практика, перспективи / НАН України, Ін-т регіон. досліджень; Луцьк. держ. техн. ун-т. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – 124 с.
7. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії. – К.: Вища школа, 1994. – 156 с.
8. Преображенский В.С., Веденин Ю.А. Уроки развития теории рекреационной географии // Изв. АН СССР, Сер. Геогр. – 1988. – № 2.
9. Сучасний словник іншомовних слів / Уклали: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.
10. Сюткін С.І., Леонтьєва Г.Г. Рекреаційна географія. – Суми: Сум ДПУ, 2007. – 64 с.
11. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики / Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса: Астропринт, 2005. – 631 с.
12. Чорненька Н.В. Організація туристичної індустрії: Навчальний посібник. 3-тє вид., допов. і перероб. – К.: Атіка, 2008. – 392 с.
13. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: ЛНУ імені І.Франка, 2001. – 744 с.
14. Baretje R., Defert P. Aspects économiques du tourisme. – Paris, 1972.
15. Blacksell M. Recreation and land use – a study in the Dartmore National Park [W:] Exeter essays in geography in honor of Arthur Davies. – Exeter, 1971.
16. Brockman F.C. Recreational use of wild lands. – New York, 1959.
17. Butler George. Introduction to Community Recreation. – New York: McGraw Hill, 1940.
18. Cavaco C. Geografia e turismo: exemplos, problemas e reflexes. – Finisterra, 1970.
19. Chabot G. La géographie du tourisme en France. Extrait du Volume jubilaire M.A.Lefèvre, 1964
20. Clawson M. Methods of Measuring the Demand for and Value of Outdoor Recreation, reprint Nr 10. Resources for the Future. Inc. – Washington, 1959.
21. Cordes Kathleen A. Applications in recreation and leisure: for today and the future / Kathleen A. Cordes, Hilmi M. Ibrahim. – 2-nd ed. – New York: McGraw-Hill, 1998. – 349 p.
22. Cribier F. La géographie de la recreation en Amerique anglosaxonne // Annales de Géographie. – R. 80. – 1971. – Nr 442.
23. Cribier F. La grande migration d'été des citadins en France. – Paris, 1969.
24. Defert P. Introduction à une géographie touristique et thermale de l'Europe // Acta Geographica. – Paris, 1960. – Nr. 36.
25. Della Valle C. Geografia del turismo // Un sessantennio di ricerca geografica Italiana, Mem. Soc. Geogr. Ital. – Vol.

26. – Roma, 1964.
26. Dumazedier Joffre. Toward a Society of Leisure. – New York: Free Press, 1967.
27. Grünthal A. Allgemeine Geographie der Kurorte // Archiv für den Fremdenverkehr. – Jg. 5. – 1934/35. – Nr. 1.
28. Warszynska Jadwiga, Jackowski Antoni. Podstawy geografii turystyki. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978. – 324 s.
29. Mac Murry K.C., Davis C.M. Recreational Geography // American Geography, Inventory and Prospects, Syracuse University Press, 1954.
30. Nice B. Geografia a studi turistici // Rivista Geografica Italiana/ – R. 72/ – 1965.
31. Pisarska B. Propozycja klasyfikacji wybranych czynników uczestnictwa w rekreacji na tle literatury przedmiotu // Problemy rozwoju turystyki na Wileńszczyźnie, Mazowszu, Podlasiu, Wołyniu i Podolu/ Pod red. Z.J. Przychodzenia. – Warszawa-Lwów-Żytomierz: Wydawnictwo WSTiJO I wydawnictwo SGGW, 2006 – S. 26.
32. Ruppert K. Zur Geographie des Freizeitverhaltens // Studies in the Geography of Tourism/ – Frankfurt/M, 1974.
33. Veyret-Verner G. La deuxième révolution démographique et économique des Alpes du Nord: les sports d'hiver // Revue de Géographie Alpin. – 1959.
34. Zagadnienia terminologii w geografii turystyki: Materiały międzynarodowego sympozjum (7-10 listopada 1974 r.) / Redak.: A. Wrzosek. – Krakow, 1974. – 117 s.

Стаття надійшла 1.04.2009 р.

УДК 911.373 (477)

Ірина Ткач

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ ТА МІСЬКИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті досліджено сучасний стан соціального розвитку поселень за показниками розвитку в Тернопільській області. Проаналізовано чинники соціального розвитку міських поселень та сільської місцевості у розрізі районів. Здійснено групування районів Тернопільської області за рівнем соціального розвитку.

Iryna Tkach. Social development of rural and urban settlements of Ternopil oblast. *The current state of social development of settlements in terms of the Ternopil region was investigated. The factors of social development of urban settlements and rural areas in terms of areas was analyzed. The grouping of Ternopil region in terms of social development was made.*

Актуальність дослідження. Розбудова соціально-орієнтованої ринкової економіки в нашій країні вимагає пошуку, розробки та впровадження у практику нових прогресивних форм господарювання, спрямованих на досягнення добробуту народу, політичної та соціальної стабільності. В умовах посилення диференціації окремих населених пунктів, міської та сільської місцевості за показниками соціально-економічного розвитку, все важливішими стають питання вивчення сучасного стану соціального розвитку поселень, обґрунтування напрямів ефективної регіональної соціальної політики та застосування адекватних методів регулювання та управління просторовим розвитком.

Аналіз останніх досліджень. В українській суспільній географії та регіональній економіці посилюється увага до соціальної проблематики, передусім до теоретичних і прикладних аспектів географії розселення, до вивчення рівня і якості життя людей у різних типах населених пунктів. Дослідженню питань соціально-економічного розвитку поселень присвятили свої роботи М. Долішній, А. Доценко, З. Герасимчук, Т. Заставецький, Е. Лібанова, С. Лісовський, А. Мозговий, Я. Олійник, Ю. Пітюренко, М. Романюк, Л. Руденко, А. Степаненко, Д. Ткач, О. Топчієв, Л. Шевчук, І. Юрчишин.

Мета дослідження – узагальнити існуючий досвід діагностики соціального розвитку поселень,

обґрунтувати систему показників для аналізу такого розвитку, визначити сучасний стан соціального розвитку сільської місцевості і міських поселень Тернопільської області.

Постановка проблеми. Соціальний розвиток поселень є складним процесом, що формується під впливом різноманітних чинників впродовж тривалого часу. Обґрунтування і розроблення критеріїв для визначення рівня такого розвитку, які могли б забезпечити порівняння показників та всебічний аналіз соціального стану поселень, є важливим завданням сучасної науки. Відсутність уніфікованого підходу до оцінювання соціально-економічного розвитку окремих територій, а тим більше міст і сільських поселень, посилює необхідність таких досліджень для визначення диспропорцій регіонального розвитку, для формування засад регіональної політики, забезпечення територіальної справедливості та політичної і соціальної стабільності.

Виклад основного матеріалу. Одним із найголовніших завдань сучасної регіональної політики в Україні є створення приблизно однакових умов життя і діяльності людей на всій території. У зв'язку з цим необхідна оцінка сучасного стану всіх регіонів, а також міської і сільської місцевості. Особлива увага при цьому має приділятися тим регіонам, в яких рівень соціально-економічного розвитку є найнижчим, з тим, щоб науково обґрунтувати темпи еконо-

мічного зростання та напрями соціального розвитку.

У сучасній географічній і економічній науках ще відсутня єдність поглядів на сутність поняття “соціальний розвиток”, на індикатори визначення його рівня. Традиційно вважають, що соціальний розвиток здійснюється сферою послуг і рівень її розвитку визначає соціальний стан у тому чи іншому регіоні чи населеному пункті. У сучасних умовах, коли стан соціальної інфраструктури не може бути критерієм оцінки соціального розвитку, аналізу й оцінці підлягає рівень обслуговування населення

відповідно до більше чи менше розвиненої сфери послуг. Саме тому індикаторами соціального розвитку окремих поселень чи територій виступають рівень доходів і витрат населення, структура витрат, рівень забезпеченості населення послугами (освітніми, торговельними, медичними, рекреаційними, культурними та ін.), забезпечення людей житлом (і стан його благоустрою), предметами тривалого користування, якість життя людей (стан здоров'я, рівень злочинності, безробіття, тощо).

Таблиця 1

Розподіл домогосподарств Тернопільської області за основними характеристиками, 2007 р.*

	Всі домогосподарства	У тому числі:	
		у міських поселеннях	у сільській місцевості
Кількість домогосподарств, %	100	100	100
Середній розмір домогосподарства, осіб	2,97	2,79	3,12
Частка домогосподарств без дітей	53,2	44,8	60,1
Частка домогосподарств з дітьми	46,8	55,2	39,9
Є працюючі особи	64,6	70,6	59,7
Немає працюючих осіб	35,4	29,4	40,3

* Розраховано за даними Головного управління статистики в Тернопільській області.

Середньомісячні сукупні витрати одного домогосподарства у 2007 р. становили 1556 грн. Міське домогосподарство витрачало в середньому за місяць 1876 грн., сільське – 1294 грн. В середньому на одного члена домогосподарства сукупні витрати становили 524 грн., у міських домогосподарствах – 672 грн., у сільських – 415 грн. У 2007 р. рівень прожиткового мінімуму (525 грн.) перевищував рівень сукупних витрат однієї особи на 1 грн, а в сільській місцевості на 21%.

Споживчі витрати становили 88,5% усіх сукупних витрат домогосподарств, у міських поселеннях – 93,7%, у сільській місцевості – 82,3% (рис. 1.).

Найбільшу частку сукупних витрат господарства продовжують направляти на продовольчі товари (включаючи витрати на харчування поза домом) – 44,5 %. На купівлю непродовольчих товарів та оплату

послуг (без витрат на харчування поза домом) домогосподарства витрачали 32,1 % усіх витрат. Частка сукупних витрат на допомогу родичам та іншим особам, купівлю акцій, сертифікатів, вклади до банків, на будівництво та капітальний ремонт житла та інші напрями використання ресурсів склала – 11,5 %.

Витрати на купівлю продовольчих товарів (включаючи харчування поза домом) переважали серед інших напрямів грошових витрат. Грошові витрати на харчування та споживання продуктів харчування одного домогосподарства у 2007 р. становили 692 грн., що склало 44 % від усіх сукупних витрат, у міських поселеннях – 906 грн., у сільській місцевості – 517 грн. в середньому за місяць. Вартість харчування зросла у порівнянні з 2005 р. у 3 рази та становила в середньому на одну особу 11 грн. на добу.

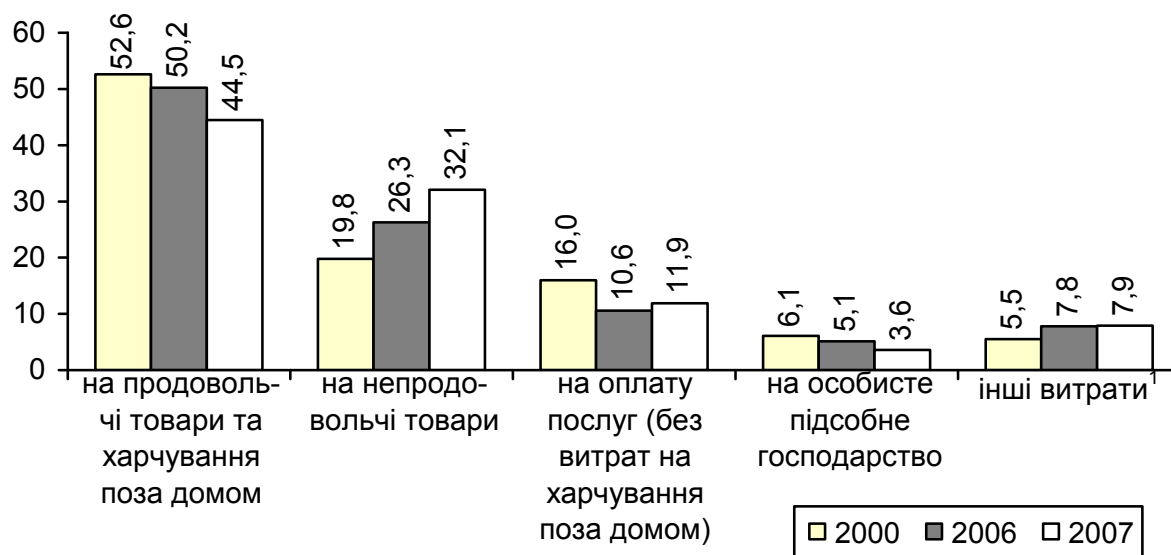

Рисунок 1 Структура сукупних витрат домогосподарств Тернопільської області, 2007 рік (у середньому за місяць в розрахунку на одне домогосподарство, %) [1, с. 344]

Міські домогосподарства витрачали на харчування більше ніж сільські – відповідно 48,3 % проти 39,9 % грошових витрат. Це пояснюється тим, що для жителів сільської місцевості важливу роль відіграють особисті підсобні господарства.

Збільшення середньомісячних сукупних витрат домогосподарств (за рахунок збільшення рівня мінімальної заробітної плати, зростання розмірів пенсій та окремих видів соціальних допомог) не сприяло скороченню диференціації населення за рівнем життя та добробуту. Коефіцієнт фондів (співвідношення сукупних витрат 10% найбільш та найменш забезпеченого населення) становив 7,5 разів. Коефіцієнт диференціації (співвідношення мінімального рівня сукупних витрат серед 10 % найбільш забезпеченого населення до максимального серед 10% найменш забезпеченого становив) – 2,6 рази.

У 2007 р. зменшилась частка населення із середньодушовими сукупними доходами на місяць нижче прожиткового мінімуму в порівнянні з 2006 р.

на 8,1 %. Проте, Тернопільська область за цим показником (55,5 % що на 12,8 % більше середньоукраїнського) залишається на перед-останньому місці в рейтингу областей України.

Розподіл населення Тернопільщини за рівнем середньодушових грошових витрат свідчить про низький рівень матеріальної забезпеченості. Частка населення з середньодушовими загальними доходами в місяць нижче середнього рівня загальних доходів склала 62,5 %, нижче прожиткового мінімуму – 45,2 %. У міських поселеннях частка населення з середньодушовими загальними доходами на місяць нижче прожиткового мінімуму була на 3,9 % більшою, ніж у сільській місцевості.

Свої потреби домогосподарства задовільняють за рахунок ресурсів, які надходять з різних джерел. Середньомісячні сукупні ресурси одного пересічного домогосподарства Тернопільщини становили 1556 грн., (міського 1633 грн., сільського 1493 грн.) (рис 2).

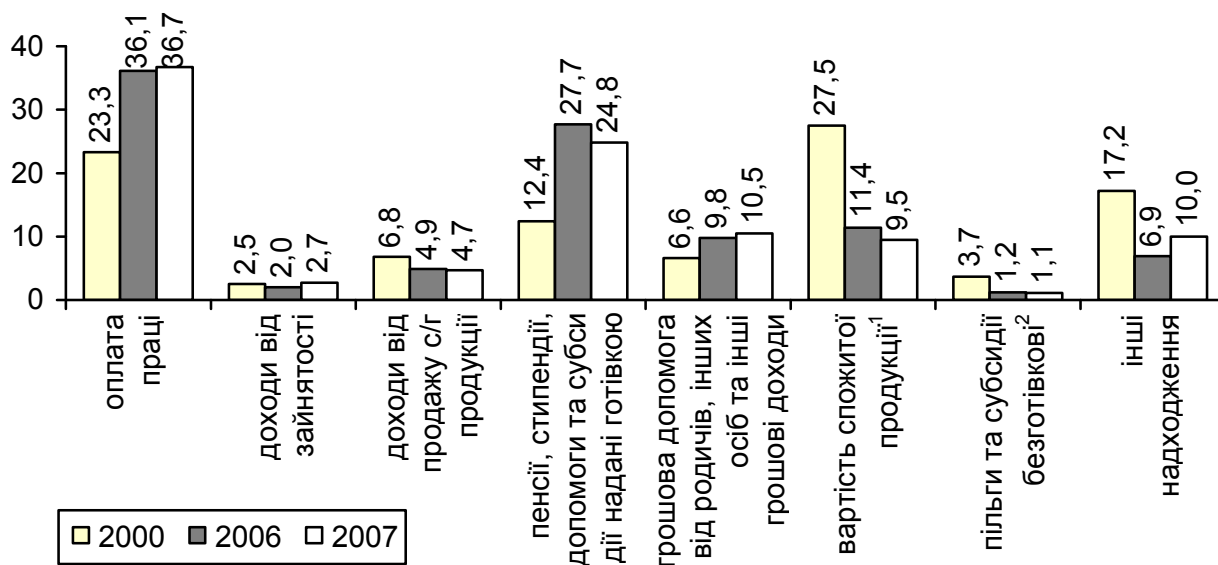

Рисунок 2. Структура сукупних ресурсів домогосподарств Тернопільщини, %. [1, с. 354]

Частка грошових доходів у структурі сукупних ресурсів склала 80,2 % (у міських поселеннях 83,9 %, у сільській місцевості 77,4 %). Основним джерелом грошових надходжень міських домогосподарств залишається оплата праці – 46,1 % (проти 29 % сільських господарств). Основною статтею грошових доходів домогосподарств, що проживають у сільській місцевості є пенсії – 29,6 % (проти 18,9 % у міських поселеннях). Частка грошової допомоги від родичів та інших осіб склала 13,7 % у міських та 8,1% у сільських домогосподарствах, доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості – 6 % у міських та 5 % у сільських домогосподарствах. Також, вагомою статтею грошових доходів для жителів сільської місцевості є дохід від продажу сільськогосподарської продукції – 15,8 %.

Грошові доходи найбільш забезпечених домогосподарств склали 2800 грн., тоді як у найменш

забезпечених домогосподарствах – 1023 грн. Проте частка доходів від оплати праці у найбільш забезпечених домогосподарствах на 7 % менша, ніж у малозабезпечених домогосподарствах.

Дані таблиці 2 свідчать, що і надалі низькими є грошові доходи одного члена у домогосподарствах з дітьми та у найменш забезпечених домогосподарствах. Також, низький рівень доходів спостерігається у порівнянні з 2005 р. у домогосподарствах, в складі яких є працюючі особи, у тих що проживають у міських поселеннях.

Зумовлено це тим, що середній розмір одного домогосподарства з дітьми складає 4,17 особи, домогосподарства, в складі якого є працюючі особи – 3,58 особи, найменш забезпечених домогосподарств – 4,30 особи, відповідно коефіцієнт економічного навантаження на одного працюючого більший.

Отже, основним джерелом доходів домогос-

подарств є оплата праці. За даними управління статистики праці, середньомісячна номінальна заробітна плата у 2007 р. становила 942,67 грн. та перевищила на 29 % відповідний показник у попередньому році, на 77 % – встановлений розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб (532,00 грн.), в 2 рази – розмір мінімальної заробітної плати (460,00 грн.).

Збільшення рівня заробітної плати також пов'язано з підвищенням рівня мінімальної заробітної плати у законодавчому порядку.

Рівень заробітної плати визначається належністю до певної сфери економічної діяльності, а не формується під впливом загальновизнаних практикою чинників, якими є кількість, якість та результати праці. Істотне підвищення (у 3,3 – 2,0 рази) розміру середньомісячної номінальної заробітної плати по економіці області спостерігалось у працівників на підприємствах по транспортуванню трубопроводами (1871,75 грн.), управління та нагляду у сфері оподаткування (1407,29

грн.), фінансовому посередництві (1186,28 грн.), юстиції (1176,26 грн.), залізничному транспорті (1121,21 грн.). Водночас найменш оплачуваними залишаються працівники готельного господарства (650,53 грн.), рибного та сільського господарства, відповідно 404,00 грн. та 591,72 грн.

Розміри середньої заробітної плати по області у 2007 р. коливалися в межах від 741 грн. в Шумському до 939 грн. в Тернопільському районах. Найвищий рівень середньої зарплати був у м.Тернополі – 1107 грн., що свідчить про значний розрив в доходах жителів області і обласного центру. Тернопільський, Чортківський, Козівський та Бережанський райони характеризувались найвищими рівнями (939; 932; 850 грн відповідно) в порівнянні з середньообласним показником, тоді як Заліщицький, Підгаєцький і Шумський (771; 769; 741 грн. відповідно) – найнижчими.

Таблиця 2

Співвідношення грошових доходів та основних державних соціальних гарантій домогосподарств у Тернопільській області, 2007 р.* (в середньому за місяць, у розрахунку на одну особу)

Категорії домогосподарств	2005		2007	
	всього грошових доходів, грн.	у % до прожиткового мінімуму (362,23 грн.)	всього грошових доходів, грн.	у % до прожиткового мінімуму (532,0 грн.)
Всі домогосподарства	194	54	524	98
В тому числі				
у міських поселеннях	214	59	585	110
у сільській місцевості	180	49	239	45
з дітьми	166	46	472	88
без дітей	243	67	304	57
є працюючі особи	192	53	535	100
працюючих осіб немає	198	55	301	57
найменш забезпечені домогосподарства	120	33	235	44
найбільш забезпечені домогосподарства	396	109	1228	230

*Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області.

Під впливом економічного зростання та постійного підвищення законодавчого встановленого розміру мінімальної заробітної плати в області спостерігається стійка тенденція до зменшення частки низькооплачуваних і відповідно збільшення середньо та високооплачуваних працівників.

Важливим показником соціального розвитку є забезпеченість поселень житловим фондом. рівень їх благоустрою. У Тернопільській області в середньому на одного жителя припадало 22,4 м² загальної житлової площі, при чому у міських поселеннях на одного жителя припадало 20,7 м² а в сільській місцевості 23,6 м².

Щодо забезпеченості власне населення житлом, то в середньому на одного жителя найбільше загальної площі припадало у Підгаєцькому (27,1 м²), Монастирському (25,2 м²) та Тернопільському (24,1

м²) районах області. При чому, в сільській місцевості забезпеченість житлом на одного жителя була більшою, ніж у міських, окрім Бучацького та Монастирського (на 0,2 м² на одного жителя більше), і Підгаєцького (на 4,3 м²) районів.

Негативною характеристикою рівня розвитку житлового фонду є те, що лише 0,4 % відсотків до загальної кількості тих, хто перебував на квартирному обліку на кінець попереднього року, отримали житло.

Рівень благоустрою житлового фонду області неоднаковий у різних типах населених пунктів. У міських поселеннях питома вага загальної площі, обладнаної водопроводом становила 76,3 %, що на 57 % даний показник у сільській місцевості; каналізацією – на 75,8 %, тоді як в сільській місцевості лише на 11,8 %; опаленням – на 68,3 % проти 20,8 % у селах; гарячим водопостачанням – на 25,7 % проти

1,6 % у сільських населених пунктах тощо. Як бачимо, за рівнем благоустрою поселення області значно відрізняються в розрізі міського і сільського розселення. Лише за показником газифікації міські і сільські поселення мають розрив у 6 % (рівень газифікації сільської місцевості в 2007 році становив 88,1 %).

Соціальний розвиток характеризується і рівнем медичного обслуговування. У Тернопільській області за цим показником найкращі дані в м. Тернополі (58,9), Монастирському (35,3) та Бережанському (33,4) районах (табл. 3). Найгірші показники у Теребовлянському (24,9), Козівському (24,0) та Шумському (23,5) районах. У той же час, за забезпеченістю лікарняними ліжками на першому місці Шумський район (67,5) та м. Тернопіль (63), тоді як в Тернопільському районі найгірша забезпеченість лікарняними ліжками в області (37,2).

Рівень освіти населення області досить високий. Кількість населення, яке мало вищу та повну загальну середню освіту, складала 613 023 тис. осіб, що перевищило відповідний показник перепису населення 1989 року на 22,3 %. Підвищення рівня освіти в цілому характерне як для міського, так і для сільського населення. Кількість осіб, які мали повну вищу освіту у розрахунку на 1000 осіб населення у віці 6 років і старше, збільшилася порівняно з даними перепису 1989 року у містах на 41 %, а у селах – на 100 %.

Серед змін, які відбулися у структурі загальноосвітніх навчальних закладів, слід відмітити збільшення кількості закладів I–III ступеня за рахунок зменшення кількості закладів нижчих ступенів, розширення мережі закладів нового типу – гімназій, ліцеїв, колегіумів.

Підготовку кваліфікованих робітників у 2007 р. здійснювали 24 професійно-технічних навчальних заклади, в них здобували професію 12,8 тис. осіб. Із кожних десяти учнів зазначених закладів вісім одночасно з професією здобувають повну загальну середню освіту.

У системі доступу громадян до здобуття вищої освіти все відчутніший вплив ринкової економіки. На початок 2007/08 навчального року за рахунок фізичних та юридичних осіб навчалася більша половина студентів (64,7 %). У 6 недержавних вищих навчальних закладах різних рівнів акредитації навчалися 5,3 тис. студентів (8,2 %), на початок 2000/01 навчального року у 5 недержавних ВНЗ – відповідно 2,9 тис. (5,3 %). У 2008 р. вищими закладами різних рівнів акредитації було підготовлено 2,9 тис. магістрів, 6,3 тис. спеціалістів, 10,8 тис. бакалаврів і 3,2 тис. молодших спеціалістів.

На початок 2008/09 навчального року у ВНЗ усіх рівнів акредитації працювало 4,6 тис. педагогічних та науково-педагогічних працівників, з них 0,2 тис. докторів та 1,5 тис. кандидатів наук, 0,2 тис. професорів та 1,0 тис. доцентів.

Порівнюючи рівень освіти на 1000 осіб у віці 6 і більше років, що мають освіту, найвищі показники в м. Тернопіль (0,93) та Тернопільському районі (0,912), а найнижчі – у Лановецькому (0,871) і Шумському (0,867)

районах.

Проаналізувавши ряд чинників соціального розвитку поселень, було проведено оцінку рівня соціального розвитку поселень Тернопільської області в розрізі районів (таблиця 3). Зокрема, брались до уваги такі показники, як: середньомісячна номінальна заробітна плата працівників, зайнятих у галузях економіки, рівень освіти, забезпеченість населення житлом, забезпеченість населення приватними легковими автомобілями, обсяг реалізованих послуг підприємствами, кількість лікарів усіх спеціальностей, кількість лікарняних ліжок, книжковий фонд бібліотек, кількість місць для глядачів у залах для демонстрування фільмів, кількість місць у закладах культури клубного типу.

Проаналізувавши дані, ми отримаємо такі результати. Найвищу заробітну плату одержують у м. Тернополі (1107,52 грн.), при цьому всі райони області характеризується рівнем середньомісячної заробітної плати значно нижчим за середньо обласний показник. Це свідчить про значну диференціацію в рівні доходів населення поселень області.

Ще більш відмінності бачимо при аналізі інших індикаторів соціального розвитку. Зокрема, якщо за показниками заробітної плати, рівня освіти виділяються приблизно однакові групи (найвищий рівень розвитку у м. Тернополі, Тернопільському, Чортківському районах, а найнижчий – у Підгаєцькому та Шумському районах), то вже за показником забезпеченості населення поселень району житлом ситуація практично докорінно відрізняється (найвищі рівні забезпеченості характерні для Підгаєцького і Монастирського районів, тоді як найнижчі – для м. Тернополя, поселень Буцацького, Чортківського районів).

Щодо рівня забезпеченості населення приватними легковими автомобілями, то знову провідне місце займає м. Тернопіль, Заліщицький район.

Важливим є показник обсягу реалізованих послуг у розрахунку на 1 особу. В області найвищий рівень мають м. Тернопіль і Тернопільський район, а найнижчий – Монастирський і Підгаєцький райони.

Рівень охорони здоров'я найвищий у місті Тернополі, а найнижчий в середньому в Тернопільському і Теребовлянському районах. При цьому, і кардинальні відмінності: якщо, наприклад, за показником кількості лікарів на 10 000 населення Шумський район посідає останнє місце, то за забезпеченістю лікарняними ліжками – випереджає навіть обласний центр.

Щодо рівня розвитку культури як індикатора соціального розвитку поселень регіону, то в дослідженні брались до уваги показники забезпеченості населення бібліотечним фондом, місцями у закладах культури. За цими характеристиками, то найнижчий рівень зафіксовано в Буцацькому, Кременецькому, Тернопільському районах та м. Тернопіль, тоді як найкращою є за забезпеченість таких районів, як Заліщицький, Зборівський, Монастирський.

Територіальні особливості розвитку окремих складових соціального розвитку поселень Терно-

пільської області дають можливість виділити райони, що характеризуються відмінностями. В результаті проведеного ранжування за рівнем забезпеченості населення різними видами послуг встановлено такі групи районів:

1) з найвищим в області рівнем соціального розвитку (Заліщицький, м. Тернопіль, Підгаєцький, Підволочиський райони);

2) з середнім рівнем соціального розвитку (Монастирський, Бережанський, Гусятинський, Тернопільський, Теребовлянський, Чортківський, Збарзький райони);

3) з нижчим від середнього в області (Кременецький, Лановецький, Борщівський райони);

4) з найнижчим в області рівнем соціального розвитку (Бучацький, Шумський, Козівський райони).

Для кожної з груп необхідно встановити

напрями соціальної політики, які забезпечили б послаблення соціальної напруженості у поселеннях, сприяли б подальшому розвитку їх соціальної бази.

Висновки. Внаслідок дослідження соціальної бази поселень сільської місцевості і міських поселень районів області отримано досить суперечливі результати. Наприклад, якщо за показниками матеріальної забезпеченості і реалізованих послуг, медичного забезпечення, тощо м. Тернопіль займає провідні позиції, то при врахуванні таких показників як забезпеченість житлом та місцями в закладах культури місто втрачає лідерство і поступається Заліщицькому району, який займає високі місця в рейтингу лише за показниками забезпеченості легковими автомобілями і місцями у залах для демонстрування фільмів, а за рештою – має середні значення.

Таблиця 3

Рівень соціального розвитку районів Тернопільської області у 2007 р.*

	Середньомісячна номінальна заробітна плата працівників, зайнятих у галузях економіки, грн.	Ранг	Рівень освіти на 1000 осіб у віці 6 і старше мають освіту	Ранг	Забезпеченість населення житлом, у середньому на одного жителя; м ² загальної площі	Ранг	Забезпеченість населення приватними легковими автомобілями, на 1000 населення; шт.	Ранг	Обсяг реалізованих послуг у розрахунок на 1 особу, тис.грн	Ранг
По області	942,67		0,902		22,4		90		1,051	
Бережанський	850,7	6	0,903	6	21,4	16	61	14	0,412	3
Борщівський	842,88	7	0,887	13	22,8	9	80	6	0,199	12
Бучацький	804,54	12	0,892	11	19,2	18	51	18	0,243	8
Гусятинський	873,62	4	0,882	15	22,8	8	72	9	0,301	6
Заліщицький	771,1	16	0,904	5	23,1	7	101	2	0,200	11
Збарзький	811,22	11	0,885	14	22,1	13	75	8	0,192	13
Зборівський	823,38	8	0,894	9	22,3	11	56	16	0,238	9
Козівський	850,95	5	0,897	8	22	14	54	17	0,156	16
Кременецький	818,95	10	0,876	16	23,8	6	86	4	0,262	7
Лановецький	794,53	13	0,871	17	24,1	5	69	12	0,172	15
Монастирський	776,65	15	0,89	12	25,2	2	61	15	0,148	18
Підволочиський	790,53	14	0,905	4	24,3	3	85	5	0,219	10
Підгаєцький	769,67	17	0,897	7	27,1	1	76	7	0,149	17
Теребовлянський	821,78	9	0,892	10	22,3	12	71	11	0,378	4
Тернопільський	939,05	2	0,912	2	24,1	4	98	3	1,124	2
Чортківський	932,13	3	0,91	3	21,8	15	68	13	0,307	5
Шумський	741,09	18	0,867	18	22,7	10	72	10	0,190	14
м.Тернопіль	1107,52	1	0,93	1	20,9	17	159	1	4,070	1

*Розраховано за даними Головного управління статистики в Тернопільській області.

Продовження таблиці 3

	Кількість лікарів усіх спеціальностей на 10000 населення	Ранг	Кількість лікарняних ліжок на 10000 населення	Ранг	Книжковий фонд бібліотек, примірників	Ранг	Кількість місць для глядачів у залах для демонстрування фільмів	Ранг	Кількість місць у закладах культури клубного типу	Ранг	Сумарний ранг	Місія району за рівнем соціального розвитку
По області	48,3		89,8		747		2		18			
Бережанський	33,4	3	56,8	8	763	10	5	5	17	14	85	4
Борщівський	25,2	15	50,2	16	640	16	–	11	28	5	110	13
Буцацький	27,6	10	56,6	9	508	17	6	3	20	10	116	14
Гусятинський	30,5	8	53,9	14	730	12	1	6	22	9	91	6
Заліщицький	31,4	4	60,4	4	981	5	8	2	26	6	62	1
Збараський	31	6	48,1	17	752	11	9	1	20	11	105	11
Зборівський	26,1	13	55,3	10	887	6	1	7	29	3	92	7
Козівський	24	17	54,4	12	885	7	–	12	18	12	120	15
Кременецький	25,5	14	59,8	5	644	15	–	13	14	16	106	12
Лановецький	26,7	11	58,1	7	1056	3	1	8	16	15	106	12
Монастириський	35,3	2	58,6	6	1126	1	–	14	28	4	89	5
Підволочиський	31,3	5	54	13	1006	4	0,5	9	29	2	69	3
Підгаєцький	29,9	9	62,6	3	876	8	–	15	29	1	85	4
Теребовлянський	24,9	16	53,8	15	772	9	6	4	22	8	98	9
Тернопільський	26,6	12	37,2	18	454	18	–	16	14	17	94	8
Чортківський	31	7	55	11	669	14	–	17	18	13	101	10
Шумський	23,5	18	67,5	1	1058	2	–	18	26	7	116	14
м.Тернопіль	58,9	1	63	2	670	13	0,5	10	1	18	65	2

Результати дослідження можуть значно відрізнитись, якщо ввести вагові коефіцієнти кожного з показників, адже використані показники не є співмірними для порівняння в різних групах поселень (для поселень з населенням з високими доходами рівень значимості показників культурного рівня чи охорони здоров'я буде значно вищий, ніж у найбідніших поселеннях, для яких першочергове значення мають власне рівень доходів чи забез-

печеність житлом). Тому питання встановлення вагових коефіцієнтів для вибору показників, які застосовувались для дослідження носить суб'єктивний характер. Ситуація, яка склалася в на даний час у Тернопільській області, зокрема зростання соціальної нестабільності, призводить до пошуку шляхів оптимізації соціальної бази у всіх поселеннях, передусім у сільських.

Література

1. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2007 р. / За ред. В. Кирича. – Тернопіль, 2008. – 463 с.

2. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика. – Одеса: Астропринт, 2005. – 631 с.
3. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. – Львів: Вид. ЛНУ, 2003. – 441 с.

Стаття надійшла 30.05.2009 р.

УДК 911.3

Ольга Мамчур

КОМПОНЕНТНИЙ СКЛАД РИНКОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

У статті розглянуті особливості розвитку ринкової інфраструктури Львівської області. Особлива увага звернена на головні компоненти ринкової інфраструктури та геопросторові аспекти формування цих компонентів у регіоні.

Olha Mamchur. The component structure of market infrastructure of Lviv oblast: some human-geographic aspects. *The peculiarities of development of the Lviv oblast market infrastructure are considered. Special attention is devoted to the main components of market infrastructure and to some geospatial aspects in the formation of those components in the region.*

Розвинена ринкова інфраструктура (РІ) прискорює зміни на ринку, сприяє формуванню напрямів економічного, та й суспільного, розвитку, може передбачати можливі негативні економічні процеси. Реалії розвитку постіндустріальної ринкової економіки вимагають розглядати цю інфраструктуру з позицій міждисциплінарності. Важливу роль тут повинна відіграти суспільна географія з її науковим, теоретичним і методологічним потенціалом.

Особливо актуальне дослідження РІ у контексті негативних явищ світової фінансової кризи 2008-2009 рр. Ці тенденції показали наскільки тісним є взаємозв'язок розвитку фінансових ринків, зокрема для всієї системи світового господарства.

Постановка проблеми досліджень. Зазначимо, що географічні дослідження з цієї тематики є часто вузькоспеціалізованими, тобто вивчаються окремі, хоча і дуже важливі, складові РІ, як от банківська чи інвестиційна діяльність тощо. Також потрібно зазначити, що РІ найчастіше розглядають на державному (національному) рівні, а от на рівні регіону досліджень не так багато. Тому особливості формування РІ регіону є надзвичайно актуальними.

Отже, ринкова інфраструктура – це сукупність взаємопов'язаних спеціалізованих організацій, що сприяють функціонуванню окремих ринків, і обслуговують потоки товарів, послуг, грошей, цінних паперів та робочої сили. За територіальною ознакою найчастіше виділяють такі типи РІ: міжнародна, національна, міжрегіональна, регіональна та міська і районна [9, с. 61]. Так, ми розглядаємо РІ регіону, де в якості цього регіону з об'єктивних причин виступає адміністративно-територіальна одиниця – область.

Потреба розвитку цього напрямку посилюється нерозробленістю проблем формування РІ регіону у суспільно-географічній науці.

Дослідження та публікації з теми. Проб-

лемами розвитку ринкової інфраструктури займаються сучасні українські географи: С.П. Сонько [6], С.О. Юрченко [9], Ю.Д. Качаєв. Окремі компоненти РІ досліджувалися когортаю вчених з Інституту географії Національної академії наук України та ін. Результатом їх праці стали карти до низки атласів, створених спільно з підприємством „Картографія”: атлас „Україна. Промислова та інвестиційна діяльність”, Комплексний атлас України, і, звичайно ж, Національний атлас України.

Дослідження РІ регіону мають яскраво виражений міждисциплінарний характер, тому важливими є праці вчених-економістів, що досліджують регіональну РІ, та її компоненти: П.Ю. Беленький [1], І.В. Бутирська, О.В. Васильєв, З.М. Вагаманюк, Я.В. Грудзевич, У.Я. Грудзевич, М.І. Долішній, О.О. Другов [1], О.М. Іваницька [4] та ін.

Важливо вирішити такі завдання у ході дослідження розвитку РІ регіону:

- вивчити детальний компонентний склад РІ на рівні обласного регіону, окреслити можливі перспективні напрямки розвитку цієї інфраструктури;
- проаналізувати динаміку розвитку окремих компонентів РІ Львівської області;
- дослідити аспекти геопросторової організації суб'єктів РІ Львівської області.

Виклад матеріалу. Залежно від типів об'єктів ринку прийнято виділяти фінансовий, товарний та ринок праці. Відтак, вважаємо за доцільне розглядати три головні компоненти РІ регіону – *інфраструктуру фінансового ринку, інфра-структуру товарного ринку та інфраструктуру ринку праці регіону* [8, с. 9]. Кожен з цих компонентів характеризується певною сукупністю суб'єктів РІ, звичай пов'язаних між собою, що оперують або фінансовими активами, або товарами, або робочою силою регіону.

Таблиця 1

Компонентний склад інфраструктури власне фінансового ринку регіону

I. Банківська система	II. Небанківські фінансові установи						
1. Управління НБУ у Львівській області 2. Система комерційних банків регіону: а) - державних; - недержавних; б) - львівських; - з інших регіонів; в) - великих; - середніх; - малих.	1. Установи з страхових послуг:						
	Страхові компанії			Страхові посередники (брокери)			
	2. Кредитні установи: Кредитні спілки та інші						
	3. Недержавні пенсійні фонди						
	4. Фінансові компанії та ломбарди:						
	Фінансові компанії – управителі: фонди фінансування будівництва.	Лізингодавці (компанії з фінансового лізингу)	Фінансові компанії, які надають послуги	Фінансові компанії, що здійснюють	Фінансові компанії, що здійснюють	Ломбарди	Інші фінансові компанії

Фінансові ринки допомагають переміщувати кошти від тих, хто має їх у надлишку, до тих, хто відчуває в них нестачу. Діяльність на фінансових ринках безпосередньо впливає на статки людей і на поведінку підприємств.

Систематизуючи компоненти інфраструктури фінансового ринку на рівні регіону варто виділити дві великі групи: банківська систему та систему небанківських установ, окремі компоненти яких представлені в табл. 1. Також потрібно зазначити, що окрім власне фінансових ринків, зазвичай окремо розглядають фондовий (цінних паперів) та валютний ринок.

Рис. 1. Банківська мережа районів Львівської області

Банківська мережа регіону є ієрархічною, тобто у ній діють установи, що мають різні за значимістю повноваження: банки-юридичні особи, філії банків, безбалансові відділення, що підпорядковані філіям; а також – представництва банків, які не здійснюють банківської діяльності. На 1 січня 2008 р. мережа банків Львівської області налічувала 78 установ з

урахуванням відділень та філій банків з інших регіонів; функціонувало 1065 безбалансових відділень, в тому числі 325 відділень “Ощадбанку” [7]. Найбільше банків по районах області (враховуючи відповідні міста обласного підпорядкування, окрім Львова) знаходиться у Дрогобицькому, Сокальському, Стрийському та Самбірському районах (див. рис. 1).

Динаміка вкладів населення
в установах комерційних
банків, млн. грн

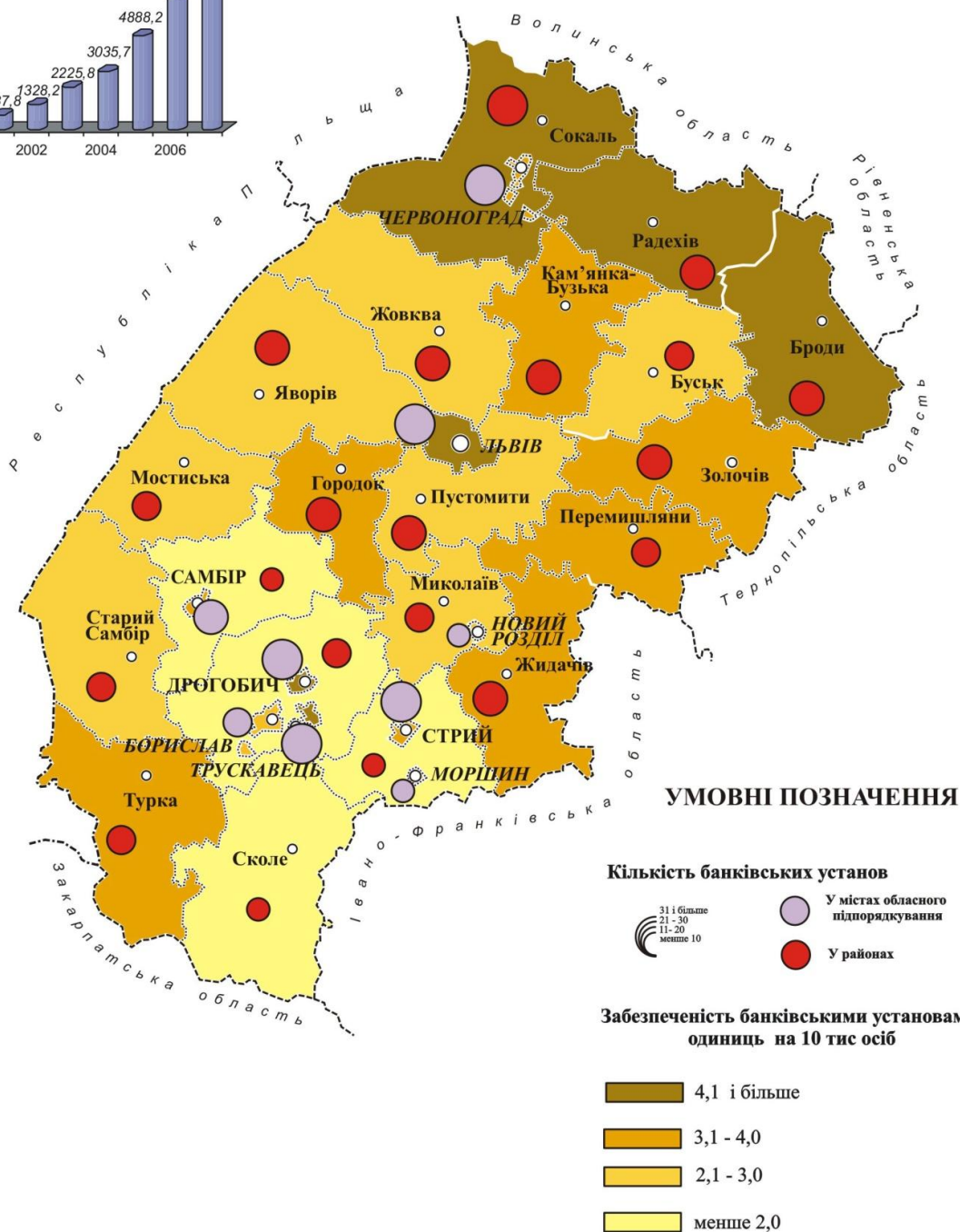

Рис. 2. Банківська мережа Львівської області у 2008 році

В області діє 4 юридично самостійних комерційних банків, зареєстрованих у Львові: “Кредобанк”, “Дністер”, “Фольксбанк”, “Львів”. Всі вони, окрім банку “Дністер”, є банками з іноземним капіталом (більше 98% статутного капіталу). Їх мережа орієнтована, в основному, саме на Львівську область та загалом – західні області. Найбільший серед львівських банків – “Кредобанк” (входить до групи великих, за класифікацією НБУ) має свої установи у всіх регіонах України.

У мережі комерційних банків регіону обов’язково потрібно звернути увагу на відділення державних і недержавних банків. “Ощадбанк” та “Укресімбанк” разом мають 338 відділень (відповідні установи “Ощадбанку” називаються філіями) – це 33% всіх відділень області. Ці види установ є найбільш рівномірно поширеними по території області.

Загалом найбільша забезпеченість банками (на 10 тис. осіб) спостерігається у містах Львові, Дрогобичі, Стрию, а також у Сокальському Радехівському та Бродівському районах. Високий показник забезпеченості є у містах Трускавці, Самборі, Червонограді; районах Кам’янка-Бузькому, Золочівському, Городоцькому, Перемишлянському, Жидачівському і Турківському. Найнижча забезпеченість банками у Сколівському районі (див. рис. 2).

Щодо щільності банківської мережі, то найвищий її показник є Городоцькому, Пустоми-

тівському районах, містах Львові, Дрогобичі, Трускавці, Стрию, Червонограді. А найменше установ на 100 км² припадає у Радехівському, Перемишлянському, Турківському та Сколівському районах.

Небанківські фінансові установи класифікують залежно від послуг, які вони надають. Отже, існує ряд ринків фінансових послуг: банківських послуг, страхових послуг, кредитних та ломбардних послуг, фінансового лізингу, інвестиційних послуг, розрахункових послуг, ринок цінних паперів, валютний ринок, ринок із надання і реалізації концесій [2, с. 22].

Ринок страхових послуг розвивається за рахунок активної діяльності страхових компаній та страхових брокерів. Страхові організації – один з найпоширеніших суб’єктів інфраструктури фінансового ринку в регіоні, після банків. У Львівській області зареєстровано 5 страхових компаній-резидентів (зокрема, “ГРАВЕ Україна” (колишня “ІНПРО”), “Дністер”, “Інвестсервіс” (колишня “Галінстрах”), “Ренесанс”, “Скарбниця”, “Універсальна”), що мають свою юридичну адресу у Львові. Динаміку кількості страхових компаній регіону можна простежити на рис. 2 [7]. Загалом, страховики мають свої представництва у всіх районних центрах області. Страхові пункти працюють на всіх митних переходах через державний кордон.

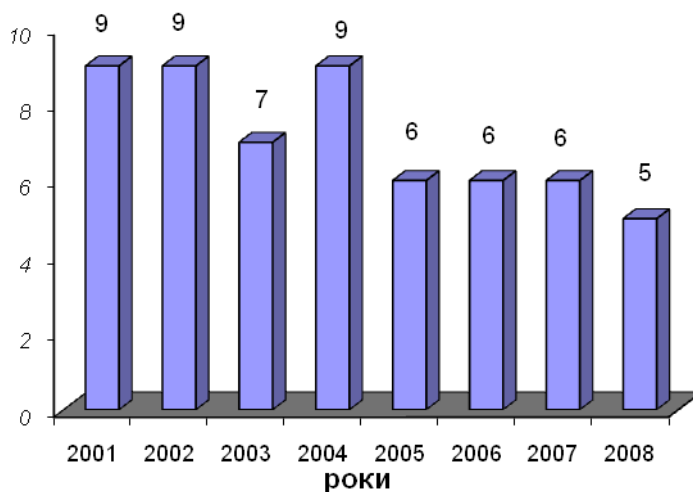

Рис. 3. Динаміка кількості діючих страхових компаній Львівської області у 2001-2008 рр.

Область не є одним з найбільших центрів страхування на національному рівні. Так, серед 476 страхових компаній України найбільше їх зареєстровано у Києві – 376 (на 1.01.2009 р.), Дніпропетровській (28), Донецькій (24), Одеській (18), Запорізькій (16) областях. Проте поступово зростають показники діяльності львівських страхових компаній, як, наприклад, обсяги надходження страхових платежів та виплат страхових відшкодувань (див. табл. 2).

Все активніше розвивається ринок кредитних послуг. Кредитні спілки – це неприбуткові організації, заснована фізичними особами на кооперативних засадах з метою задоволення потреб її членів у взаємному кредитуванні та наданні фінансових

послуг за рахунок об’єднаних грошових внесків членів кредитних спілок [2]. Вважається, що перші такі організації України, які виникли у 1992 р., це „Самопоміч” у м. Кривий Ріг та „Вигода” в м. Стрий. Кредитні спілки мають низку переваг перед іншими організаціями та установами, що надають кредити. Зокрема, основна різниця між банками і кредитними спілками в тому, що перші мають клієнтів і акціонерів, а клієнти останніх є одночасно і клієнтами, і акціонерами.

Так, при падінні кількості кредитних спілок, кількість їх членів зростає (див. табл. 3). Це пов’язано із тим, що на ринку регіону залишаються лише стабільні і дієві організації. Удвічі, порівняно з 2006

р. зріс обсяг кредитів, наданих членам кредитних спілок Львівської області, а внески на депозитних вкладах – втричі. Кредитні спілки діють у найбільших

містах області: Дрогобичі, Стрию, Червонограді та ін. У регіоні функціонує Львівська асоціація кредитних спілок (заснована 2004 р.), що налічує 22 учасники.

Таблиця 2

Показники діяльності страхових компаній Львівської області у 2001-2007 рр.

Показники	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Надходження страхових платежів, млн. грн.	38,5	44,9	73,4	132,0	168,7	214,6	312,5
у т.ч. від населення	24,6	15,6	27,2	63,5	58,1	102,3	171,7
Виплати страхових відшкодувань, млн. грн.	7,8	6,8	15,8	35,4	37,7	59,0	104,3

Ще менше розповсюджені на Львівщині інші небанківські установи інфраструктури фінансового ринку. Недержавні пенсійні фонди створюються для забезпечення доходів громадян, що вийшли на пенсію. Сюди ж надходять внески роботодавців. Всі чотири НПФ області зареєстровані у Львові, а серед них: “Дністер”; “Європейський стандарт”; “Династія” (усі - відкритого типу). У чотирьох, зареєстрованих у

Львові недержавних пенсійних фондах, налічується лише 52 вкладники – фізичні особи та 54 вкладники – юридичні особи (разом 3095 осіб – учасників фондів). Загалом, у Львівській області укладено 130 тис. пенсійних контрактів за 2008 р. І це залишається позитивною тенденцією, порівняно з кількома попередніми роками [5].

Таблиця 3

Динаміка розвитку кредитних спілок Львівській області у 2004-2008 рр.*

Показники діяльності	2004	2006	2008
Кількість кредитних спілок	42	38	37
Кількість членів кредитних спілок, осіб	57566	130508	198001
Обсяг кредитів, наданих членам кредитними спілками, млн. грн.	26,5	106,4	264,7
Внески на депозитних рахунках членів спілок, млн. грн.	30,3	65,9	185,7

* За матеріалами Державної комісії з регулювання фінансових ринків України [5].

Потрібно зазначити, що із 110 українських фондів 77 працюють в Києві. А в десятих областях України не зареєстровано жодного такого фонду, серед них сусідні – Волинська, Закарпатська та Тернопільська області. Це пов'язано з тим, що українці ще не довіряють свої, так звані, “гроші на старість” недержавним фондам.

Не набули розвитку у області компанії з фінансового лізингу та факторингові компанії. Згідно Річного звіту діяльності Держфінпослуг про основні показники фінансових компаній у розрізі регіонів у Львівській області в 2008 р. не укладено жодного договору з фінансового лізингу, а також факторингу [5].

Також потрібно зазначити що на Львівщині діє 18 фондів фінансування будівництва, які створені фінансовими компаніями-управителями. З них 12 зареєстровані у Львові, а 6 – у Дрогобичі.

Одним із найбільш консервативних і стабільних фінансових інститутів для фізичних осіб залишаються ломбарди, що вони орієнтовані на

видачу дрібних та короткострокових кредитів (середній обсяг кредиту коливається в рамках 300-480 грн, а середній термін кредиту – 10-12 днів). Близько 81% кредитів надаються під заставу виробів із дорогоцінних металів та каміння. Поступово збільшується і частка кредитів, виданих під заставу побутової техніки.

Інфраструктура ринку цінних паперів. На рівні області обертається досить обмежене коло фінансових інструментів, серед яких найбільш популярні є акції ВАТ та векселі. Уповільнились процеси реєстрації новостворених товариств та зменшились обсяги нових емісій акцій. У 2008 р. в області здійснено 110 випусків акцій, і кількість випусків щороку скорочується.

В обігу переважають цінні папери, випущені в документальній формі, а ринок муніципальних облігацій почав активізуватись лише з середини 2007 р. У Львові зареєстровані такі учасники ринку цінних паперів, окрім емітентів: торговці, реєстратори,

зберігачі цінних паперів та компанії управління активами (“Актив”, “Росан-Капітал”, “Карпати-Інвест”, “Портфельні інвестиції”, “Оптіма-Капітал”, “Інвест Капітал Менеджмент”, “Приват Капітал”). Не зареєстровано в регіоні жодної фондової біржі.

Інституційна інфраструктура фінансового ринку області зосереджена у Львові. Вона пред-

ставляє різноманітні державні установи: Управління НБУ у Львівській області, Територіальне управління Львівської, Волинської та Закарпатської областей державної комісії з регулювання діяльності ринків фінансових послуг, Львівське територіальне управління Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку та ін.

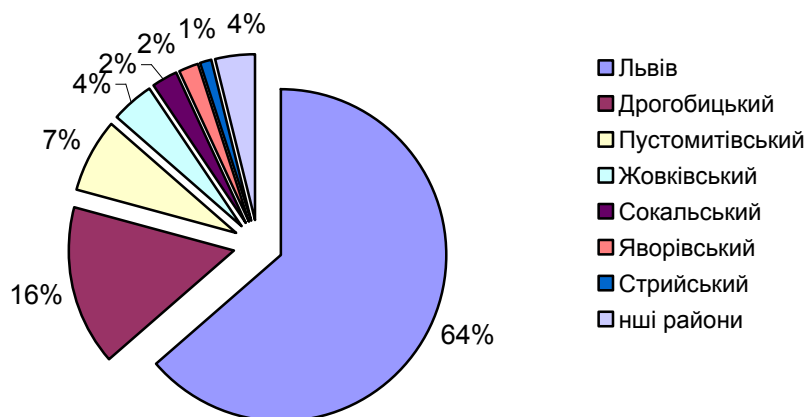

Рис. 4. Частка Львова та районів Львівської області в оптовому товарообороті у 2008 рр.

До суб'єктів інфраструктури товарного ринку регіону відносимо підприємства, організації, установи, що займаються купівлею-продажем товарів чи спеціалізуються на наданні однорідних послуг власникам товарів на шляху від виробника до споживача [8].

Активних суб'єктів ІТР представляють підприємства оптової торгівлі з повним і обмеженим

циклом обслуговування, які мають власну матеріально-технічну базу (склади, автотранспорт, вантажно-розвантажувальну техніку тощо), відтак здійснюють закупівлю товарів у постачальників за свій рахунок, зберігають їх на складах, займаються фасуванням, відсорткуванням, доставкою товарів у роздрібну мережу або іншим оптовим покупцем.

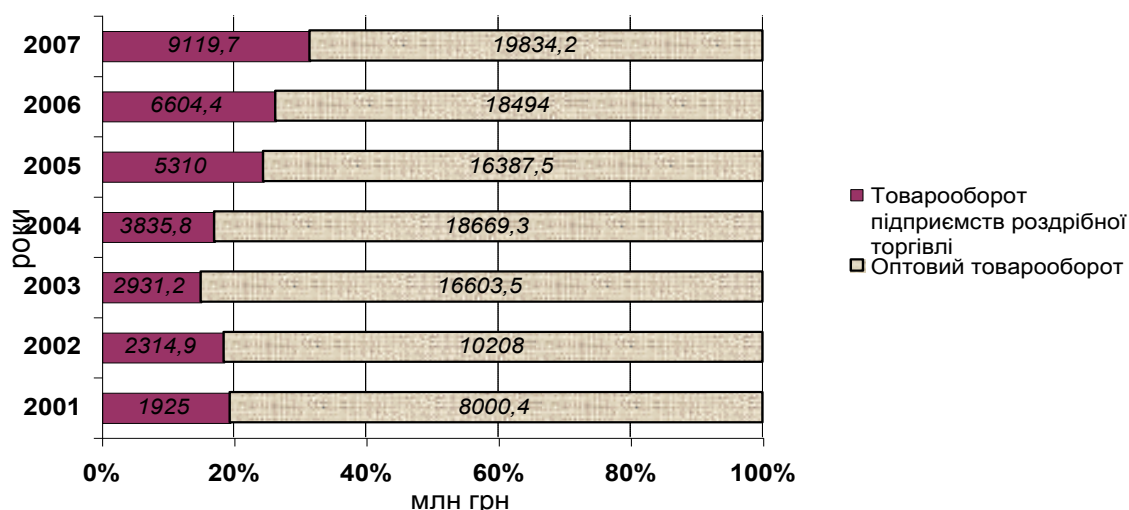

Рис. 5. Динаміка структури загального товарообороту Львівської області у 2001-2007 рр.

Оптова торгівля зосереджена у великих містах області: на Львів припадає 64 % всього обсягу товарообороту області, Дрогобиць – 16 % (див. рис. 5). Тобто разом ці міста забезпечують 80 % оптового товарообороту області. Лідерами серед районів є Пусто-

митівський, Жовківський, Сокальський та Яворівський (див. рис. 4).

За останнє десятиріччя особливого розвитку набула оптова торгівля. На оптовому ринку Львівщини функціонує більш як 2,5 тис. підприємств та організацій,

оптовий товарооборот яких у 2008 р. становив 24,3 млрд грн., або 2,3 % загального обсягу в Україні.

Найбільший обсяг оптового товарообороту з розрахунку на одну особу (див. рис. 6) припадає на Пустомитівський, Яворівський, Жовківський райони, а серед міст – на Львів та Дрогобич.

Більшу частину обсягу оптового товарообороту (81 %) становить торгівля непродовольчими товарами. Тут важливий аспект – забезпеченість складами. Так, система державних складських господарств по всій Україні є дуже занедбаною, винятками є підприємства, що зуміли реорганізувати ці склади у дієві комплекси із збуту продукції. Таким підприємством на Львівщині є “Львів-холод”, що має, зокрема, 4 розподільчі центри.

Підприємства роздрібно́ї торгівлі здійснюють продаж товарів через крамниці, павільйони, салони, автомагазини тощо. В роздрібній торгівлі Львівщини в останні роки спостерігається тенденція зменшення кількості крамниць з одночасним зростанням обсягів товарообороту. В той же час спостерігається бурхливий розвиток ринкової торгівлі та торговельних центрів.

До того ж підприємства роздрібно́ї торгівлі щороку нарощують загальний роздрібний товарооборот. Це навіть впливає на структуру загального товарообороту регіону (див. рис. 5) – частка роздрібно́ї торгівлі поступово і впевнено зростає.

Найбільша забезпеченість торговельною площею крамниць (у розрахунку м² площі на 10 тис. осіб) – у Львові, Трускавці, Моршині, Червонограді (2001 і більше); менша забезпеченість (1200-2000) – у Дрогобичі, Стрию, Стрийському та Бориславському районах. Найменша забезпеченість торговою площею у Турківському Дрогобицькому та Пустомитівському районах.

Найбільша кількість крамниць серед адміністративних одиниць Львівської області нараховується у Львові, Дрогобичі, Червонограді, Пустомитівському, Яворівському, Жовківському, Старосамбірському, Сколівському та Сокальському районах.

В останні роки активно розвиваються всеукраїнські мережі супермаркетів різної спеціалізації (продовольчі, побутової техніки, дитячих товарів та ін., універсальні): “Сільпо”, “Арсен”, “Вопак”, “Фокстрот”, “Ельдорадо”, “Антошка”, “Метро” та ін. Найбільше таких закладів розташовано у Львові, а також Дрогобичі та Трускавці. Найбільш поширена торговельна мережа області – “Львів-холод”, що має один гіпермаркет у Львові, 37 магазинів різних груп (класів - XS, S, M, L).

У структурі обороту роздрібно́ї торгівлі 58,8 % складає роздрібний оборот торгової мережі підприємств (юридичних осіб), 32,4 % - оборот торгової мережі фізичних осіб, 5,3 % - оборот ринків з продажу сільськогосподарської продукції і 3,5 % - оборот неформальних ринків [7].

Поряд з торговельною мережею розвивається ринкова торгівля. Так, на початок 2009 р. на Львівщині діяло 137 ринків на 32,1 тис. торгових місць, які відіграють значну роль у забезпеченні населення товарами першої необхідності [5]. Позитивною

тенденцією розвитку ринків є їхнє поступове перетворення у торговельні комплекси (інколи їх неправильно називають торговельно-виробничі комплекси), що, окрім торгівлі, надають також ряд інших послуг, наприклад, такі як “Південний”, “Шувар”, “Краківський” у Львові.

Майже третина обсягу продажу споживчих товарів у регіоні (32,9 %) сформувалась за рахунок обороту підприємців-фізичних осіб, а 23,2 % - за рахунок організованих ринків.

Важливе значення у ІТР посідають посередницькі структури, до яких відносять торгових посередників, які не мають права власності на товар, – агентів, оптовиків-консигнаторів, оптовиків-комісіонерів, брокерів. Просуваючись зі сфери виробництва у сферу споживання, товар може проходити через одного чи кількох посередників – оптових і роздрібних. Виробники намагаються зменшити кількість оптових посередників, створюючи свої власні дистриб'юторські мережі.

Організатори оптового обороту забезпечують укладання договорів купівлі-продажу між учасниками товарного ринку, серед них виділяють: товарні біржі, виставки, оптові ярмарки, аукціони та ін. Так, у 2008 р. у Львівській області свою діяльність здійснювало 14 бірж, з них 13 товарних та одна агропромислова, при чому їх кількість поступово зростає (у 2002 р. було 4, у 2004 – 10 товарних бірж), як і зростає кількість проведених торгів та вартість укладених угод на цих біржах.

До обслуговуючих організацій зараховують: 1) організаторів переміщення товарів (транспортні організації, митниці, експедиторські організації, митні брокери та ін.); 2) агентства з надання інформаційно-маркетингових послуг (маркетингові та інформаційно-комерційні центри, рекламні агентства та інші розповсюджувачі реклами); 3) інші непрямі суб'єкти ІТР (ЗМІ, охоронні агентства та ін.). Організатори оптового товарообороту та інші обслуговуючі організації, зосереджені переважно у обласному центрі.

Інфраструктура ринку праці. Інституційна інфраструктура представлена Державною службою зайнятості з територіально організованою структурою своїх установ по Львівській області, Управліннями пенсійного фонду в районах, різним видами фондів загальнообов'язкового державного страхування.

Компонентний склад ІРП має свою особливість: саме інституційний блок (мережа державних установ) є найвагомішим її компонентом. Недержавні установи та організації на ринку праці на сьогодні не можуть конкурувати з державними, і мають менший вплив на ситуацію з ринком робочої сили.

До системи Державної служби зайнятості в області належать такі типи установ:

1. Обласний центр зайнятості (Львівський);
2. Міські центри зайнятості (у Червонограді, Новояворівську, Новому Роздолі, Бориславі, Трускавці, Стебнику, Моршині);
3. Міськрайонні центри зайнятості (Самбірський, Дрогобицький, Стрийський).
4. Районні центри (всього 16).

Динаміка оптового товарообороту
у 2000-2008 рр.

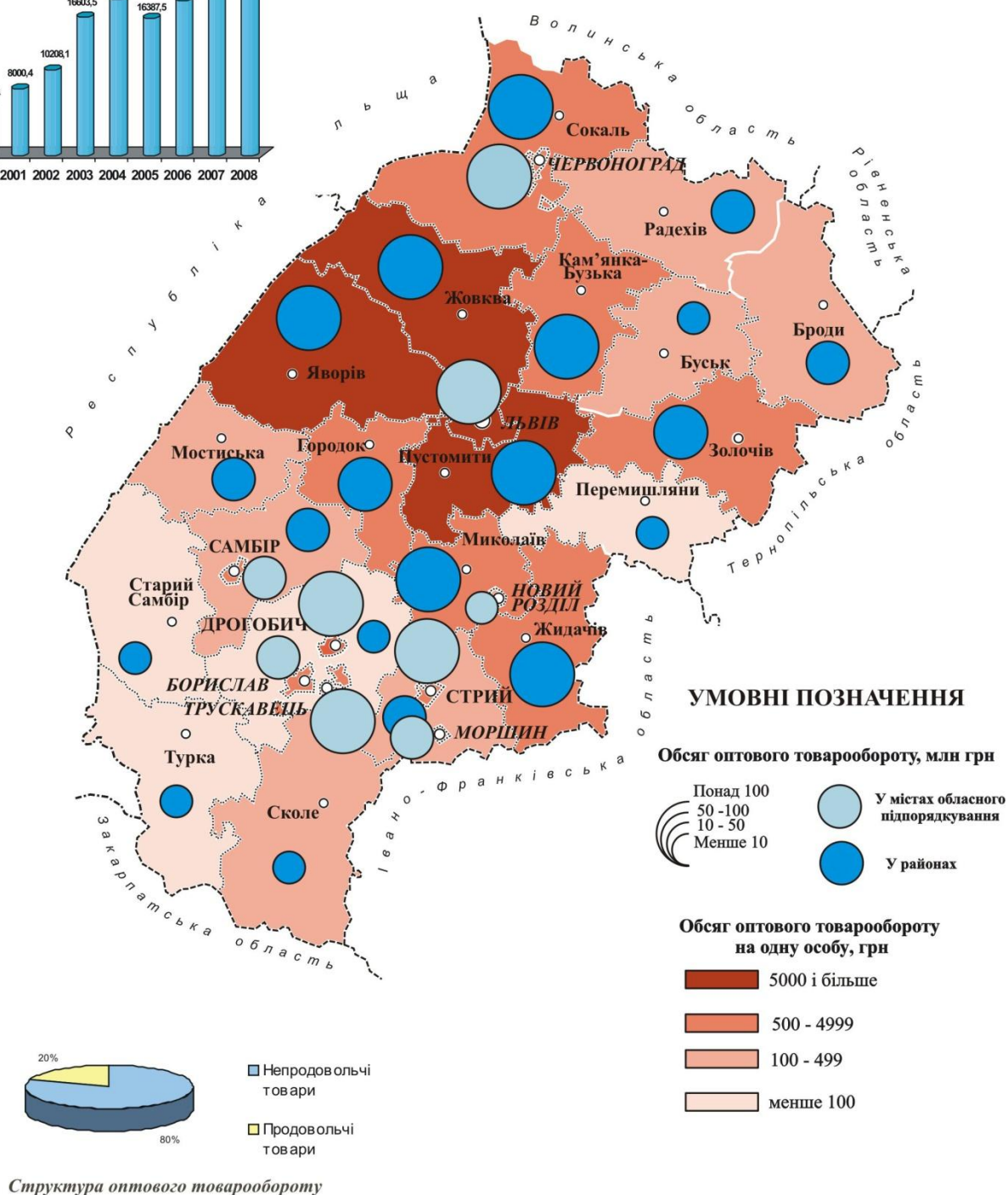
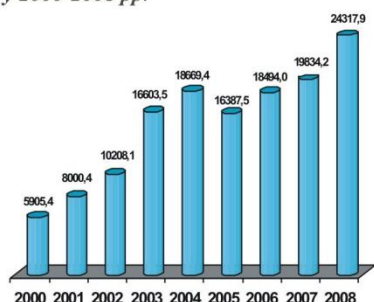

Рис. 6. Оптовий товарооборот Львівської області у 2007 році

Також сюди відносять центри організації професійного навчання незайнятого населення, центри професійної орієнтації населення. Особливе місце в інфраструктурі посідає Комітет по нагляду за охороною праці, Державна інспекція праці. Відтак, до

складу Управління праці й зайнятості населення Львівської обласної держадміністрації входить Державна інспекція праці в Львівській області, до якої відносять міських та районних інспекторів.

Лише починають набирати ваги недержавні

посередники між роботодавцями та працівниками на ринку праці (біржі праці, агенції по добору персоналу, агенції по працевлаштуванню, організації, що надають послуги з профорієнтації, консалтингу персоналу, лізингу персоналу тощо); система професійної підготовки та перенавчання; об'єднання роботодавців як виразники їхніх інтересів; кадрові служби підприємств і фірм, громадські організації і фонди сприяння зайнятості; об'єднання працівників як виразники їхніх інтересів (передусім профспілки).

У листопаді 1947 р. утворено Львівську обласну раду професійних спілок (зараз – Об'єднання профспілок Львівщини). На сьогодні в області налічується понад 6 тисяч первинних профспілкових організацій, які об'єднують 660,5 тисяч членів профспілки, із яких майже 67 тисяч студентська та учнівська молодь. В складі Об'єднання профспілок Львівщини 25 обласних галузевих профспілкових організацій.

До суб'єктів інфраструктури ринку праці області також різні благодійні фонди; комерційні, ліцензовані Державним центром зайнятості, біржі працевлаштування та центри підготовки і профорієнтації кадрів.

Висновки. Ефективний розвиток ринкової інфраструктури у регіонах залежить від її збалансованого компонентного складу. Найбільшим центром РІ Львівської області на сьогодні є Львів, де зосереджені різноманітні її компоненти. Особливо зорієнтована на Львів інфраструктура фінансового ринку регіону. Серед фінансових інституцій найвагоміший вплив на становлення регіональної РІ має банківська система, недостатньо розвиненою залишається мережа небанківських установ. Поступово і досить збалансовано розвиваються компоненти інфраструктури товарного ринку регіону. Найменш диверсифікованим компонентом РІ залишається інфраструктура ринку праці області.

Література

1. Беленький П.Ю., Шевченко-Марсель В.І., Другов О.О. Інфраструктура фінансового ринку в системі соціально-економічного розвитку регіону / НАН України, Інститут регіональних досліджень; відпов. ред. Ю. Беленький. – Львів, 2004. – 121 с.
2. Горбач Л.М., Каун О.Б. Ринок фінансових послуг: Навч. посіб. – К.: Кондор, 2006. – 436 с.
3. Іваницька О.М. Державне регулювання розвитку фінансової інфраструктури: Монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2005. – 273 с.
4. Інституційні засади формування економічної системи України: теорія і практика / За ред. З. Ватаманюка. – Львів: Новий світ-2000, 2005. – 648 с.
5. Річні звіти Держфінпослуг / Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг / Доступ: <http://www.dfp.gov.ua/742.html>
6. Сонько С.П. Інфраструктура в умовах транзитивної економіки: Монографія. – Харків: Екограф, 2004. – 305 с.
7. Статистичний щорічник Львівської області за 2007 рік. Частина II. / За ред. С.О. Матковського. – Львів, 2008. – 312 с.
8. Шканова О.М. Інфраструктура товарного ринку: Навч. посібник. – К.: ЦУЛ, 2006. – 320 с.
9. Юрченко С.А. Інфраструктура мира: Учеб. пособ. – Х.: ХНУ им. В.Н. Кармазина, 2006. – 328 с.

Стаття надійшла 21.06.2009 р.

Хроніка. Факти. Проекти

ВІСТІ З ОСЕРЕДКІВ НТШ І УГТ

Географічна комісія НТШ

20 березня 2009 р. в рамках XX наукової сесії Наукового товариства імені Шевченка на географічному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка відбулося чергове засідання Географічної комісії НТШ. Вів засідання д. чл. НТШ, д-р геогр. наук, проф. Олег Шаблій.

Були заслухані дві доповіді: “Суспільно-географічні аспекти демографічної безпеки регіону” (Ірина Гудзеляк, Наталія Годісь) та “Басейновий підхід у географічних дослідженнях” (Андрій Михнович). Друга доповідь викликала особливий інтерес. В її обговоренні взяли участь професори А. Кривульченко (Кіровоград), С. Кукурудза, С. Позняк, О. Шаблій, доценти Р. Лозинський, Б. Муха, І. Ровенчак, П. Шубер, асистент Я. Івах (усі Львів).

На засіданні відбулися презентації нових географічних творів, які підготовлені і видані львів'янами – книги “Професор Володимир Геринович” (2008 р.) та карти “Територія розселення українців у межах сучасної Польщі на середину XX ст.” Книга про визначного географа, організатора науки й освіти, д. чл. НТШ В. Гериновича є одинадцятою у серії “Постаті українського землезнання”, започаткованій і редактованій проф. О. Шаблієм. Раніше вийшли праці, присвячені Опанасові Ващенку, Іванові Теслі, Олені Степанів, Антіну Синявському, Валентині Садовському, Каленику Геренчуку, Митрофану Дольницькому, Петрові Цисю, Володимирові Кубійовичу, Степанові Рудницькому. Як зазначив на презентації головний редактор

серії наступними заплановані до видання книги про Юрія Полянського, Володимира Огоновського та Григорія Величка.

Для презентованої книги проф. О. Шаблій, разом з доц. О. Вісьтак і асп. А. Менделюком, написали вступну статтю, присвячену життєвому шляху і напрямкам наукової діяльності професора Володимира Гериновича. У книзі поміщені 15 праць В. Гериновича, які згруповані за кількома напрямками його наукового зацікавлення (у т. ч. стаття з теорії і методології географічної науки “Поняття, мета і метод географії”), спогади про вченого, світліни з його життя. Наприкінці книги подані бібліографія головних географічних праць Володимира Гериновича та список літератури про нього.

Карту “Територія розселення українців у межах сучасної Польщі на середину XX ст.” представляли її автори і видавці Степан Ямелинець, Іван Ровенчак та Ігор Дикий. Це настінна карта доволі великих масштабів (1 : 325 000) і розмірів (1,5 x 1,0 м), на якій відображено близько 6 400 поселень українського Закерзоння (Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя), згрупованих у типи за наявністю чи переважанням у них українського населення, а також політичні кордони українських держав у різний історичний час. Схвальну реакцію на дану картографічну роботу висловили О. Шаблій, О. Заставецька та І. Дітчук (Тернопіль), докторант з Майнца (Німеччина) Г.-К. Гайнц, один з очільників Львівського товариства “Лемківщина” В. Ардан.

Тернопільський відділ УГТ

3 грудня 2008 р. на географічному факультеті Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка відбулася зустріч з академіком НАН України, професором з Пряшева (Словаччина), почесним членом УГТ Миколою Мушиною, який виголосив доповідь “Володимир Кубійович як етногеограф і редактор “Енциклопедії Українознавства”: мої враження від зустрічей з ним”. Як зазначив головуючий на зустрічі І. Дітчук, для проф. М. Мушинки це є своєрідна “інавгураційна” доповідь у званні Почесного члена Українського географічного

товариства, яке він отримав на X з'їзді УГТ. Сам М. Мушинка заявив, що вважав своїм обов'язком виголосити подібну доповідь перед українськими географами. А тему для неї підібрати було неважко, адже він один з небагатьох сучасників, які не тільки знали і спілкувалися з В. Кубійовичем, але й співпрацювали з ним.

На зустрічі були присутні викладачі університету, магістранти й студенти факультету, вчителі міста. Доповідач відповів на численні питання про діяльність Європейського осередку НТШ у Сарселі та

його багаторічного Голови В. Кубійовича, які були задані професорами Д. Ковалишин, М. Барною, О. Заставецькою, працівником обласного архіву І. Крочаком, учителькою географії І. Клим'юк. Після закінчення зустрічі її учасники відвідали місце в Тернополі, де встановлена пам'ятна таблиця Степанові Рудницькому, і поклали до неї квіти в чергову річницю з дня народження видатного українського географа.

* * *

16 грудня 2008 р. у приміщенні Тернопільського обласного краєзнавчого музею відбулося Друге урочисте преміювання роботою за столом акад. С. Руд-

ницького. Правом символічно попрацювати за письмовим столом засновника української національної географічної науки і залишити відгук у Почесній книзі записів були удостоєні кращі магістранти і студенти географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, переможці університетської олімпіади з географії, учні шкіл м. Тернополя і області – призери міської та обласної географічних олімпіад. Учасники заходу отримали відповідні пам'ятки, перед ними виступили голова Тернопільського відділу УГТ І. Дітчук і директор Тернопільського краєзнавчого музею С. Костюк.

Ювілеї та номінації

ФЕДОРУ ДМИТРОВИЧУ ЗАСТАВНОМУ – 80

27 березня 2009 р. минуло вісімдесят років від дня народження професора Федора Дмитровича Заставного. Ф. Д. Заставний – економіко-географ і економіст з проблем розміщення продуктивних сил України і розвитку територіально-промислових комплексів та міст, кандидат економічних наук з 1957 р. (тема дисертації: “Основні питання розвитку Львівсько-Волинського басейну”), доктор географічних наук з 1970 р. (тема дисертації: “Економіко-географічні проблеми дослідження територіально-промислових комплексів”), академік АН Вищої школи, професор, дійсний член Наукового Товариства імені Шевченка.

Народився 27 березня 1929 р. у с. Дібринів Рогатинського району Івано-Франківської області. Навчався в Бережанській гімназії, Рогатинському педагогічному училищі. Протягом 1946–1951 рр. був студентом географічного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. По

закінченні університету працював науковим співробітником відділу економіки Інституту суспільних наук Львівської філії АН УРСР (1951–1953), літературним працівником сільськогосподарського відділу львівської обласної газети “Вільна Україна”.

З 1951 до 1961 р. Ф. Заставний викладав у Львівському університеті, де працював доцентом кафедри економічної географії. У 1961 р. перейшов до Львівського торговельно-економічного інституту, займав посади доцента, професора і завідувача кафедри економічної географії. У 1974 р., переїхавши до Києва, став завідувачем відділу проблем економіки району в Раді з вивчення продуктивних сил України АН УРСР.

У 1988 р. професор Заставний повернувся на роботу до Львівського університету. Спочатку завідував кафедрою економічної і соціальної географії, а з 1990 р. є завідувачем першої в державі кафедри географії України.

Ф. Заставний є головою Вченої ради із захисту дисертацій на здобуття вчених ступенів кандидатів і докторів наук. Здійснює наукове керівництво роботами аспірантів, докторантів, пошукувачів. Близько 20 з них захистили дисертації і здобули чи здобувають вчені ступені кандидата та доктора наук. Серед них є й вихідці із зарубіжних країн: Литви, В'єтнаму, Румунії, Угорщини.

Підтримує тісні контакти з науковцями ряду зарубіжних університетів та інститутів. Є науковим редактором багатьох збірників, автором понад 50 книжок і брошур, навчальних посібників для вузів і підручників для середніх шкіл.

Основні праці Федора Заставного присвячені проблемам розміщення продуктивних сил, територіально-виробничим і територіально-промисловим комплексам, збалансованості народного господарства, розміщення галузей економіки, розвитку депресивних регіонів, поселень і галузей економіки, географічної регіоналістики, українського заробітчанства в зарубіжжі, демографічних втрат України від голодоморів, війн та еміграцій тощо. Значний доробок автора з географічного краєзнавства. Його наукові праці друкувалися за кордоном. Серед них: “Україна. Природа, населення, господарство” (спільно з В. Кусінським) – у Варшавському університеті, “Вдосконалення територіальної організації продуктивних сил” – у Ленінграді та ін.

Ф. Заставним вивчаються також питання теорії і практики соціально-економічних досліджень, економічного районування, рівня життя міського і сільського населення, охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів, трудових мятникових міграцій населення, мобільності трудових ресурсів села, вдосконалення управління курортними комплексами та ін.

Важливе значення мала розробка вченим спільно з академіком АН України Олександром Алимовим методологічних основ оптимізації розміщення промисловості та принципів економіко-математичної постановки і розв'язання задач розміщення підприємств за допомогою сучасних електронно-обчислюваних засобів. Одержані результати застосовувалися в ряді проектних інститутів при виконанні ними територіальних варіантних обґрунтувань ефективності спорудження промислових підприємств.

Публікації Ф. Заставного позитивно оцінені в українській і зарубіжній пресі. За цикл робіт з планування економічного і соціального розвитку територіально-виробничих комплексів і міст його удостоєно української наукової премії імені О.Г. Шліхтера (тепер – премія імені М. Туган-Барановського).

Ф. Заставним видано навчальні посібники для студентів географічних факультетів та економічних спеціальностей вищих навчальних закладів з географії України. Українською мовою вийшли в світ підручники для середніх шкіл – “Фізична географія України” для 8 класу та “Економічна і соціальна географія України” для 9 класу (відповідно 3 і 4 видання) та ін. Його підручники перекладені на російську, румунську, угорську і польську мови.

Є науковим керівником держбюджетних тем з актуальної комплексної географічної тематики розвитку і розміщення господарства та охорони навколишнього середовища.

Географи Львова і Тернополя зичать ювілянту міцного здоров'я, довгих років життя та нових наукових звершень на географічній ниві.

ЛЕОНІДУ МИКОЛАЙОВИЧУ БУЛАВІ – 50

26 березня 2009 року виповнилося 50 років Леоніду Миколайовичу Булаві – кандидату географічних наук, доценту, завідувачу кафедри географії та краєзнавства Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, голові Полтавського відділу Українського географічного товариства.

Народився Л.М. Булава 26 березня 1959 р. в селищі Диканька Полтавської області. Після закінчення Балясенської середньої школи Диканського району в 1976 р. вступив, а в 1981 р. закінчив з відзнакою природничо-географічний факультет Мелітопольського державного педагогічного інституту (за спеціальністю “вчитель географії та біології”). Навчаючись у вузі, він опублікував перші наукові праці, три роки був головою студентського наукового товариства інституту, одним із організаторів студентського туристичного клубу. Під час експедицій і туристичних походів на Єнісейський кряж, Верхньоколимське нагір'я, Копетдаг та в інші райони СРСР він зібрав колекції гірських порід, гербарії, слай-ди, які донині використовує у навчальному процесі.

У 1981 – 1984 рр. працював учителем географії у приміському районі Дніпропетровська (селище Кіровське, місто Підгороднє), перебував на військовій службі. Після звільнення в запас у травні 1984 р. прийнятий на посаду асистента щойно створеної кафедри географії Криворізького педагогічного інституту.

Із 1986 по 1989 рік навчався в аспірантурі Київського державного педагогічного інституту імені Максима Горького (тепер – Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова), суміщаючи навчання з викладанням на кафедрі фізичної географії та геології. У 1989 р. захистив дисертацію на тему “Ландшафтний аналіз порушених земель з метою їх рекультивзації (на прикладі Криворізького гірничопромислового району)” за спеціальністю 11.00.01 – фізична географія, геофізика і геохімія ландшафтів.

Наприкінці 1989 р. повернувся до Криворізького педагогічного інституту, де працював спочатку старшим викладачем, потім доцентом кафедри фізичної географії та геології. Серед наукових праць цього часу – одноосібна монографія “Фізико-географический очерк Криворожского горнопромышленного района”, посібник для вчителів “Фізична та економічна географія Дніпропетровської області” (у співавторстві).

З вересня 1992 р. працює у Полтавському державному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка (спочатку – доцентом кафедр спеціальних історичних дисциплін та географії, а з 2000 р. – завідувач реорганізованої кафедри географії та краєзнавства). Нагороджений Почесною грамотою МОН України та знаком “Відмінник освіти України”.

Л. Булава є автором понад 150 наукових і навчально-методичних праць з антропогенного ландшафтознавства, регіональної фізичної географії та краєзнавства, шкільної географії, методики викладання географії в середній школі та вищих навчальних закладах. Усього ним підготовлено до видання понад 20 підручників, навчальних посібників, монографій (переважно одноосібних). Серед них: “Методика навчання фізичної географії України” (1994), “Рідний край (Полтавщина). 5 клас” (видання 1995–2002 рр.), “Рідний край. Географія та краєзнавство” (1996, шість перевидань), “Географія Полтавської області” (1996, 1999), “Довкілля–5” (1997), “Природознавство. 5 клас” (чотири видання), “Економічна і соціальна географія світу” (1999), “Економічна та соціальна географія України. 9 клас”

(1999), “Загальна географія. 6 клас” (2006) та електронний посібник за цим виданням, “Фізична географія України. 8 клас” (2008). Його авторству належить також ряд навчальних програм з географії та краєзнавства. Є співавтором довідкового видання “Полтавська область: природа, населення, господарство” (1998) та фотоальбому “Полтавщина: природа, традиції, культура” (2007).

Леонід Булава активно займається питаннями безперервної географічної освіти в регіоні, читає лекції для учителів географії Полтавщини. Він був головою редколегії шкільного географічного атласу “Моя мала Батьківщина. Полтавщина” (автор або редактор більшості карт), методичного посібника “Методика викладання географії Полтавщини” (у 2-х частинах, 1994), збірників “Методика викладання географії рідного краю” (1995), “Географія та екологія Полтави” (2008).

Вагомий внесок Л.М. Булави у справу навчання та виховання студентської молоді. Його лекції відзначаються науковою глибиною та практичною спрямованістю. Леонід Миколайович розробляв навчальні плани спеціальностей “Географія та історія” і “Географія та організація краєзнавчотуристичної роботи”, «Географія та історія», а також є автором посібників для студентів майже з усіх навчальних дисциплін, які він викладає (“Методологія фізичної географії”, “Методика географічних досліджень”, “Фізична географія України”, “Біогео-

графія та основи екології”, “Вступ до географії”, “Географія Полтавської області”, “Нумізматика й боністика з основами теорії та історії грошей”). Він керує польовими практиками з біогеографії, та комплексною практикою з фізичної географії. Широко застосовує інноваційні навчальні технології (ним виконані методичні розробки й монтаж навчальних фільмів-відеолекцій, ряд електронних презентацій і електронних посібників для студентів-географів).

Під час роботи на посаді завідувача кафедри географії та краєзнавства Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка розкрилися й організаторські здібності Леоніда Миколайовича. Під керівництвом доцента Л.М. Булави був сформований творчий і дружній колектив викладачів-географів. Також він є постійним членом журі всеукраїнських учнівських олімпіад та турнірів з географії.

Засвідчуємо Вам найсердечніше любов і повагу. Зичимо ще багато років бути натхненням сіячем на педагогічній ниві, успішно втілювати у життя благородні задуми і мрії. Бажаємо міцного здоров'я, довгих років успішної праці, всіляких гараздів та родинного щастя.

*Колектив кафедри географії та краєзнавства
Полтавського державного педагогічного
університету імені В.Г.Короленка*

Втрати

ПАМ'ЯТІ ВЧЕНОГО, ВЧИТЕЛЯ, ТОВАРИША

15 березня 2009 року не стало Ярослава Івановича Жупанського – видатного українського економіко-географа, почесного професора Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, організатора і багатолітнього завідувача кафедри географії і картографії України в даному ВНЗ, почесного члена Українського географічного товариства, дійсного члена Наукового Товариства імені Шевченка, члена редколегії часопису “Історія української географії”.

Ярослав Жупанський народився 27 червня 1934 року в передкарпатському селі Перерові Коломийського повіту Станіславського воєводства (тепер – Коломийський район Івано-Франківської області).

Батько – Іван Максимович та мати – Софія Ільківна змалку прививали йому любов до отчого краю, рідної природи, праці. Із цим багажем він пройшов усе своє життя і зберіг його до останнього подиху. Ярослав Іванович також із любов'ю згадував свого діда Максима Степановича, під до-

глядом якого ріс і виховувався.

Своє навчання Я. Жупанський розпочав у 1941 р. у місцевій чотирьохкласній школі, а завершував середню освіту в сусідньому селі Корнич. Закінчивши з відзнакою школу, у 1951 р. став студентом географічного факультету Чернівецького державного університету. Жупанський був наймолодшим на курсі студентом, однак жага до знань швидко виділила його з-поміж однокурсників. Саме в цей час заклалися основи його наукового світогляду, що через багато років дозволило йому стати провідним українським вченим економіко-географом.

У 1956 р. молодого спеціаліста-географа, який із відзнакою закінчив університет, направили на вчительську роботу в селище Нові Стрілища Дрогобицької області. Через рік його запросили до Станіславського (Івано-Франківського) обласного статистичного управління, де він майже два роки працював начальником відділу. Тут доля звела його із майбутньою дружиною Зоєю Іванівною Копаєвою, і тут вони зазнали щастя батьківства – народився син Андрій.

У 1959 р. Я. Жупанський повернувся у Чернівецький університет, вступив до аспірантури, де працював над дисертацією під керівництвом спочатку доцента В. Онікієнка, а потім – професора Б. Вишневецького. У 1964 р. він захистив у Київському університеті імені Тараса Шевченка кандидатську дисертацію на тему “Географія промисловості Станіславської області”, а в 1967 р. йому присвоїли вчене звання доцента кафедри економічної географії. Творчий неспокій і дослідницький талант Я. Жупанського допомагали йому в подальшій науковій роботі, яка зрештою втілювалася у докторську дисертацію “Дослідження виробничо-територіальних комплексів картографічним методом (проблеми, теорія, застосування)”. Її він захистив у Відділенні географії Інституту геофізики ім. С. Суботіна АН України у 1981 р. У 1983 р. він став професором кафедри економічної географії.

Я. Жупанський мав хист організатора науки, він двічі обирався деканом географічного факультету (у 1967-1973 і 1982-1987 роках), а також заочного педагогічного факультету (1979-1982). Окрім того, виконував обов'язки проректора з наукової роботи. Та особливо його талант наукового керівника проявився на посадах завідувача кафедр – спочатку економічної географії (1982-1983), потім фізичної географії і картографії (1983-1990). Як патріот своєї землі, Ярослав Іванович першим в Україні, ще до відновлення її державності, висловив і зреалізував ідею створення кафедри географії України. Така кафедра (під назвою “географії і картографії України”) була

заснована у Чернівецькому університеті в 1990 р., до 2004 р. він очолював її.

Я. Жупанський був одним з організаторів першої Вченої ради із захисту кандидатських дисертацій на географічному факультеті ЧНУ та в різні часи членом декількох Вчених рад із захисту кандидатських і докторських дисертацій у Львівському і Київському університетах і Відділені географії АН України. Був також активним членом редколегій кількох географічних журналів, що видаються в Україні.

Своєю невтомною і самовідданою працею у царині науки й освіти професор Жупанський здобув заслужену повагу й авторитет. Він удостоєний звань Почесного члена Українського географічного товариства (1995), члена-кореспондента Української екологічної академії наук (1993), академіка Академії наук вищої школи України (1994), дійсного члена Української екологічної академії наук (1995), дійсного члена Наукового Товариства імені Шевченка (2002), почесного професора Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (2000). Та особливо пишався Ярослав Іванович званням, яке йому надали земляки, – почесний громадянин села Перерів (1998). Науково-педагогічна діяльність Я. Жупанського була відзначена й державними нагородами: “Відмінник освіти України” (1995, 2000), премія імені Омеляна Поповича (1996), нагорода АН Вищої школи України імені Ярослава Мудрого (2000) та інші. У 70-ту річницю з дня

народження він був удостоєний звання “Заслужений працівник освіти України” (2004).

Особлива заслуга Я. Жупанського полягає у вихованні наукових кадрів для вузів України: під його керівництвом підготовлено і захищено 14 кандидатських і докторських дисертацій. Його науковий доробок сягає понад 300 праць з питань географії промисловості, трудових ресурсів, виробничо-територіальних комплексів, соціально-економічної картографії, географічного краєзнавства, історії географічної науки, методики викладання географії.

Попри насичену науково-педагогічну діяльність, Ярослав Іванович завжди знаходив час для друзів та учнів. Він умів невимушено об’єднувати їх навколо себе не тільки в роботі, але й на багатьох виховних і святкових заходах, під час виїздів на природу. Був завзятим рибалкою, зразковим господарем на дачі.

Пам’ять про Ярослава Івановича Жупанського надихає його учнів і послідовників на нові звершення, на здійснення численних задумів та ідей їх Учителя.

*Колектив географічного факультету
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича*

*Редколегія всеукраїнського часопису “Історія
української географії”*

Наші автори

- **Гищук Роман Миколайович** – старший викладач кафедри економічної теорії Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
- **Гладкий Олександр Віталійович** – кандидат географічних наук, доцент, докторант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Грицеляк Володимир Петрович** – аспірант кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Дітчук Ігор Львович** – викладач кафедри економічної і соціальної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, голова Тернопільського відділу УГТ
- **Доценко Анатолій Іванович** – доктор географічних наук, професор, головний науковий співробітник Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України, м. Київ
- **Заваріка Галина Михайлівна** – аспірантка Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова, м. Київ
- **Кирилюк Олена Володимирівна** – асистент кафедри гідроекології, водопостачання та водовідведення Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Кисельов Юрій Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка, голова Луганського відділу УГТ
- **Клапчук Михайло Володимирович** – аспірант кафедри геоморфології і палеогеографії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Копер Надія Євгенівна** – аспірантка кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Коротун Сергій Ігорович** – кандидат географічних наук, доцент Національного університету водного господарства та природокористування, м. Рівне
- **Костриця Микола Юхимович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри природничо-математичних дисциплін Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, президент Житомирського науково-краснознавчого товариства дослідників Волині
- **Литвин Дарина Валентинівна** – аспірантка кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Мамчур Ольга Ігорівна** – аспірантка кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Микита Михайло Михайлович** – аспірант кафедри геоморфології і палеогеографії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Олійник Ярослав Богданович** – член-кореспондент АПН України, доктор економічних наук, професор, декан географічного факультету, завідувач кафедри економічної і соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, віце-президент УГТ, заслужений діяч науки і техніки України
- **Пушкар Степан Романович** – старший науковий співробітник музейного комплексу м. Рогатина – філіалу Івано-Франківського обласного художнього музею, вчитель географії
- **Пшевлоцький Микола Іванович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Склярська Оксана Ігорівна** – аспірантка кафедри географії України Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Ткач Ірина Дмитрівна** – аспірантка кафедри управління персоналом та регіональної економіки Тернопільського національного економічного університету
- **Шевчук Сергій Миколайович** – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри географії та краєзнавства Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ, ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ ДО ЧАСОПИСУ

- ❑ Тексти матеріалів до часопису подаються українською мовою.
- ❑ Обсяг статті: не менше 9 сторінок (макс. – до 22 с.) – при розмірі шрифту 14 та міжрядковому інтервалі 1,5 або ж не менше 5 сторінок (максимально – до 12 с.) – при шрифті 10 та інтервалі 1,5.
- ❑ Обсяг відгуку (рецензії на книги, картографічні та інші матеріали) – до 5 сторінок, повідомлення – до 1 повної сторінки, відомостей про ювілярів – до 3 повних сторінок (при шрифті 10 та інтервалі 1,5).
- ❑ Електронний варіант тексту у форматі редактора Microsoft Word (doc) надсилається записаним на CD-R (не на дискеті!) або ж електронною поштою.
- ❑ Параметри сторінки і шрифту для електронного варіанту: формат А4 (210 x 297 мм), всі поля – по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 10, інтервал 1,5.
- ❑ 2 друковані паперові примірники тексту надсилаються поштою. Один з примірників підписується автором та завіряється за місцем роботи чи навчання. Аркуші не перегинати.
- ❑ Параметри сторінки і шрифту для друкованого варіанту: формат А4 (210 x 297 мм), всі поля – по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5.
- ❑ Картографічні та схематичні матеріали виконуються в чорно-білому кольорі. Вони, а також фотографії записуються в окремі файли на CD-R, їх відбитки подаються в статтях у паперовому варіанті.
- ❑ Необхідно дотримуватися вимог ВАК при оформленні статей (дана умова стосується насамперед аспірантів, магістрантів, пошукувачів та інших зацікавлених авторів).
- ❑ Аспіранти і магістранти надсилають лист-рекомендацію керівника роботи про доцільність опублікування матеріалів, підписаний ним, або ж така рекомендація керівника висловлюється в кінці одного з друкованих примірників.
- ❑ Перед початком тексту статті необхідно подати такі позиції (кожна з них вказується в окремому абзаці шрифтом 12):
 - УДК (великими буквами, жирним шрифтом);
 - ім'я та прізвище автора (курсивом, жирним шрифтом);
 - заголовок статті (великими буквами, жирним шрифтом);
 - анотацію статті українською мовою з 3-4 речень, але не менш, ніж з 50 слів тексту (курсивом);
 - 5 ключових слів (курсивом);
 - ім'я та прізвище автора і назва статті англійською мовою (прямим жирним шрифтом);
 - ті самі анотація та ключові слова англійською мовою (курсивом).
- ❑ Список джерел подається в кінці статті в алфавітному порядку під рубрикою “Література” або “Література і джерела”, вони повинні бути ретельно вивірені. Посилання в тексті на джерела подаються у квадратних дужках із зазначенням їх порядкового номера, а в окремих випадках і сторінок.
- ❑ Особливу увагу авторам необхідно звернути на точність дат, правильність прізвищ, імен, ініціалів, назв наукових праць, організацій, установ українською мовою, зокрема при перекладі їх з російської та інших мов, на достовірність фактів, висновків, узагальнень.
- ❑ Оскільки в кінці часопису даються відомості про авторів публікацій, то кожному із них необхідно вказати: повністю прізвище, ім'я, по батькові, вчений ступінь та наукове звання, місце праці, посаду, доручення з організації науки чи навчального процесу, при бажанні – громадські наукові доручення, державні звання та нагороди. Для спілкування і контактів з автором потрібно надіслати: поштову адресу, контактні телефони, e-mail.
- ❑ Автор отримує один примірник часопису.

Статті та інші матеріали до часопису просимо надсилати за такою адресою:

Ігорю Дітчучу, відповідальному секретарю редколегії часопису “Історія української географії”,
кафедра економічної та соціальної географії,

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,

вул. М. Кривоноса, 2 ,

46027 м. Тернопіль

Тел. (0352) 43-61-54, 0935793420

e-mail: ditchuk@i.ua ditchuk@ukr.net zast@ukr.net

Примітка. Електронна версія часопису міститься на сторінці “Наукової періодики України” (http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/iug/index.html) сайту Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (<http://www.nbuv.gov.ua>), а також розташована на сайті “Світ географії та туризму” (www.ukr-tur.narod.ru)

Періодичне видання

Історія української географії

Всеукраїнський науково-теоретичний часопис

Випуск 19

Комп'ютерна верстка *Тарас Заставецький*

Художнє оформлення обкладинки *Михайло Цибулько і Світлана Демчак*

Підписано до друку 5.07.2009. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.
18,6 ум. др. арк., 18,1 обл.-вид. арк. Тираж 300.
Редакція газети "Підручники і посібники".
Свідоцтво ТР № 189 від 10.01.96.
46010, м. Тернопіль, вул. Поліська, 6-А